

VAQIF SULTANLI

SƏHRA SAVAŞI

roman

Azərnəşr
Bakı–2015

S –75

Redaktorlar:
Çingiz Hüseynov
Südabə Ağabalayeva

Ön sözün müəllifi:
Cavanşir Yusifli

S –75

Vaqif Sultanlı.

Səhra savaşı, Bakı, Azərənəşr, 2015, 182 səh.

Kitaba müəllifin şərti-metaforik üslubda yazılmış «Səhra savaşı» romanı daxil edilmişdir. Romanda təsvir olunan hadisələr zamanın çatlaması ilə gələcəkdən imtina edərək keçmiş üz tutan insanın taleyi fonunda aşkarlanır.

ISBN 978-9952-8142-9-3

© Vaqif Sultanlı, 2015

SƏHRA METAFORASI

Bir nasir kimi Vaqif Sultanlı hansı cəhətləri ilə seçilir, bu günün ədəbi gedişatında o, hansı cizgiləri ilə yadda qalır?

Bu sualın cavabını onun son zamanlar qələmə aldığı «Səhra savaşı» romanını oxuyaraq aradım.

Vaqif Sultanlının romanını oxuduqda özüm üçün yeni bir imza və nasir, yeni bir təhkiyə və üslub kəşf etdim, de-səm yanılmaram.

Romanın oxusunun mənə ağır təsir bağışlayacağını düşünürdüm. Çünki müəllif ön sözündə şərti-meraforik üslubdan və onun qatlarından söz açılırdı. Doğrudan da, «Səhra savaşı»nda bu tipli gedişlər, təhkiyə strategiyasının qəliz dönüşlər alması... kimi hallara rast gəlirsən. Amma...nə deyəcəkdim? Bu əsərdə nə qədər mürəkkəb dönüşlərdən bəhs edilsə də, təhkiyə necə deyərlər, «əks istiqamətlidir», yəni hadisələr nə qədər qeyri-adi, reallıqdan fərqli təsir bağışlasa da, təsvir dili reallığa maksimum yaxındır. Həm də: dil, bədii dil həmişə reallıq içindədir. Bu onun mövcudluq formasıdır. Bu «əkslik» əsərin mətnində qəribə aura yaradır, dünya ədəbiyyatında müəyyən tarixi və təc-rübəsi olan bu üslub hadisəsinin haqqında bəhs açılan müəlliflə bağlı özəlliklərini də meydana qoyur.

«Səhra savaşı», hər şeydən öncə mükəmməl planının, yəni kompozisiyasının olması ilə fərqlənir, keçidlər (hadisədən hadisəyə, obrazdan obraza) arasında qırıqlıq, inamsızlıq hiss edilmir, burada kompozisiyanı açan, onun fəlsəfəsini bəlləyən ən önəmli cəhət isə təhkiyədə müha-

kimədən çox, doğulacaq mətləbi detallarla vermək, məhz detallar arasındakı assosiativ, birbaşa və şərti-simvolik əlaqələrin qabardılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif təhkiyədə seçdiyi yolu əvvəlcədən nişan versə də, müəyyən mənada oxucunu da «aldadır», bu isə üslubi keyfiyyət daşdığından mətnin, onun bətnindəki bədii niyyətin obrazlara proyeksiyalanmasına, obraz və detalların daxilindəki enerjinin dışarı çıxmasına, bu enerjinin isə nəhayətdə səhra metaforası ilə çulğaşmasında önəmli rol oynayır.

Romanın müəllifinin əsəri «qurması» aydındır. Çünki bu cür mükəmməl gedişlər, süjetin dolanbaclarda nəfəs dərməməsi, keçirdlərin sürəkliliyi... bütün bunların vahid nöqtəyə can ataraq ordan müxtəlif hərəkət tezliklərində uzaqlaşmaları... məhz montajın, qurma işinin nişanələridir. Özü də usta şəkildə. Nəsrə belə təcrübələr indi həddindən artıq çoxalıb. Dünya nəsrində, elə bizdə də var. Ancaq zənnimizcə, əsas məsələ bu deyildir. Bu işin peşəkarlıq cəhətidir. Əsas məqam, yəni əsərin mahiyyətini detal və obrazlara paylayan nöqtə bu montajın, qurma işinin özünün mahiyyətindən vaz keçərək dərinliklərdəki hadisələrə, insan ağıllının və xəyalının orda yuvalanmış parçalarına işıq salmaq, süjetin məntiqini kompozisiyanın fəlsəfəsi ilə bir nöqtədə düyümdür. «Səhra savaşı» məhz bu məqamın tutulması ilə diqqəti çəkir və buna görə də biz bu romanın uğur qazanacağına əminik.

Ancaq burda əsas təkcə bu da deyil. Əsas olan romanın özünün detaldan, obrazdan və bunlara bənzər bütün elementlərdən sıyrılıb bir metaforaya dönməsindədir. Dünya boşalıb, zaman bitib-tükənib, həyat son nəfəsini dərib və quru ağac kimi yerə yığılıb. Ömür mətninin üstünə çilənən qara mürəkkəb izləri bizi sətirlər arasında keçmişlə gələ-

cəyin görüş yerinə – insan taleyinin burulğanına aparır. Romanda əsas metaforanın ayrı-ayrı elementlərini göz önünə gətirən işarələrin paylanması, paylanma qaydası – simmetriya, xaosla düzümün, harmoniyanın bir-birinin içindən keçməsi və nəticədə insan taleyində ona atılan daşların yerlərinə oturması qəribə ovqat yaradır. Səhra, qum burulğanı, ilğım, səhrada qumun içinə bataraq löhrəm yerləşlə irəliləyən at, atın yalmanına yatan Qocanın üfüq qaşından ömrünə, yaşadığı anlara tamaşa etməsi... şübhəsiz ki, gözəl bir fantaziyadır, ancaq necə olmasa da, bəlli şərtlər daxilində keçən ömrün quruyan bulağının dünya, gerçəklik, onun şərtləri ilə çarpaz kəsilib əks istiqamətə getmək məcburiyyətində qalmasını real şəkildə şərtləndirir. Geriyə yol yoxdur, keçmişə yollanmalısən ki, səni ölümə, bilinməzliyə sürükləyən sirin açarını tapa biləsən. Bu dünyaya gəlişinin bir mənası varmı? Sən bu ömrün içində neylədin? Sən millətin içində bir zərrə kimi hansı dəyəri qazandın?

Adı çəkilən metafora o qədər qəliz suallar doğurur ki, onları cavablandırmaqdan vaz keçib keçmişin içinə gömülmək, o sirlərə vaqif olmadan onların dizinə baş qoyub üzü gələcəyə yuxu görmək istəyirsən. Əsərdə yuxu obrazı və metaforası sıx şəkildə işlənməsə də, romanın hər bir anında mövcuddur, çünki Qocanın keçmişə dönüşünün özü bir yuxudur. Bitib tükənmir, yozulmur və heç nə ifadə etmir. Bu sirlərin açılması üçün Qoca ən müxtəlif hadisələrdən keçməlidir, bu olay və hadisələr də onun içindən. Əvvəlcə yaşanmış ömür bir heçə dönməli, başlanğıc nöqtəsinə qayıtmalı, sənin vücudundakı və ruhundakı əsas məqamlar efir içinə gömülməlidir. Belədə, sən keçmişin özünə yox, hadisələrin külünə səfər edirsən, adamı yox, səsi gö-

rürsən, səsin içində olursan, hadisəni yox, ona paralel olan mahiyyəti görürsən. Hər şey yenidən qarışır.

Roman metaforası...

Bu metafora nəyi andırır? Bir az tez, bir az gec, hər şeyə xal düşür, heç nə olduğu kimi, bilindiği gözəllikdə qalmır, ona görə, rastlaşdığın olay və şərtlər bəzən səni elə bir duruma salır ki, əvvəlcə ölüb sonra yaşamaq istəyirsən. Sən yaşadığın yerin altı – ömrün torpağı şumlansın, görək nə olacaq...

Romanda təsvir edilən insan yaşamaqdan bezib, gələcəkdən imtina edərək keçmişə qayıtmağı qət edib. Keçmişə qayıdır ki, tarixdə onun həyatı boyu baş vermiş hadisələrin dərinliyini görə bilsin. Ancaq keçmişə aparan yol elə də asan deyil, bunun üçün bütün həyatının üstündən xətt çəkməli, sənə vəd ediləni dəf edərək vaxtilə yaşadığın həyata tamaşaçı sifəti ilə geri qayıtmalısan. Ancaq bu necə ola bilər?

«Bir zamanlar gələcəyə aparan yolla geriye dönüşü ruhunda, yaddaşında qəribə duyğular oyadırdı. Yola çıxarkən illər uzun yollara dağılmış ömrünü yığmağı düşüncüdü. Elə buna görə də keçdiyi yollarda yaşadığı ömrün hansısa cizgilərini, nişanələrini axtarır, gözlərinə toxunan hər şeyə bambaşqa bir nəzərlə tamaşa edirdi. Ancaq tarixə aparan yol boyu gördüyü mənzərələr ona tanış gəlmir, keçmişini, yaşadığı ömrün hansısa anını xatırladacaq nə isə gözlərinə toxunmurdu. Sanki keçmiş də dəyişərək ona yad, yabançı olan başqa bir dünyaya çevrilmişdi».

Zaman məkana köçürülür. Xronologiya, ənənə itir. Bizə tanış olan bağlar qoparılıb bir kənara atılır. Elə bir ortam yaranır ki, insanın mahiyyəti tam olaraq açılsın. Ancaq bunun öhdəsindən gəlmək mümkündürmü?

Bütün bunlar Qoca obrazına cəmləşib, zamanın şah damarından qırılması, səsin, sözün içiyə axan nəhayətsizlik, dünyanın gərdisinin dəyişməsi məhz bu obraz və onun gerçəkliyə münasibəti üzərində konsentrasiya edilib. Romanın ilk səhifəsində biz Qocanı ucsuz-bucaqsız qum səhrasında görürük. Zaman elə bu səhradır. Dünya da, ömür də, həyat da... Onun zamanla geri qayıtmaq istəyinin səbəbi nə idi? Biz bu suala gerçək zaman, gerçək məntiq çərçivəsi daxilində cavab axtarmalı olsaq, şübhəsiz ki, qaranlıq və izahsız düşüncələr içində qala bilərik.

«...Hərdən də həyat ona bütünlüklə sual şəklində görünür, ömrün, yaşayışın, dünyaya gəlişin eləcə bir sual olduğunu xəyalından keçirirdi. Axtardığı suala cavab tapa bilməməsinin, yaxud onun nəyə yönəlmiş olduğunu anlayamamasının da sualın doğurduğu müəmmaya bağlılığını düşünürdü. Əgər sualın özü qaranlıq idisə, onun cavabını tapmaq, yaxud bu cavab ətrafında aylarla, illərlə baş sındırmaq necə ola bilərdi...»

Gələcəyə doğru getdikcə bu sual mənasını itirir, ona cavab tapmaq ümidi büsbütün aradan qalxırdı. Qoca onun ruhunu didişdirən suala cavab tapmaq üçün radikal bir yol seçir: keçmişə qayıtmaq, keçmişdə yaşananları görmək, onların çöhrəsindəki işartılardan dünyaya gəlişin və dünyadan gedişin sirlərini öyrənmək. Ancaq qərribə olan şeylərin doğurduğu dəhşət onun bütün varlığını bir daha sarıdır. Keçmiş onun bildiyi, təsəvvür elədiyi şəkildə deyildir, ümumiyyətlə həyatın sirri, dünyanın içindəki həqiqətlərin lallığı nə idisə, onun düşüncəsinin açığa bildiyi bir şey deyilmiş. Keçmiş artıq baş verib qurtarıb, indi sən ora, o məmləkətə qayıtmaqla olayların tozundan nə anlaya bilərsən ki? Keçmişdə babasını «görür», ancaq onun səsinə

eşitdikdən sonra üzünü görmür, büsbütün onun səsinin içində hiss edir özünü. Onun yaşadığı keçmiş indi başqa bir kateqoriyaya çevrilib. Sən iradən və gücün xaricində olan şeyləri istədiyən şəkildə anlaya bilmək qüdrətinə malik deyilsən.

Çilli dərviş, Sarı Dərviş, Ağ Dərviş...

İlk olaraq Çilli dərvişlə rastlaşır. Dərviş ona keçmişə dönüşdə məsləhətlər verir. Gedəcəksən, qarşına filan şeylər çıxacaq, sən filan olaylardan keçməlisən, həyatını qeyb etməmək üçün belə etməlisən və sair. Qoca dərvişin üzünün cizgilərindəki zamansızlığı duyur və ondan kim olduğunu soruşur. Dərviş çox sakit şəkildə «mən kimliyim sorulmaz, yoluna davam et» deyir. Qocanın keçmişə qayıtması təkcə ölümdən, həyatın sonundan qaçış deyildir, bu həm də həyatın sonundan geri boylanaraq onun mənasını anlamaq, bu mənalarda içində vacib olanları tutub saxlamaq və onun içinə gömülməkdir. Belə bir istək baş tuta bilirmi və bu, ümumiyyətlə insan iradəsi daxilindədirmi?

Roman mətnində bütün bu mənalara ayrı-ayrı abzas və keçidlərdə yox, onların arasındakı düşüncə məkanındadır. Yəni, müəllifin təhkiyəsi elə bir xüsusiyyətə malikdir ki, romandakı ayrı-ayrı obrazların nə demək olduğunu bilmək üçün bəzi simvol və metaforaları bilməli, onlar arasındakı qərribə əlaqələrin cizgilərini tanımalısan. Qoca keçmişə tələsdiyi kimi, tarixin əvvəlindən gələcəyə doğru yürüyən insanlar da var. Yəni təhkiyədə təsvir edilən hərəkət əslində tək, vahid... deyildir. Bu mənalara vaqif olmaq üçün mətnə hər bir hərəkət ona paralel digər hərəkətin fonunda da təsvir edilir. Gah aşkar, gah da gizlin şəkildə. Tarixin əvvəlində yuxuya gedib yatmış, soyunu, mahiyyətini itir-

miş qövmlər yuxudan ayıldıqdan sonra gələcəyə yürüş edir və yolda qırılırlar.

Keçmişə dönən Qoca isə həyatın sonunda tərs bir sualla rastlaşdığından bu həyatı yenidən görmək, əlini, barmaqlarının ucunu sifət cizgilərində gəzdirməklə dünya deyilən EVİN bütün sirlərini özü üçün açmaq istəyir. Yolda köhnə dəyirmanı rastlanır. Ancaq bundan da qabaq onun güzəri vaxt bazarına düşür. Burda Sarı dərvişlə görüşməlidir ki, vaxt bazarında ona qəlp zaman sırımaları. Geriyə qayıtmaq üçün onun zamana, vaxta ehtiyacı varmı? Vaxtdan yükünü tutan Qoca yoluna davam edir. Dərvişlər ona başına gələnlərin əsas əlamətlərini söyləyirlər. Qarşısına ilan yatağı çıxır. Bu hadisə onun yadına uşaqlığını salır. Xatirədən min bir təəssürat oyanır. Ehtiyatlı olmasa, bu ilanlar onu da, atını da bir an içində həzm-rabedən keçirməyə qadirdirlər.

Köhnə dəyirmanı girməzdən qabaq atının yüyənini dəyirmanın yanındakı bir daşın altına bağlayır. Dəyirmandan çıxanda atı çay kənarında görür. Onun yüyəni bir ağaca bağlanmış, ağacsa kökündən qopmuşdu. Dəyirman sirr dağarcığıdır. Onun qapıları üzərində insan ömrünün mənasını puça çıxaran yazılar həkk edilib: bura girən də peşmandı, girməyən də... Həm də bu yazıdakı hərflər bir-birinin içinə girib, bir-birinin içindən çıxır və əslində bu qədər sadə oxunan bir yazı olmazın dərəcədə qəliz bir ovqat yaradır. Simvol, simvolun metaforik düşüncə selinə bürünməsi və obrazın mürəkkəbləşməsi əsərin üslubunun əsas keyfiyyətlərindəndir. Bu elə həyatın, dünyanın içində cəlvələnən sirlərdən biridir, bəlkə də onun üz qabığıdır, soyulduqca soyulur və hər qatında da eyni sözlər yazılıb. Dünya sirrini heç kəsə vermir. Keçmişə qayıdanda o, sənə qarşına sualla

çıxır, simvolları əyninə libas kimi geyinərək sənin onların içində azmanı istəyir. Sən nə edirsən et, dünya deyilən qurğunun sirrinin tozuna da toxuna bilməzsən. Amma sən özün başdan-başa toz içindəsən.

Romanda bütün qeyri-real, həm də irreal hadisələrin içində reallıq duyğusu da var ki, əsas olan da bunu duymaq və tutmaqdır. Keçmişə qayıdış imtina edilən gələcəyin hadisələrinə güzgü tutmaqdır həm də. Yəni, gələcəkdən imtina motivi, əslində bir «bədi bəhanədir», bu üsulla müəllif «keçmişdəki gələcək» hadisəsini araşdırır və bu günümüzün reallıqlarını dərinlən öyrənir.

Bizə belə gəlir ki, Vaqif Sultanlının «Səhra savaşı» romanı maraqla qarşılanacaq və geniş auditoriyalarda müzakirə olunacaqdır və buna haqqı da çatır...

Cavanşir Yusifli

MÜƏLLİFDƏN

Yazıçı qələmindən çıxan bütün əsərlər eyni dərəcədə uğur qazana bilmir. Onların bəzilərinin taleyi aydın, bəzilərininki isə dumanlı olur. Bunun sirrini, səbəbini anlamaq o qədər də asan deyil və burada hansısa təsadüf, yaxud qanunauyğunluq axtarmaq cəhdi səmərəsizdir.

«Səhra savaşı» romanı indiyədək qələmə aldığım bütün yazılarımdan əhəmiyyətli dərəcədə seçilir. Roman ağır yazılmaqla yanaşı, ona bütün başqa əsərlərimdən daha çox vaxt sərf etmiş, iş prosesində dönə-dönə yazdıqlarımdan imtina etməli olmuşam. Bir çox hallarda isə yazdıqlarımı əsərin ümumi ruhu, ovqatı, dili, üslubu, ahəngi ilə bağlı olmadığına görə məqbul hesab etməmişəm.

«Səhra savaşı» romanında təsvir olunan hadisələr bir insanın taleyi fonunda cərəyan etsə də, burada fərdin deyil, geniş mənada insanlığın taleyinin çözülməsinə çalışılır. Tarixin xarabalıqları içərisində keçmişə doğru addımlayan Qoca obrazı oxucunu dünyanın taleyi haqqında düşüncələrə çəkir. Təsvir olunan hadisələr insan və zaman, ölüm və həyat, keçmiş və gələcək təzadı – dilemması fonunda aşkarlanır.

Romanda tarixə baxış ənənəvi yanaşma tərzi ilə uyğundur. Burada tarixin xronologiyası yalnız zaman deyil, həm də məkan kontekstində səhifələnir. Tarixə bu cür yanaşma – zamanın məkana köçürülməsi – reallıqdan uzaq olsa da,

dünyanın və insanın mahiyyətini görməyə və göstərməyə zəmin yaradır.

Əsərdə dilin yalnız informativ səciyyə ilə məhdudlaşmadığı, tarixin bərpasına yönəlik köklü funksiya daşdığı, həmçinin rəmz-obraza çevrilərək bədii mətnin ayrılmaz komponentlərindən birini oluşdurduğu də diqqətdən yayınmamalıdır.

Roman şərti-metaforik üslubda yazıldığından burada təsvir olunan hadisələrin reallıqla birbaşa əlaqəsinin axtarılması əbəsdir. Əsərdə reallıqla irrealıq, xəyalla gerçəklik biri-birilə görünməz bağlarla qovuşdurulmuşdur. Lakin romanda qaldırılan problemlər yaşadığımız dünyanın acı, sərt gerçəkliyindən qaynaqlanmaqdadır ki, bu da onu reallığa aparır. Hadisə və əhvalatların insan ruhunun hissərdə, düşüncələrdə gerçəkləşən gizli qatlarının ən incə çalarlarını əks etdirən təsvirlərlə müşayiət olunması gerçək olmayanların, yaxud gerçək kimi görünməyənlərin əslində gerçək ola biləcəyini şərtləndirir.

«Səhra savaşı» romanı janr baxımından özünəməxsus çalarlara malikdir. Süjet boyu müəllif təhkiyəsində təqdim olunan hadisələr qəhrəmanın daxili düşüncələri ilə qovuşaraq bədii tamlıq yaradır. Bütövlükdə romanın süjeti cari, keçici aktuallıqdan uzaq, əbədi dəyərlər üzərində dövr edən hadisə və əhvalatlar fonunda aşkarlanır.

«Səhra savaşı» adının roman üçün uğursuz seçildiyini, yaxud bu adın təsvir olunan əhvalatlarla o qədər də bağlı olmadığını düşünməklə yanaşı, bundan daha uyğun bir ad seçməkdə çətinlik çəkdiyimi də etiraf etməliyəm.

Hansı yaş nəslini təmsil etməsindən asılı olmayaraq romanı səhifələyən hər bir oxucunun burada özünü tapa biləcəyi qənaətindəyəm. Lakin əsərin ruhunu anlamaqda

çətinlik çəkən, hadisələrin axarını izləməyə səbr, dözümlük, hövsələ göstərməyən oxucuların olacağı da sirr deyildir.

Romanı oxumaq niyyətilə əlinə alanların ən azından itirdikləri vaxta təəssüf etməyəcəklərini düşünürəm.

*Bakı,
21 dekabr 2012*

SƏHRA SAVAŞI

(roman)

PROLOQ

Qoca baxışlarıyla göz işlədikcə uzanan genişliyi dara-ya-daraya, elə bil hansısa nişan verilmiş səmti axtarırdı, ancaq ucsuz-bucaqsız qum nəhrinin qoynunda bütün bunların əbəs olduğunu hiss etdiyindənimi, yoxsa sonu bəlli olmayan yolçuluğun gətirdiyi nagümanlıqdandımı atının başını saxlamır, elə hey sürür, sürürdü.

Səhranın təndir içinə bənzər ciyər qarsan hərarətindən nəfəsi tıncıxır, bürküdən, havasızlıqdan az qala boğulurdu, ancaq bütün bunlara məhəl qoymadan bir an öncə mənzil başına yetişmək inadıyla yoluna davam edirdi.

Yaxınlıqda, yolun sol səmtində quzğunların vəhşi səsləri eşidilirdi; çığırışa-çığırışa nəhəng bir heyvanın leşini didişdirirdilər. İsti axşam küləyi cəmdəyin ağır, dözülməz üfunət qoxusunu burnuna gətirdikcə ürəyi bulanır, içi-ıçaladı ağızına gəlirdi. Tüpürməklə bircə anlığa da olsa bu üfunət qoxusunu özündən uzaqlaşdırmaq istəyirdi, ancaq nə illah eləyirdisə bacarmırdı; ağızında tüpürçək qalmamışdı, uzaq yolun yorğunluğundanmi, susuzluqdanmi, yoxsa havanın hərarətindənmi, dili-dilçəyi büsbütün quruyub qaxaca dönmüşdü.

O, səhranın intəhasızlığına, uzanıb gedən yolun bilinməzliyinə, at ayaqlarının ahəngdar ritminə təslim olmuş halda içindəki hansı bir sualasa cavab axtarırdı. Ancaq təkəçə içində deyil, baxışlarında, çöhrəsinin cizgilərində daşdığı bu sualın hardan qaynaqlandığından xəbərsiz idi. O sual nə idi, cavabı vardımi, yoxsa elə-belə sual xatirinə içinə, ruhuna, ya elə heçliyə, kimsəsizliyə ünvanlanmışdı?

Bəlkə bu heç sual deyildi, sualsızlıq, sorğusuzluqdu, sadəcə ona sual örtüyündə görünürdü, hələ ömrün, həyatın bitmədiyinin, bilmək, öyrənmək, yaşamaq ehtirasının anlamıydı.

Hərdən də həyat ona bütünlüklə sual şəklində görünür, ömrün, yaşayışın, dünyaya gəlişin eləcə bir sual olduğunu xəyalından keçirirdi. Axtardığı suala cavab tapa bilməməsinin, yaxud onun nəyə yönəlmiş olduğunu anlayamamasının da sualın doğurduğu müəmmaya bağlılığını düşünürdü. Əgər sualın özü qaranlıq idisə, onun cavabını tapmaq, yaxud bu cavab ətrafında aylarla, illərlə baş sındırmaq necə ola bilərdi...

Nə zamandan bəri davam edən yolçuluğun onu darıxdıran məqamlarından biri elə bu sualla bağlı idi. Bəzən ona elə gəlirdi ki, üz tutub getdiyi, sonuna varmaq istədiyi mənzillə bu sual arasında nə isə sirli, müəmmalı bir bağlılıq var və həmin suala cavab taparsa, həyatında yepyeni bir səhifə açılacaq, hər şey dəyişərək başqa bir örtüyə bürünəcək.

Beynində saqqız kimi çeynənən sualla bağlı aramsız düşüncələrin gətirdiyi yorğunluq qədər heç nə onu üzüb əldən salmırdı. Elə bil doğulandan bu sual da onunla birgə dünyaya gəlmiş, özü də istəmədən illərlə içində, vücudunda yuva salmış, böyüyüb yaşa dolmuş, qocalıb ixtiyarlaşaraq bu günlərəcən yol yoldaşı olmuşdu. Zaman-zaman bu sualı içərisində gəzdirdiyini hiss etsə də, ona cavab axtarmaq, ya heç olmasa haqqında düşünmək zərurəti bunca narahatlıq gətirməmişdi. Ancaq indi elə bil ki, hansı bir qüvvəsə onu bu suala qəti cavab verməyə tələsdirir, ondan xilas olmağa, zehmindən, yaddaşından biryolluq silib atmağa səsləyirdi.

At bütün bunlardan xəbərsiz halda sahibinin iradəsinə təslim olaraq löhrəm yerişini pozmadan səhranın dərinlik-

lərinə doğru baş alıb gedirdi; havanın bürküsü, üfunət qoxusu, susuzluq, səmtin nagümanlığı eyninə deyildi.

Yol uzanırdı...

* * *

Günəş yer üzünü qərribə bir rəngə boyayaraq qürub edirdi. Günəşin qürubu ilə səhraya yayılan bu rəng nə idisə içərisini kədər və qüссəylə doldurur, ömrün, həyatın, xoşbəxtliyin mənasızlığını, gərəksizliyini xatırladırdı.

Gözlərini göy üzündən çəkə bilmirdi; uzun ömrü boyu ilk dəfə idi ki, günəşi bu rəngdə, bu biçimdə görür, gündüzün ölüm mərasimi içində qərribə, anlaşılmaz duyğular oyadırdı. Günəşin qürubunu seyr etdikcə hər şeyin bitdiyini, tükəndiyini, arxada qaldığını düşünür, bir ömür gəzdirdiyi ümidləri, arzuları, xəyalları puç olub gedirdi. Sanki günəşlə birgə onu bu dünyaya bağlayan nə varsa qürub edir, üryan, yaddaşsız duyğularla tək-tənha, baş-başa qalırdı.

Hava qaraldıqca səhranın küyü su təkin sezilmədən azalırdı, ucsuz-bucaqsız qum dənizi ilə yanaşı onun da qəlbinə axşamın dözülməz ağırlığı çökürdü. Yaddaşında, hafizəsində bulud kölgəsinə bənzər adda-budda, sərgərdan kölgələr dolaşır, xam duyğularını oyadaraq ruhunu indiyə-dək bələd olmadığı qərribə bir ovqata kökləyirdi.

...Səhra ayağı üstünə qalxaraq günəşin, çıxıb getməkdə olan işığın, aydınlığın arxasınca boylanırdı. Sanki günəş bir daha doğmayacaq, səhər açılmayacaq, yer üzü bundan belə əbədi olaraq işığa həsrət qalacaqdı.

Qoca dünyanın aydınlığını yığıb daşıyaraq uzaq üfüqlərdə quylayan günəşin qürub mənzərəsini seyr edə-edə içə-

risində oyanan nagahan təlatümün ruhunu əzdiyini duyur, ona bəlli olmayan bunca əzablardan qurtulmaq üçün yollar arayır, ancaq bir yol bula bilmədiyindən çarəsizlik içəri-sində çabalayırdı.

Günəşin qüruba enməsi ilə atlının uzanıb böyüyən kölgəsi səhrada qəribə mənzərə cızırdı. Hər axşam qürub çağı eyni mənzərəni seyr etməyə alışdığından bir azdan günəşin batışıyla kölgəsinin qaranlıqda əriyib itməsinin gətirəcəyi qüسسə qəlbini çulğadı. O, səhranın kimsəsizliyində azacıq da olsa tənhalığını unutmaq üçün kölgəsinə tamaşa etmək istədi.

Qoca heç bir zaman kölgəsinə bu qədər bağlanmamış, yaşadığı illər ərzində onun varlığını bunca hiss etməmişdi. Bəlkə elə buna görəydi ki, kölgəsi ilə bağlı hafizəsində nə isə qalmamışdı.

Ancaq bu yola qədəm qoyandan bəri səhranın kimsəsizliyindənmi, ruhunu sarmış tənhalıqdanmi, ya hansısa bir səbəbdənmi kölgəsinə əməlli-başlı göz qoymağa başlamışdı. Son zamanlar isə kölgəsinin hərəkətlərində qəribəlik hiss etdiyindən içində bir nigaranlıq yuva salmaqdaydı. Kölgəsi özünü bir qədər fərqli aparırdı, hərəkətlərini nə qədər cilovlasa da, ondan yorulduğunu, bezdiyini gizləyə bilmirdi. Açıq-aşkar hiss edirdi ki, kölgəsi onun vücuduna bağlı olmağın narahatlığını duymaqda və kölgəlikdən çıxmaq üçün fürsət aramaqdadı.

İndi gözləri kölgəsinə sataşınca diksindi və qeyri-ixtiryari atının başını çəkib saxladı. Kölgəsi sirli-sirli dalğalanır, pırtlaşıq düşmüş nəyi isə açmaq istəyirmiş sayacağı hərəkətlər edir, sanki ondan bir şeylər gizləyirmiş kimi özünü şübhəli aparırdı. Qoca kölgəsinin qopub ayrılmaq

inadıyla çırpındığını, onun asılılığından qurtulmaq istədiyini sezdi.

Kölgənin üz-gözünün ifadəsindən, dodaqlarının tərpənişindən nə isə söyləmək, nələrisə çatdırmaq istədiyini hiss edirdi. Ancaq səsi duyulmadığından onun nə demək istədiyini anlamır, sadəcə hərəkətlərini izləyərək vücudundan ayrılıb getməsinə əngəlləmək üçün səmərəsiz cəhdlər edirdi.

–Dayan, neylədiyindi, nə olub sənə?

–...

Kölgədən səs çıxmadı, ancaq hərəkətlərindən onu duyduğunu hiss etdiyindən bir qədər ürəklənən kimi oldu.

–Səninləyəm, eşidirsənmi mənə?

–...

Kölgədən bu dəfə də səs çıxmıyanda qoca səsini ucaltmaq istədi, ancaq dodaqlarının kilidləndiyini duyunca içini vahimə bürüdü.

Kölgə əvvəlki inadla çırpınmaqda idi və çırpındıqca qoca vücudunun gizli nöqtələrində ağrı, sızıltı duyur, içində nəyinsə dartıldığını, gərildiyini, bu saatca qopub üzüləcəyini hiss edirdi. Özünü kölgəsiz təsəvvür etmədiyindən bədəninin bütün mürgülü əzaları oyanıb qalxmışdı.

Kölgə çırpındıqca qoca yıxılmamaq üçün yəhərin üstündə müvazinətini güclə saxlayırdı. Hiss edirdi ki, artıq gecdi, daha istəsə belə nəyisə dəyişə bilməyəcək, kölgə çırpına-çırpına, dartına-dartına addımbaaddım vücudundan ayrılıb getməkdədi, çünki onun dəyişən, özgələşən görkəmində özüylə ortaq olan heç nə qalmamışdı.

Sonra qoca qəfildən nəyinsə vücudundan sıyrılıb çıxdığını və həmin andaca cisminin sustaldığını hiss etdi – kölgəsi ondan ayrılmışdı.

Bir anlığa içərisindən atının başını çevirib yel kimi uzaqlaşan kölgəsinin ardınca çapmaq, ona yetişmək, ucundan, ətəyindən tutub saxlamaq, dil tökərək bir yolla geriye qaytarmaq istəyi keçdi. Ancaq əlləri, qolları, vücudunun əzaları onun deyilmiş kimi sözünə baxmadığından eləcə dayanıb durdu.

Kölgə bir qədər uzaqlaşaraq ayaq saxladı, vidalaşmış kimi ona əl eləyərək səhranın genişliyində qeyb oldu. Qoca yola çıxandan bəri ilk dəfə özünün tənhalığını hiss etdi.

«İndi o, kölgəsiz neyləyəcəkdi? İtirdiyi itiyinin xiffəti içərisində ömür sürə biləcəkdimi? Bundan belə nə cür alışıcaqdı kölgəsizliyə? Və alışa biləcəkdimi?».

Əriyib üfüqlərə tökülməkdə olan günəşə sarı boylandı. İçində dibsiz bir boşluq duydu.

* * *

Günəş üfüqlərdə əridikcə səhranın uzaq ənginlikləri sirrə, əsrərə bələnir, yaddaşını, şüurunu, düşüncələrini dəlim-deşik eləyən nə varsa örtüb gizləyirdi. Sanki qaranlıq səhraya, ucsuz-bucaqsız qum dənizinə deyil, vücudunun əzalarına çökür, ruhuna, varlığına hopurdu.

O, üstünə yeriyan qaranlığı, qaranlığın ömrünə qoyacağı izləri pozmaq, sovurub atmaq istəyirdi.

Yaddaşının dərinliklərindən qopub gələn xəfif bir işartı böyüməkdə olan qaranlığın içərisilə sozala-sozala gedir, səhranın genişliklərinə dağılaraq sönürdü.

Üfüqlərin vadisi boyunca yox olan aydınlığın qəmli, küskün mənzərəsini seyr etdikcə ruhunun boşaldığını duyur, vaxtın axarını heç olmasa bircə anlığa saxlamaq istəyirdi.

Zamanın mehi onu vurduqca içərisində illərin mürğüsündən göyərən xatirələrini silkələyib oyadırdı. Duyğuların ağır yükü altında belinin büküldüyünü hiss edirdi. O silkinmək, kədərin yükünü tökmək, dərdin arasından sıyrılıb çıxmaq inadı ilə özündə güc, qüvvə arayırdı.

İndiyəcən ömür adına çəkdikləri duyğularını iztirabla, həsrətlə doyurmuş, illərin və əzabların yoğurduğu çöhrəsində bir zamanlar ona məxsus olan nişanələrdən nə isə qalmamışdı.

Vücudu hələ də kölgəsizliyin ağrısını çəkirmiş kimi sızıldayırdı.

Səhra öz içində səssiz-səssiz fəryad edirdi.

I FƏSİL

Qoca gəldiyi uzun yol boyu dağlardan, dərələrdən, ormanlardan, çəmənlərdən, vadilərdən, yamaclardan keçmiş, nəhayət yol ucsuz-bucaqsız boz səhraya açılmışdı. İndi xeyli vaxt idi ki, səhranın qoynu ilə at sürür və mənzil başına nə zaman yetişəcəyini bilmədən yoluna davam edirdi. Keçib gəldiyi yolun nəhəngliyini xəyalında canlandırdıqca, daha bundan belə niyyətindən vaz keçməyin mümkünsüzlüyünü anlayaraq üzləşəcəyi əzabların, ağrıların vahiməsini yaşıyırdı.

Onu həyata səsləyən hər şeydən imtina etdiyini, evindən, ocağından, yurd-yuvasından, bütün sevdiklərindən əbədi olaraq ayrıldığını düşündükcə qəlbi sızıldayır, ancaq olub bitənlərin hansı bir ilmə iləsə taleyə, qədərə, qaçılmazlığa bağlılığı zənnilə özü-özünə təskinlik verirdi.

Gələcəyindən biryolluq vaz keçərək tarixə doğru üz tutduğundan artıq qəlbində başqa bir arzusu, istəyi qalmamışdı. Sadəcə keçmişini, olub bitənləri təkrar yaşamaq istəyirdi; ancaq dağılıb viranə qoyulmuş tarixin içərisində bir zamanlar ayrıldığı keçmişi ilə bağlı nə isə tapa biləcəkdimi?..

Bunu bilmirdi...

O bu yola qədəm qoyarkən həyatının məcrasının bunca dəyişəcəyini xəyalına belə gətirməmişdi. Üz tutduğu tarixin mənzərəsinin tanınmaz bir örtüyə bürünməsi içəri dünyasında yad, yabançı duyğular oyadırdı. Gördükləri tamam başqa bir mənzərə idi, nə zamansa insanlığın orda qoyub gəldiklərinin izlərini, nişanələrini tapa bilmədiyindən ruhunun sarsıldığını, ümitsizləşdiyini duyur, ancaq qədəm qoyduğu yolla irəliyə doğru yürüməkdən savayı çarəsi qalmadığını anladığından atını sürməkdə davam edirdi.

Qoca qəlbinin uzaq gizlinlərində bu yola qədəm qoymasının peşmanlığını yaşayır, ancaq varlığına işləyən hansı bir duyğunun təsirləsə tezcə də peşmanlığını unudurdu. Bu hiss təkrar-təkrar zehində, düşüncəsində firlandıqca içinin sahmanı uçulub dağılırdı.

Səhranın yeknəsəq mənzərəsindən yorulmuş baxışları ilə bəlkə hər şeyin bir an əvvəl sona varacağını xəyal edərək elə hey uzaq üfüqləri süzür, süzürdü.

Ancaq baxışları səhranın ucsuz-bucaqsız sonsuzluqlarında əriyirdi.

Yol uzanırdı...

* * *

Özünü, böyür-başından yel kimi səssiz-səmirsiz əsib keçən kölgələrin əhatəsindəymiş kimi hiss edir, onları gör-

məsə belə, qoxusunu, hənirtisini, yerişinin ahəngini duyurdu. Sanki kölgələr kimlərinsə uzaqdan-uzağa onları izlədiklərini, ələ keçəcəklərini düşünərək tələsir, həyəcan və təşviş içərisində sivişib aradan çıxmağa, gözdən itməyə çalışırdılar. Bəzənsə kölgələrin böyür-başından ötüb keçmədiyini, hayanasa tələsmədiyini, sadəcə havalı, sərsəri kimi başına fırlandığını düşünürdü. Kölgələrin varlığını duyması ucsuz-bucaqsız səhranın kimsəsizliyində tənhalığını, yalqızlığını unuttururdu.

Ancaq bu uzun sürmədü, bir müddət sonra kölgələr hiss olunmadan çəkilərək büsbütün qeyb olunca içərisinə soyuq bir qəriblik çökdüyünü duydu. Bir zaman özünün də kölgəsi olduğu çağları xəyalına gətirdi, ruhuna sızıldı endi. O, sadəcə kölgəsini deyil, arxasını, həyanını itirmişdi.

Yol uzanırdı...

Yol uzandıqca iradəsinin əlindən alındığını daha çox hiss edirdi. İllərlə içinin darısqallığına pərçimlənən duyğuları vücudundan ayrılaraq səhranın genişliyinə dağılırdı. Get-gedə səhra ilə birləşir, bütünləşirdi. Hiss edirdi ki, səhra onun cisminin, vücudunun bir əzasına çevrilməkdədi.

Genişlikdən, ucsuz-bucaqsızlıqdan usandığından səddə, sərhədə, yaxud hər şeyin bitdiyi, tükəndiyi bir sığıncağa tapınmaq istəyirdi. Dövrəsində isə hər şey onu inadla genişliyə, sonsuzluğa, nəhayətsizliyə sürükləyirdi.

Ancaq genişlik içərisinə xəfif bir asudəlik gətirmiş, zaman-zaman ruhunu bulandıran darısqallıq xofunu qovub uzaqlaşdırmışdı. İndi hər şey xəyalında sonsuzluq, bitib-tükənməzlik içərisində canlanırdı.

Bir yandan da genişliyin qoynunda tənhalığını, yalnızlığını daha çox hiss edirdi. Ancaq özünü ucsuz-bucaqsız

yer üzünün tənha sakini bilərək bundan həyəcanlansa da, dünyanın sükanının əlində olduğu zənnilə təskinlik tapırdı.

Bir səmti tutub getsə də, nə üçün ayaqlarının onu sonsuz bir inadla bu tərəfə çəkib apardığının fərqi varə bilmirdi. Səhranın genişliyində üz tutub getdiyi yolla digər səmtlərin fərqi ayırd etməkdə çətinlik çəkirdi. Bütün səmtlər sonsuzluq, hüdudsuzluq içərisində əriyib itmişdi.

Genişlikdən başı hərlənirdi.

Kor bir itaətlə yolun ahənginə uyaraq yürüyürdü.

Yol uzanırdı...

II FƏSİL

Gələcəkdən imtina edərək geriyə, tarixin içərilərinə doğru dönməyə qərar verdiyi gün ona dünyanın, həyatın, taleyin yolayrıcı kimi gəlirdi. «Necə olmuşdu ki, bu addımı atmağa cəsəretə çatmışdı? İçində bu qədər gücü, qətiyyəti hardan tapa bilmişdi? Atdığı addımın arxasında nələrin dayandığını düşünmədən necə qərar vermişdi?».

O, indi də özünün cəsəretinə, belə qəfil, gözlənilməz seçim qarşısında tərəddüd keçirməməsinə heyrət eləyirdi.

...Günün əyilən vaxtı birdən-birə yaddaşının soyuduğunu, sıyrıldığını hiss etdi. Vücudunda özünə də bəlli olmayan qəribə ruh dəyişikliyi yaşayır, yadlaşdığını, özgələşdiyini duyurdu; hər şey nəzərində sürətlə dəyərini itirirdi. Əhatəsindəkilərin mənasızlığını görür, zaman-zaman qayğılandığı dərdlər, ağrılar, əzablar gərəksiz, lüzumsuz bir duyğuya çevrilərək onu tərək edirdi. O çıxıb gedən ağrılarının, əzablarının arxasınca boylanır, bunun nə üçün belə olduğunu anlaya bilmirdi. İçərisində hansı bir qüvvə-

ninsə onu xəyallarının əzablı əsirliyindən qurtarmağa çalışdığını hiss edirdi.

Ruhunu titrədən bu dəyişikliklərdən xoflanmağa başlamışdı. Ona elə gəlirdi ki, içərisində gedən bu dəyişikliklər zahirinə də hopmaqda, yayılmaqdadı. O dəyişməkdə, başqa bir insana, bəlkə tamam özgə bir məxluqa çevrilməkdədi.

Elə bil üzü-gözü, yanaqları, əlləri, ayaqları, bədəninin ayrı-ayrı əzaları özününkü deyildi. O ehtiyatla əllərini yanaqlarına, boyun-boğazına çəkdi, barmaqlarını yuxarıdan-aşağı vücudu boyunca gəzdirdi. Bədəninin bəlli əzaları yerindəydi; heç bir şey dəyişməmişdi.

İçərisindəki bu çalxantının get-gedə bütün vücuduna yayıldığını hiss edirdi. Ruhunu, varlığını örtən bu təlatümün arxasınca bulanıq yaddaşı durulur, baş verənləri daha aydın şəkildə anlamağa başlayırdı.

Hər şeyin onun iradəsi xaricində olduğunu düşünməsə belə, ruhunda, yaddaşında, vücudunda hiss etdiyi təlatümlərdən qurtulmaq üçün yollar arayırdı. Ancaq hissələrini, duyğularını tənzimləyə bilmirdi, elə bil ixtiyarı, iradəsi özündə deyildi, görünməz əllə idarə eləyirdilər, o isə sadəcə təlqin olunanları kərimişcə yerinə yetirirdi. Yerişini, davranışını dəyişməyə, dayandıрмаğa çalışsa da bacarmırdı və qeyri-ixtiyari onu hərəkətə gətirən görünməz qüvvənin iradəsinə tabe olurdu.

* * *

Son zamanlar onu çevrələyən mühitə qarşı elə biganələşmişdi ki, sanki insansız bir adada yaşayırmış kimi özünü tək-tənha hiss edirdi. Ətrafındakıların nə dediklərini, nə danışdıqlarını, nə istədiklərini heç cür anlaya bilmirdi.

Böyür-başında hər gün qarşılaşdığı, üz-üzə gəldiyi insanlar zahirən ona bənzəyirdilər, görünüşlərində, yerişlərində-duruşlarında elə bir fərq duyulmurdu. Başqa canlılar kimi yeyib-içir, gəzib-əylənir, yatıb-dincəldilər. Ancaq hər şey zahirən belə idi, ruhən başqa adamlara çevrilmişdilər. Elə bil insanların ruhunu çəkib cismindən çıxarmış, özgə bir canlıya çevirmişdilər. Ruhsuzlaşan, hissizləşən, özgələşən insanların əhatəsində ruhunun darıxdığını, sıxıldığını, cismindən qopub ayrılmaq istədiyini duyurdu.

Zaman onu məngənə kimi sıxırdı. Qoca ayların, illərin deyil, əsrin, epoxanın onu sıxdığını, zamanın hüdudlarına sığmadığını hiss edirdi.

Yaddaşının yuvasının boşalmasını istəyir, bununla bir qədər yüngülləşəcəyini düşünürdü.

Həyat güz vurmuş çiçək kimi soluxmuş, hüsnünü, təravətini, gözəlliyini büsbütün qeyb etmişdi. İçində bütün damarları boyu olub-bitənlərdən, ömrün, dünyanın bu sayaq axarından nə yollasa xilas olmaq istəyi çağlayırdı. Uzun illər nəfsini öldürə-öldürə sürdüyü ömrün zaman-zaman çıxılmaz məcraya yönəldiyini, bunca yeknəsəqliyi həyat sanaraq yaşamağa məhkum olduğunu düşündükcə içi, qəlbi, ruhu tükənirdi.

Dünyanın lüzumsuz gerçəklikləri içərisində özünə də bəlli olmayan səmərəsiz vurnuxmalardan yorulmuşdu. Qarışqa yuvası kimi durmadan qaynaşan insan kütləsinin arasında təklidən, tənhalıqdan üşənməsi ona qərribə gəlirdi. İçini qurd kimi gəmirən boşluğun, mənasızlığın sonsuza qədər davam edəcəyi qorxusu vücuduna yayıldıqca ruhunun sızıldadığını hiss edirdi.

Yan-yörəsindən təklid, tənhalıq boylanırdı və aramsız olaraq üstünə yağan bu duyğuların əlində əsirə çevrildiyini

hiss etdikcə əsəbləri qazınır, acığı, hikkəsi qan kimi əllərinə, barmaqlarına sağılırdı.

Biganəliyin səssiz dalğaları onu vuraraq inadla sahilə atır, insan dənizindən çəkib qoparmağa çalışırdı. O, dənizlə sahilin arasında çabaladıqca həyatının bundan belə hansı məcrada davam edəcəyini özü üçün aydınlaşdırmaq istəyir, ancaq bunu bacara bilməməsinin əzablarını yaşayırdı.

Ruhunun bulandığını, illərlə yaddaşına yığılan dərdlərin, qayğıların, xatirələrin oyanıb tərpənərək daş kimi yan-yörəsinə yağdığını hiss edirdi. Əvvəllər heç vədə dönüb ömür yoluna bu sayaq nəzər salmamış, zamanın qopardığı illərin necə qeyb olduğunun fərqi nə varmamışdı. İndi isə dönüb geriyə boylandıqca yaşadığı ömrün içində ona doğma, məhrəm olan bir hiss, bircə duyğu belə qalmadığını anlayır, bundan heyrətə gəlirdi.

O get-gedə ətrafındakı insanların dillərini də anlamaqda çətinlik çəkirdi. Elə bil özgə qövmə mənsub imişlər kimi sözləri, ifadələri ona bəlli olmayan bir dildə danışırıdılar. Ünsiyyət saxlamağa, hal-əhval tutmağa, dərini bölüşməyə bir kəsi olmadığı üçün darıxır, yerə-yurda sığmırdı.

Çevrəsindəkilərlə arasında yaranmış uçurum dərinləşdikcə insan yığnağı inadla onu itələyir, özünə çəkilməyə, ruhi dünyasına qapılmağa məcbur eləyirdi.

Ancaq uzun illər bağlı olduğu mühitdən ayrı yaşamağın hədsiz dərəcədə çətin olduğunu da hiss edirdi. Ona görə də əvvəlcə bu insanlarla dil tapıb yaşamağı düşündü, ancaq bütün səyləri səmərəsiz olduğundan fikrindən daşındı. Anladı ki, daha onu mənsub olduğu cəmiyyətə heç nə bağlamır və bu insanlar arasında yaşaya bilməyəcək.

Beləcə, özü də duymadan həyatının məcrası dəyişərək başqa səmtə yönəldi və bir zamanlar bağlı olduğu mühitlə

əlaqəsinin kəsildiyi düşüncəsini qəlbinə, ruhuna daşımaqla daxili təlatümü xeyli səngidi.

Artıq onünçün həyat əski dəyərini itirmiş, dünya göz-lərində büsbütün boşalmışdı.

* * *

Qəfil duyduğu səsdən diksindi.

Elə bil hardasa, nə isə sərt, güclü, gözlənilməz zərbə-dən çatladı. Yerimmi, fəzanımmı dərinliklərindən gələn bu səsin mənbəyini tapmaq, nəyin çatladığını bilmək üçün nəfəsini içəri çəkərək durdu.

Çat səsi uzandıqca uzanıb gedir, bitmək, tükənmək, kəsilmək bilmirdi.

Sanki ucu-bucağı bilinməyən nəhəng okeanda buz layı çatlamışdı və o laylar aralanaraq biri-birinə əks tə-rəflərə axır, aralarındakı çat getdikcə genişlənərək keçilməsi, adlanılması mümkün olmayan, dərin, dibsiz, başgicəlləndirici boşluğa çevrilirdi. Ayağının altındakı yer kürəsinin, başının üstündəki göy qübbəsinin ikiyə bölündüyünü hiss edirdi.

Çatlar içindən bir də, bir də çatlayır və çat səsləri həl-qə-həlqə, dalğa-dalğa böyüyüb biri-birinə qarışaraq yer üzünə dağılırdı. O, çat səslərinin altında qalan hər şeyin sındığını, çiliklənə-çiliklənə, xırdalana-xırdalana saysız-hesabsız zərrələrə çevrildiyini, zamanın dibsiz boşluqlarına səpələnərək yox olduğunu hiss edirdi.

Zehnində, yaddaşında, xəyalında nə varsa, çatlayıb sınaq içinə tökülürdü.

Çat səsi böyüdükcə o yarılan, ayrılan dünya ilə üz-üzə qaldığını duyurdu. Elə bil eralar ayrıcındaydı; keçmiş çatın

bu tayında, gələcək isə o biri tayında qalmışdı. O, çat böyüməmiş qərara gəlməliydi; ya adlayıb gələcəyə aparən səmti tutmalı, ya da gələcəkdən biryolluq vaz keçərək tarixin içərilərinə, insanlığın keçdiyi yolla geriyyə dönməliydi.

Qoca içinin boşaldığını, onu gələcəyə bağlayan hər şeyin get-gedə xəyalından silinməkdə olduğunu, yaddaşının bulandığını, yaşayacağı ömürlə bağlı arzularının, ümidlərinin çiçək kimi soluxduğunu hiss edirdi.

Onu da hiss edirdi ki, zamanın qəfil, gözlənilməz çatlamağı ilə keçmişlə gələcək arasında bir sərhəd, uçurum yaranmaqdadı. İndi o çatlamış zamanın açdığı yarğana düşməmək üçün qətiyyət göstərməli idi.

«Keçmişlə gələcəyin yolları ayrılırsa, həyatın axarı bundan belə hansı səmtə yönələcəkdi? Keçmiş gələcəksizmi qalacaq, gələcək keçmişsizmi yürüyəcəkdi? Zamanların biri-birindən ayrı mövcudluğu zəminində həyatın əski yolu ilə davamı mümkün olacaqdımı? Yoxsa dünyaya yeni bir nizam veriləcək, hər şey təzədən bina ediləcəkdi?».

Ayaqlarının altından torpağın çəkildiyini, zamanla birgə dünyanın da çatladığını hiss edirdi.

Çat səsi qarşısına çıxan bütün səsləri əzib sındıraraq çıxıb gedirdi. Səsin önündə hər şey uçulur, dağılır, xıncım-xıncım ovxalanıb tökülürdü.

Ətrafda görünməmiş bir hərəkətlilik hiss olunmaqda idi; elə bil hər şey – ağaclar, daşlar, qaya parçaları yerindən qoparaq çıxıb gedirdi.

O artıq indiyəcən yaşadığı, ömrünü-gününü keçirdiyi dünyanı tanıya bilmirdi. Gözlərinə toxunan nə varsa dəyişərək bambaşqa bir görkəm almışdı.

Qışqırıb fəryad etmək, kimisə köməyə çağırmaq istədi, ancaq öz səsini tanıya bilmədi, çünki səsi də çatlayaraq ikiye bölünmüşdü.

Başını qaldırıb göy üzünü süzdü. Səma zədələnərək çat-çat olmuş, əzəli görkəmini itirmişdi.

Üstündə gəzdiyi torpaq ayaqlarının yaddaşından çıxdığı üçün eləcə mat-məttəl dayanıb durmuşdu, hansı səmti tutacağını, hayana gedəcəyini bilmirdi.

* * *

Qoca taleyin bu cür dönüşünün heyətləri içərisində evə dönərək dərhal yol hazırlığına başladı. Özü ilə çox şey götürmək istəmirdi, ona görə də heybəsinə yığmaq üçün zəruri əşyalarını seçənə qədər xeyli götür-qoy etdi. Sonra isə atını yəhərləyərək heybəni yəhərin üstünə aşırdı.

Əvvəlcə gecəni yatıb dincələrək səhər üzü evdən çıxmağı düşünsə də, tezcə bu fikrindən vaz keçərək elə indicə, qaş qaralmamış yola düşməyi qərara aldı. Dərhal yola çıxmasa, sonra hansı səbəbdənsə taleyinin başqa məcraya yönələcəyindən qorxdu. Elə bil içərisində gizli, bilinməz bir qüvvə onu tələsdirir, bir an belə yubanmadan yola çıxmağa səsleyirdi. Və ona elə gəlirdi ki, azacıq belə yubanarsa taleyin cazibəsində dolanan bu fürsəti həmişəlik itirmiş olacaq və bundan sonra bir daha niyyətini gerçəkləşdirməyə münasib imkan yaranmayacaq.

Yəhərin üstünə qalxaraq bir anlığa ətrafını, doğulduğu və bu illər ərzində ömür sürdüyü, acılı-şirinli xatirələrinin yuva saldığı evi, yastı çaylaq daşları döşənmiş balaca həyəti, çəpərin kənarı boyu sıralanmış, yarpaqları qızılı rəngə çalan vələs ağaclarını gözdən keçirdi. Sanki gələcəklə

deyil, dünya ilə vidalaşmış kimi hər şeyi gözlərinə yığmaq, zehmində yaşatmaq istəyirdi və nəyi isə unuda biləcəyindən qorxurdu.

Zaman tərsinə fırlanırdı və o gözlərinə toxunan hər şeyin vərdiş etmədiyi ahənglə axıb getdiyini, dünyanın, həyatın, bağlı olduğu mühitin bambaşqa bir şəkil aldığını görür və bundan belə necə yaşayacağını, ömür yolunun hansı məcrada davam edəcəyini düşünərək narahatlıq keçirirdi.

Qocaya elə gəlirdi ki, zamanın geriye fırlanışı uzun illər boyunca yaddaşına hopmuş, onu narahat edən nə varsa silib aparacaq. Ruhunu sıxan bu ağır yükdən xilas olmaq istəyi, inadi ilə vaxtın axıb keçməsinə gözləyirdi.

Rəngi qüruba boyanmış dünya qüسسə, kədər və dözülməzlik qoxuyurdu. O, gözlərinə toxunan hər şeyin yavaş-yavaş əvvəlki tərəvətini itirərək indiyədək duymadığı, alışmadığı bir rəngə boyandığını hiss edir, dünyanı tanıya bilmirdi.

Çıxıb getməkdə olan günəşə yetişmək, ona qovuşmaq istəyirmiş kimi uzaq üfüqlərə sarı boylandı.

Sonra atın başını buraxdı.

* * *

O özünü ələ ala bilmirdi, sərxoş-sərxoş yırğalanan torpaq ayaqlarının altından çəkilir, hər şey tərsinə fırlandığından başı gicəllənir, müvazinətini saxlamağı bacarmırdı. Tərsinə fırlanan günlərin, ayların, illərin necə sovuşub getdiyini hiss eləməirdi.

Zamanın axarı onu qocalıqdan qoparıb ömrünün erkən çağlarına apardıqca bir vaxtlar arzuların yedəyində keçib gəldiyi, istəyinə yetişmək üçün bəzən yaşayıb-bitirməyə tələsdiyi günlərin tanış mənzərəsi ruhunu titrədirdi. O, acı

xatirələrə çevrilərək zaman-zaman içini qovuran ötən illəri, o illərin təlatümlü anlarını təkrar yaşadıqca özündən, varlığından qopub ayrılmaq istəyirdi. Həmişə həsrətlə xatırladığı, haçansa dönülə biləcəyinə ümid etmədiyi o günlərin xatirələri yarpaq-yarpaq qopub axarı dəyişmiş zamanın boşluqlarına tökülür, soluxaraq ətrini, tərəvətini qeyb edirdi.

Onu keçmişə səsləyən yalnız ayaqları deyildi; içərisində hansı bir gizli qüvvəsə inadla geriyə, tarixin içərilərinə doğru sürükləyir, çəkib ardınca aparırdı. Ancaq zamanın tərs axını ilə sürətlə aparırdı ki, o bu sürətin ahənginə uyuşa bilmir, bircə anlıq dayanıb düşünməyə, illərin xatirəyə çevirdiklərinin təkrar gerçəkliyə dönüşünün içəri dünyasındakı yaşantılarını çək-çevir etməyə imkan tapmırdı. O, içindəki müqavimətə təslim olmuş halda seçim imkanlarının bitdiyini, tükəndiyini, taleyinə boyun əyməkdən savayı çarəsi qalmadığını anlayırdı.

Yaşadığı ömürdə qarşılaşdığı xəyanətlər, özünün atdığı, sonralar peşmanlıq içərisində qovrulduğu yanlış addımları təkrar yaşadığı anlar onu hər şeydən çox həyəcanlandırırırdı. Həyatına rəng qata biləcək, xoşbəxtliyə uzanan yolların ayrıcında buraxdığı səhvləri anlayır, onu uğursuzluğa aparan sadəlövhlüyünü, dərrakəsizliyini həzm edə bilmirdi. Ancaq indi hər şeyə kor itaətlə tabe olmaqdan savayı yolu qalmadığından olub-bitənləri acı təəssüflə seyr edirdi. Zəncir həlqələri kimi iç-içə bənd olan kədərli səhifələr biri-birini əvəz elədiyindən bəzən təəssüflənməyə də zamanı qalmırdı.

Beləcə zaman geriyə fırlandıqca o, sezilmədən qocalıqdan gəncliyə qədəm qoydu, sonra balaca uşağa, daha sonra körpəyə çevrildi və ana bətninə sovrularaq yox oldu.

Ana bətnində baş gicəlləndirən zamansızlıq boşluğuna enərək yaddaşını büsbütün itirdi. Qıpqırmızı dərinlikdən savayı heç bir şeyin gözə dəymədiyini bu boşluqda sərhədsiz vaxt axarının səmtini itirməklə qalmadı, həm də ona bəlli olan vaxt anlayışını qeyb etdi. Sonra qırmızı dərinlik bozluğa, daha sonra isə dupduru şəffaflığa çevrilərək görünməzlikdə əriyib itdi.

* * *

Səhrada ilk qarşısına çıxan cır-cındıra bürünmüş sirsifəti çilli qoca dərviş oldu. Dərviş əlindəki dəmir əsa ilə qumun üzərində qəribə cızıqlar çəkir, sonra dizləri üstə çökərək bu cızıqlarla söhbət edirmiş kimi dodağının altında mızıldanırdı. Bir az sonra qum üzərindəki cızıqları pozur, yenisini çəkirdi. Dərvişin hərəkətləri sirli bir ayını xatırladırdı.

Dərvişə yaxınlaşaraq:

– Gün aydın! – deyə salam verdi.

Ancaq dərvişdən səs çıxmadı.

Qoca gerçəkdən dərvişin onu eşitmədiyini düşünərək bir qədər ucadan:

– Gün aydın, baba dərviş! – deyə salamını təkrarladı.

Dərvişdən bu dəfə də səs çıxmıyanda qoca atını lap yaxına sürərək onun hərəkətlərinə tamaşa eləməyə başladı. Ancaq dərviş başını qaldırıb bir anlığa da olsun yan-yörəsinə nəzər salmırdı. Sanki onu görmür, duymur, hiss etmirdi.

Əslində qocanı dərvişin qum üzərində cızdığı qarmaqarışlıq təsvirlərin sirrini anlamaqdan daha çox ucsuz-bucaqsız səhrada qarşısına çıxan bu insandan üz tutub getdiyi yolla, sonuna varmaq istədiyini mənzillə bağlı nə isə soruşub

öyrənmək niyyəti düşündürürdü. Səbrini basaraq dərvişin bu sirli ayini bitirməsini gözləməkdən savayı bir çarəsi olmadığından atdan yerə endi.

Ancaq çox gözləmədi; bir azdan dərviş qum üzərində çıxdığı sonuncu təsviri nazik, uzun barmaqları ilə qarışdırıb pozaraq ayağa durdu, heç bir şey olmamış kimi ehtiramla onun salamını aldı.

Qoca səksəndi. Dərvişin batıq uğultuya bənzər səsi içindən, vücudundan deyil, çox-çox uzaqlardan, vaxtın, zamanın təkindən gəlirdi. Köhnəlib əprimiş səs dərvişin boyu-buxunu, qaməti ilə uyuşmadığından ona ağırlıq edirdi.

– Sənə cavab verməməyimi sayğısızlıq kimi anlama, yarımçıq bitirə bilməzdim ayini.

– Bu ayin dediyinin sirri nədi, baba dərviş?

– Sənin taleyini oxumaq istəyirdim.

Qoca qulaqlarına inanmadı:

– Mənim? Mənimmi söylədin?

– Hə, sənin...

– Bilirdinmi mənim burdan gəlib keçəcəyimi?

Dərviş başını buladı və dərindən ah çəkərək:

– Zamanın çatlaması xatırındadı mı? O vaxtdan bu yana gözlərim yollarda, qulağım səsdə, sənin sorağında yam, - dedi.

Qulaqları dərvişin sözlərini yemədi.

– Oxuya bildinmi taleyimi?

– Oxudum, əlbəttə...

– Çox maraq edirəm. Nə yazılıb taleyimə?

Dərviş bir anlığa baxışlarının ucuyla səhranın genişliyini süzərək:

– Hələ yolun başlanğıcındasan. Bir şey söyləyə bilmərəm, - dedi.

Qocanın çöhrəsində maraq oynayırdı.

– Hayana baxıramsa, hər şey sirr içində görünür gözlərimə... Heç nədən baş açə bilmirəm. Tanrı eşqinə, söylə, nə gözləyir məni bu yolda?

Dərviş bir müddət susdu, sonra nəzərlərini qocanın sualla yanaşı qorxu, həyəcan, ümitsizlik və peşmanlıq yığılan baxışlarına dikərək:

– İlk rastına çıxan vaxt bazarı olacaq, - dedi və bir anlığa düşüncələrə dalaraq, - bunu unutma, - deyə əlavə etdi.

– Bildim, sonrasını söylə.

– Ardınca ilan yatağı ilə qarşılaşacaq, xaraba dəyirmanında sınağa çəkiləcəksən...

– Bəs sonra?

– Sonra qabağına lilli-lehməli bir nəhr çıxacaq, onun üstündən adlayıb keçməli olacaqsan. Daha sonra ruh dərgahına baş vuracaqsan. Bir də kəllələrin əhatəsinə düşəcək, onların müqaviməti ilə üzləşəcəksən. – Dərviş nəyi isə yadına salmaq istəyirmiş kimi bir qədər fikrə gedərək: - Bundan artıq bir şey söyləyə bilmərəm, - dedi.

–...

– İndisə yubanma, yoluna davam et, qabaqda böyük sınaqlar gözləyir səni.

Qoca dərvişdən yenə nə isə soruşmaq istədi, ancaq nə soruşacağını unutduğundan susdu.

Dərvişin söylədikləri qocanın zəhnini durulaşdırmaq əvəzinə bir az da bulandırdığından o nə edəcəyini bilmədən mat-məttəl dayanıb dururdu. Bəlkə dərvişə rast gəlməsəydi, heç nə olmayıbmiş kimi yoluna davam edəcək, bunca

narahatlıq keçirməyəcəkdi. Ancaq dərvişin yolunun üstünə təsadüfən çıxana bənzəmədiyini, tanrının yazısı olduğunu düşündükcə içinə təskinlik yayılırdı.

Özünə gələr-gəlməz atını dəhmərləyərək bu qəribə səhra dərvişindən ayrılıb yoluna davam etmək istədi. Ancaq bir az getmişdi ki, dərvişin bıçaq kimi kürəyinə sancılan baxışları onu çəkib saxladı.

Atının başını çevirib geriyə dönəndə dərvişin asta addımlarla arxasınca gəldiyini gördü. Dərviş yaxınlaşıb əlindəki boğçanı ona uzadaraq:

– Az qala unutmuşdum, al götür bunu, - dedi.

Qoca boğçanı alaraq təəccüblə:

– Bu nədi belə? – soruşdu və boğçanı açmaq istəyəndə dərviş irəli yeriyərək:

– Açma, sirdi, - dedi.

Qoca:

– Neyləyəcəyəm mən bunu? – soruşdu.

– Bayaq söylədiyim kimi, yolunun üstünə vaxt bazarı çıxacaq. Bazarda Sarı dərviş deyilən birisi var, yetişən kimi soraqlayıb onu taparsan. Bu boğçanı Çilli dərvişin yolladığını söyləyərsən, o sənə lazım olan köməyi edəcək, - dedi.

Dərviş azca nəfəsini dərərək:

– Orda alış-veriş etməyə məcbursan, çünki mənzil başına varmaq üçün bir ömür yetməz, vaxt yükünü tutmalısan. Ancaq tələsmə, ölçülüb-biçilməmiş bir addım atma; nəbadə qəlp vaxt alasan, - deyərək daha xəbərdarlıq etdi.

– Mən hardan biləcəyəm satılan vaxtın qəlp olub-olmadığını?

– Sənə söylədim axı, Sarı dərvişi axtarıb taparsan. Sonrası ilə işin olmasın, o hər şeyi necə lazımsa yoluna qoyacaq.

Qocanın baxışları Çilli dərvişin çöhrəsində üzürdü. Ancaq dərvişin baxışlarını tutmaq mümkün deyildi. Sanki onun baxışları vaxtın, zamanın sonsuzluğuna, nəhayətsizliyinə dağılıb səmtini, ünvanını qeyb etmişdi.

– Bazarda şirin dillərə inanma. Sənə nişan verdim o şəxsdən savayı heç kəsə etibar etmə, bir kimsəyə də sirr vermə... Duydunmu söylədiklərimi?

–...

Dərviş sözlərinə davam etsə də, qoca artıq onu eşitmirdi. Xəyalı onu bir andaca çəkib uzaqlara aparmış, yaddaşının xarabalıqlarında uçulub tökülmüş xatirələri ilə baş-başa buraxmışdı. Qoca dərvişin sözlərinin məğzinə varmasa da, səsinin ritmini, ahəngini qulaqlarında hiss edirdi. Səs onu sıxır, darıxdırır, əzirdi. Birdəncə o içini doğrayan xəyallardan qoparaq özünə döndü və dərvişin sözlərini kəsərək:

–Baba dərviş, kimsən sən? – deyə sordu.

Dərviş bu tərs sualdan qocanın onu eşitmədiyini, bayaqdan bəri vaxt bazarı ilə bağlı söylədiklərinin hədəre getdiyini duysa da üzə vurmadı.

Qoca sualını bir daha təkrarladı:

–Kimsən sən?

Dərvişin üzündəki təbəssüm bir andaca soldu və o soyuq, ötkəm səslə:

– Mənim kimliyim sorulmaz, yoluna davam et, - dedi.

Qoca ruhunu, düşüncəsini çeynəyən müəmma içərisində dərvişdən ayrılaraq atının başını buraxdı. Ancaq bir az getməmiş eynən bayaqkı kimi hansı görünməz bir qüvvəsə onu dayanmağa, dönüb geriye boylanmağa məcbur elədi. O, atın başını çəkib saxlayaraq arxaya çevrildi.

Bir az öncə dərvişdən boğçanı alıb götürdüyü yerdə kimsə gözə dəymirdi.

Dərviş qeyb olmuşdu.

* * *

Nə qədər yol getdiyini xatırlamırdı. Biri-birindən seçilməyən günlər ötüb keçir, qarşıda ucsuz-bucaqsız qum dənizindən savayı heç bir şey görünmürdü.

Dan yeri söküləndən ta qürubacan baxışları yoruluncaya qədər uzaq üfüqləri süzür, süzürdü. Ancaq fərqi yox idi, səhranın mənzərəsini dəyişdirən heç bir şey gözlərinə dəymirdi. Hər gün Çilli dərvişin nişan verdiyi vaxt bazarına yetişəcəyinə olan inamını bir az da itirir, bundan dolayı ruhuna sarmaşan ümitsizlik, güvənsizlik yorğunluğunu artırırdı. Bəzən ona elə gəlirdi ki, yolu səhv salıb, tamam başqa səmti tutub gedir və bu gedişlə heç vədə mənzil başına yetişə bilməyəcək. Belədə atın yüyənini çəkərək dayanır, dönüb geriyə boylanır, keçib gəldiyi yollara uzun-uzadı nəzər salırdı. Sonra isə çarəsizcəsinə yoluna davam edirdi.

Çilli dərvişə rast gələnə qədər də yolun uzunluğu, mənzil başına nə zaman yetişəcəyi ilə bağlı günbəgün ona narahatlıq gətirən düşüncələr, xəyallar zehni sarmaqda, içini yeyib-dağıtmaqda idi. Ancaq o zaman yol bu qədər yorucu və darıxdırıcı deyildi. İndi hansı səbəbdənsə daha səbrsiz və hövsələsiz olmuşdu.

Bir-birindən seçilməyən mənzərələr gözlərini, baxışlarını yağır eləmişdi.

Qoca Çilli dərvişin ona verdiyi boğçanı heybəyə qoymuşdu. Bütün yol boyu boğça ona həyan olmuş, ən çətin anlarda belə ümidini, inamını qırılmağa qoymamışdı. Bəzən boğçanı heybədən çıxararaq köksünə sıxır, sanki onun ürək kimi döyünməsinə duymaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, boğçanı salıb itirsə, yolu, səmti qeyb edəcək. Gecələr yatıb dincəlmək üçün qumun üstünə uzananda boğçanı heybədən çıxararaq başının altına qoyurdu. Elə bil bu inscins gözə dəyməyən səhrada onu kiminsə oğurlaya biləcəyindən ehtiyatlanırdı. Çilli dərvişin xəbərdarlığından sonra boğçanı açmağa ürək etmədiyindən içərisində nə olduğunu bilmirdi.

Nəhayət, bir gün günortaüstü qarışıq hay-küy səslərindən bazarın yaxında olduğunu anlayınca rahat nəfəs aldı. Yaxınlaşdıqca hay-küy bir qədər də artmağa başladı. O, köhnə dəyirmanə bənzər bir tikilinin önündə yığışmış izdihama yaxınlaşdı. Atını izdihama sarı sürərək daş üstündə oturmuş çopur sifətli bir kişidən nə baş verdiyini, adamların buraya toplaşmalarının səbəbini soruşdu. Çopur sifətli kişi insan yığnağının dəyirmandə vaxt üyütməyə gəldiyini söylədi.

Sonra qoca Sarı dərvişi soruşdu. Dərvişin adını çəkər-çəkməz çopur sifətli kişi oturduğu daşın üstündən qalxıb ona yaxınlaşdı və qocanı çəkingən bir əda ilə başdan-ayağa süzdü. Sanki bu baxışla «sən hara, Sarı dərviş hara?» demək istəyirdi. O başa düşdü ki, Sarı dərviş kimdisə, vaxt bazarında böyük ixtiyar sahibidi.

Qoca vaxt itirmədən nişan verilən səmti tutub getməyə başladı. Sarı dərvişin evi bazarın günbatan səmtində idi. Ora gedən yol bazarın içərisindən, alış-verişin gur yerindən keçirdi. Yol boyu gördüyü mənzərələr ona qə-

ribə gəldiyindən ixtiyarsız olaraq hərdən ayaq saxlayır, heyrət içərisində bazar əhlinə tamaşa edirdi.

Qarışqa kimi qaynaşan bazarda qabaqlarına taxta ta-baq düzülmüş, paltar əvəzinə cır-cındıra bürünmüş, başları rəngi bilinməyən şalla örtülü bir dəstə dərviş bardaşqurma oturaraq satdığı malları tərifləyə-tərifləyə ucadan müştəri səsləyirdi. Tabaqların üstü köhnə bezlə örtüldüyündən içə-risindəkinin nə olduğu bilinmirdi. Marağını saxlaya bilmə-diyindən onlardan birinə yaxınlaşıb nə satdığını soruşdu.

Dərviş:

– Vaxt satıram. - dedi.

– Neçəyə satırsan? – sordu.

– Havayı satıram!

Qoca dönüb onun yanındakı başqa birisindən:

– Sən də mi vaxt satırsan? - deyə sordu.

Çalmalı dərviş:

– Əlbəttə, - dedi. - Bura vaxt bazarıdı.

– Niyə satırsınız axı vaxtı?

Dərvişlərdən birisi təəssüflə:

– Daha bundan belə vaxt bizim nəyimizə lazımdı ki,-
dedi.

– Sən neçəyə satırsan vaxtı?

– Havayı satıram.

Dərvişlərin səsi bazarı başına götürmüşdü:

– Vaxt bazarında mənim kim olduğumu hər kəs bilir.

– Mən vaxta toxunmamışam.

– Alın, aparın, ürəyiniz necə istəyirsə, elə də istifadə
edin.

– Mən ölmək istəyirəm, ancaq vaxtın əsiri olmuşam,
sata bilsəydim, rahat köçərdim bu dünyadan...

– Bu vaxt nə zaman satılacaq, daha səbrim qalmayıb...

– Mən vaxtdan azad olmaq istəyirəm.
– Zamanında satmadım, indi də alan yoxdu, bilmirəm neyləyim.

Yerbəyerdən eşidilən bu səslər bir-birinə qarışır, qəribə bir xor ahəngi yaradırdı.

O, satılan vaxtı görmək istəyirdi. Ona görə də tabaqlardan birinin üstünə çəkilməmiş köhnə örtüyü qaldırıb vaxta baxmaq istədi. Ancaq yaşlı dərviş sərt şəkildə onun əlini geri itələdi:

– Vaxta toxunmaq olmaz, - dedi, - yoxsa dağılıb gedər.

O:

– Mən görməzə-bilməzə bir şey ala bilmərəm axı, - dedi.

– Vaxtı görə bilməzsən, - deyə yaşlı dərviş səsinə bir qədər mülayimlik qataraq xatırlatdı.

Dərvişlərdən biri:

– Gəl məndən al, - dedi, - onun satdığı vaxtın qara quruş qədər dəyəri yoxdu.

– Niyə, nə səbəbə?..

– Çünki yaşadığı həyatın mənasını anlamayıb, ömrü boyu vaxt öldürüb. İndi belə bir adamın satdığı vaxtın nə dəyəri olacaq? Mənim satdığım vaxt isə qızıla bərabərdir...

–Onun sözlərinə uyma, söylədikləri ağ yalandı. Bu bazarda hamı mənim nə cür mal satdığımı bilir, - balacaboy, çal saçlı dərviş uzaqdan-uzağa söhbətə qarışdı.

Qoca Çilli dərvişin vaxt bazarı ilə bağlı söylədiklərini xatırladı. Çilli dərviş ona bazarda qəlp mal satıldığını, bu üzdən ehtiyatlı olmağı, aldanmamağı, Sarı dərvişdən savayı bir kimsəyə güvənməməyi söyləmişdi. Buna görə də o, bazarda vaxt itirməməyi qərara aldı.

Vaxt bazarının hay-küyündən sıyrılaraq Sarı dərvişin mənzilinə yetişəndə onun qamışdan hörülmüş çətirə bənzər kölgəliyin altında oturub bir dəstə adamla söhbətləşdiyini gördü. Bir kənarında dayanıb onların söhbəti nə zaman bitirəcəyini gözlədi. Ancaq dərviş gəlişini duyunca dərhal söhbətini kəsərək onu hüzuruna dəvət etdi. Qoca salam-kəlamdan sonra Çilli dərvişin verdiyi boğçanı ona uzadaraq:

– Bu əmanət Sizə çatacaq, - dedi.

Dərviş boğçanı alaraq başı ilə yüngülcə təşəkkürünü bildirdi və ona oturmaq üçün yer göstərdi.

– Bu gecə mənim qonağımsan, ürəyin istəyən kimi rahatlanıb dincini alarsan, sabah yola salaram səni.

Qoca bardaşqurma Sarı dərvişin əllə nişan verdiyi yerdə, köhnə həsirin üstündə oturdu. Ortaya çökən sükutun arasından başını qaldırıb dərvişə baxanda onun boğçanı açaraq içərisinə göz gəzdirdiyini gördü.

Dərviş boğçanın içərisindən yastı daşa bənzər nə isə çıxardı, ovcunun içərisində xeyli o yan bu yana çevirəndən sonra üfləyib səliqə ilə bəyaz parçaya бүkdü və naxışlı bir düyünçəyə qoyaraq qocaya uzatdı:

– Al bunu saxla, - dedi.

Sarı dərviş qocanın təəccüblə ona baxdığını görüncə:

– Ağ dərvişlə görüşə bilməyin üçün bu düyünçə gərəyin olacaq,- dedi.

– Ağ dərviş hardadı? Nə zaman görüşəcəyəm onunla?

– Ruh dərğahında. Çilli dərviş söyləmədimi sənə?

– Yolumun ruh dərğahından keçəcəyini dedi, ancaq Ağ dərviş barədə bir şey söyləmədi.

– Mən də Ağ dərviş haqqında bir şey deyə bilməyəcəyəm. Ancaq onunla görüşə bilməsən ruh dərğahını ziyarət etməyinin mənası olmayacaq...

Qoca düyünçəni alıb kəmərinə bağladı. Düyünçə od tutub yanırdı.

Sari dərviş mühüm bir şeyi unudubmuş kimi əlavə etdi:

– Ruh dərğahı min ildə bir dəfə insanların üzünə açılır, vaxtında yetişməsən, ya hansı səbəbdənsə fürsəti əldən versən zəhmətin puç olub gedəcək.

Dərviş mələkmış kimi bütün vücudu ilə nur saçırdı. Qocanın gözləri qamaşdı. O, ruhunun işıqlandığını, zamanın vücuduna hopdurduğu yorğunluğun ağır-ağır canından axıb töküldüyünü hiss edirdi. Çəkinə-çəkinə:

– Nə Çilli dərvişin, nə Sizin kimliyinizi bilmirəm, Tanrı eşqinə anladarmısınız mənə?.. – soruşdu.

Sarı dərvişdən səs çıxmadı, o nur içərisində üzürdü.

Qoca sualını başqa axarda təkrarladı:

– Baba dərviş, boğcanın, düyünçənin sirrini anladarmısan mənə?

– Qonağımsan, gözlərimin işığısan, ancaq üz vurma, bu sirri bir kimsəyə anlada bilmərəm...

– ...

– Ağzımı açıb bir şey söyləsəm hər şey dağılıb gedər.

– ...

– Dərvişdən sirr sorulmaz.

Qoca israr etməyin lüzumsuzluğunu anladığından söhbətin səmtini dəyişdi:

– Nə üçün vaxt almalıyam mən? Bunu anlaya bilmirəm...

– Sənin vaxta ehtiyacın var, uzaq yol gedəcəksən. Vaxt adlayıb üstündən keçər, gedib mənzil başına yetişə bilməzsən.

– Hər tərəfdə vaxt satılır. Bu nə sayaq diyardı...

– Onların çoxu saxtadı, inanma şirin dillərinə. Mən özüm bilirəm sənin üçün vaxtı nə sayaq və hardan alacağımı.

Sonra Sarı dərviş yaxınlıqda müntəzir dayanmış yeniyetmə bir oğlanı səsləyərək qulağına nə isə pıçıldadı. Gənc dinməz-söyləməz dərvişdən aralanaraq harasa getdi və bir azdan qayıdaraq əlindəki büzmə boğçanı dərvişə uzatdı.

Sarı dərviş gəncin gətirdiyi boğçanı üstündə oturduğu həsirin bir tərəfinə qoyaraq qocaya sarı dönüb:

– Əllərini mənə ver, - dedi.

Qoca əllərini dərvişə uzatdı.

Dərviş qocanın əllərini ovuclarına alaraq:

– Gözlərini qapa, - dedi.

Qoca bu dəfə də dərvişin dediklərini icra elədi.

Dərviş pəsdən nə isə oxumağa başladı. O oxuduqca qoca vücudunun titrədiyini, sıxıldığını, damarlarını, iliklərinəmi, yoxsa ruhunun dərinliklərinəmi nəyinsə zərrə-zərrə hopduğunu hiss edirdi. Elə bil yaddaşını qovub uzaqlaşdırırdılar. Zehnində nə varsa geriye fırlanır, xəyallarının üfüqlərinə çəkilərək dumana qərq olurdu. Sinirlərinə xəfif bir taqətsizlik yayılırdı. Get-gedə bəri-bədəni yüngülləşərək qov kimi olunca huşsuz halda həsirin üstünə düşüb qaldı.

* * *

Gözlərini açanda özünü səhranın qoynunda tək-tənha gördü. Vaxt bazarının hay-küyündən, qamış çətirin altında kölgələnən Sarı dərvişdən əsər-ələmət qalmamışdı. Sanki olub-bitən hər şey uzaq, sirli bir yuxunun dərinliklərində baş vermişdi.

Əlini kəmərinə çəkdi. Sarı dərvişin verdiyi düyünçə yerindəydi.

Boğcanı qoltuğuna vuraraq bir qədər aralıda dayanmış atına sarı getdi.

Səhra bozluq içərisində əriyib itmiş, sanki üfüqlərə kül üfürülmüşdü.

Yol uzanırdı.

* * *

Aradan nə qədər zaman keçdiyini xatırlamırdı. Min ilmi, on min ilmi, yoxsa daha uzun bir vaxtmı – bunu yadına sala bilmirdi. Olub-bitənlər sirli bir yuxu kimi zamanın boşluqlarından axıb keçmiş və hər şey o yuxunun uzaq üfüqlərində dumanlara qərq olmuşdu.

Qarşıda üfüqlərəcən axıb gedən qum dənizinin ucsuz-bucaqsız mənzərəsi açılırdı. Mənzərə o qədər hüdudsuzdu ki, sanki dünya başdan-başa heçlikdən, boşluqdan, nəhayətsizlikdən ibarətdi. İndiyədək bu böyüklükdə boşluqla üz-üzə qalmadığından hərdən atın başını çəkərək heyrətlə səhranı süzürdü.

Atlı səhranın genişliyini süzdükcə içində hər şeyin sonsuzluq, bitməzlik havasına kökləndiyini duyurdu. O, ağıllı, idrakı ilə dünyanın bunca böyük olduğunu qavrasa da, heyrətini, həyəcanını gizləyə bilmirdi.

Bu nəhəng boşluq qarşısında özünü yer üzünün tənha sakini kimi hiss edir, hər şeyin onun istəyi, iradəsi ilə cərəyan etdiyini düşünürdü.

...Yol heçliyə, nəhayətsizliyə doğru uzanırdı.

Ona elə gəlirdi ki, ağıllı, şüuru kəsəndən bu yana beləcə atın üstündə olmuşdu. Hərdən də yoldan ayrı həyatının ol-

madığını, nə zamansa yönü, səmti bəlli olmayan bu yoldaca dünyaya gəldiyini və ayağı yer tutandan bu yolla keçmişə doğru addımladığını, günlərin bir günü böyüyüb ərsəyə çatdığı bu yoldaca ömrünü, həyatını başa vuracağını, hər şeyin yolda başladığı kimi yoldaca bitəcəyini düşünürdü.

Zaman əski dəyərini itirdiyindən zəhnini, düşüncəsini əvvəlki kimi məşğul etmirdi. Qaranlığa, nagümanlığa bürünmüş qocalığın arxasında yaşının hesabını itirmişdi. Əgər səhradan savayı gözlərinə bir mənzərə toxunmurdusa, o zaman axşamların, səhərlərin, biri-birini əvəz edən illərin nə mənası olacaqdı ki... Hərdən də keçmişlə bu günü qarışdırdığını hiss edir, fikirlərinin axarını ani olaraq saxlayıb dağılmış yaddaşında ona tanış gələn nələri isə yərbəyer etməyə çalışırdı.

Tarixə aparan yol sanki düzünə deyil, çevrə boyu gedirmiş kimi təkrarlanır, eyni şeyləri bir də, bir də seyr edirdi.

Zamanın tünlüyündə sıxılan ruhunun indi bir qədər sakitliyə, rahatlığa qovuşduğunu hiss edir, daxili bir asudəlik yaşayırdı.

* * *

Sapsarı səhra yağışı yağırdı. Ara vermədən çisələyən bu yağışın altında atını sürdükcə özünü büsbütün qərib, heç bir keçmiş, xatirəsi olmayan, qəlbi, ruhu çılpaq insan kimi hiss edirdi. Elə bil fikri, düşüncəsi, yaddaşı tökülüb yolların, illərin arxasında qalmışdı. Bir zamanlar xəyallarının cazibəsində çabalaya-çabalaya ömür sürdüüyü günlər indi əlçatmazlığa qovuşmuş, onu insanlığın dünyasından ayıran sərhədlər aşılmaz divarlara çevrilmişdi.

Yaddaşsızlıq dönəmi xeyli uzun çəkmişdi.

Arxada qorxularla, həyəcanlarla dolu uzaq, əlçatmaz günlərin çoxdan unutduğu, yaddaşını göynədən ətri, tərəvəti boylanırdı. O günlərin pərakəndə lövhələri qaranlıqda çaxan ildırım kimi bir anlığa yaddaşının səmasında parlayaraq keçmişinə işıq salır, onu təkrar yaşanmış günlərinə qaytarırdı. Bəzən ilk dəfə görmüş kimi dünyanı heyranlıq içərisində süzürdü. Nədən qorxularla, həyəcanlarla, vahimələrlə dolu günlər bunca ətirliydi? O bunun səbəblərini anlaya bilmirdi.

Bu günü ilə keçmiş arasında nəhəng bir yarğanın vahiməli dərinliyi boylanırdı. Zaman axıb keçdikcə tədricən ayazıyan yaddaşı, durulan hafizəsi ilə nələr baş verdiyini özü üçün aydınlaşdırmaq istəyirdi. Yaddaşındakı bütün doğma qoxular onu tərk etdiyindən dünyanın dadını, ətrini unutmuşdu. İndi yaddaşı oyandıqca o qoxularla birgə zamanın vadisi boyu səpələnmiş xatirələri baş qaldırır, ruhunun dəyişdiyini, başqalaşdığını hiss eləyirdi. O harasa yoxa çıxmış keçmişinin, bir ömür içində yuva salmış, zamanın yağmaladığı xatirələrinin ardınca həsrətlə baxır, geriyyə dönərək itirdiklərini yığmaq istəyirdi, ancaq bunun mümkün olmadığını anladığından öz çarəsizliyinə sığınaraq için-için qovrulurdu.

...Zamanın axarı tədricən səngiyərək öz əski sürətinə enmişdi. Hər şey tərsinə dövr etsə də, axşamların, səhərlərin əvəzlənməsi idrakın bəlli hüdudları çərçivəsində idi.

Səhranın qoynu ilə addımladıqca qocanın ağına da gəlmirdi ki, o, neçənci həyatını yaşayır və bütün ömürlərinin hafizəsində yaşayanları da özüylə daşıyıb aparmağa

məhkumdu. Bu məhkumluğun arxasında daha nələrin dayandığını xəyalına belə gətirmədən yoluna davam edirdi.

Qoca əsrlərin yaddaşını gətirib gəldiyini, dünyadakı yaşamlarının bütün xatirələrini özü ilə daşdığını bilmirdi. Bu qədər zamanın, bu qədər ömürlərin bir insan taleyində cəmlənməsini hiss etmirdi. Yaddaşının yuvası olub bitənləri daşımağa ağırlıq edirdi. Özünü bir ömür yaşamış kimi duyur, baş verənlərin birincimi, beşincimi, yoxsa yeddincimi ömrünə aid olduğunu ayırd edə bilmirdi. Elə bil bütün ömürlərində eyni halətdə yaşamış, dünyanı eyni pəncərədən seyr etmişdi. Aradan keçən əsrlər, qərinələr dünyanın, insanın, insanlığın mahiyyətini zərrəcə olsun dəyişə bilməmişdi.

Beləcə o zamandan bu yana dayanmadan, dinclik, rahatlıq bilmədən yol getməkdə idi.

Yol uzanırdı...

III FƏSİL

...Atlı insan həniri eşidib diksindi. Əvvəlcə qulaqlarına inanmadı. Səsin hayandan gəldiyini, qatı bozluğun arxasındakının gerçəkdənmi insan olduğunu bilmək istəyi içini silkələdiyindən atının başını çəkib saxladı. İndiyəcən olub bitənlər ona kor dumana bələnmiş yuxu kimi gəlirdi. Və ötüb keçən bu zaman çərçivəsində ilk dəfə qulaqlarına sızan insan həniri çoxdanna bəri daşlaşmış, bərkiyib sərtləşmiş duyğularının arxasından yadını, yaddaşını ovundurdu. Ona elə gəlirdi ki, insan həniri eşitdimi, bu mübhəm, sirli yuxu bir andaca dağılacaq, hər şey əvvəlki sayaq du-

rulub aydınlığa qovuşacaq, həyat öz təbii axarına, məcrasına dönəcək.

Ancaq saniyələr, dəqiqələr ötüb keçsə də, heç bir şey dəyişmir, zaman öz məcrası ilə axıb gedirdi. Hər tərəf boz örtüyə büründüyündən qarşısındakının insan olub-olmadığını ayırd edə bilmirdi. O, hənirti ilə arasındakı bozluğa, bulanıqlığı kəsib-doğramaq istəsə də bacarmırdı.

Daha dözə bilmədi:

– Ay adam kimsən?

Bozluğun o tayından qımiltıya bənzər xəfif bir səs eşidildi və bu səs bütün özgə səsləri udaraq əritməyə başlayınca içinin təkrar çalxalandığını duydu. Ancaq cavab gəlməyincə səsini bir qədər də qaldıraraq:

– Cavab versənə! Kimsən sən? – deyə sordu.

– ...

Cavab almaq inadı ilə qoca sualını bir də təkrarlamaq istədi, ancaq get-gedə insan həniri ilə arasındakı boz pərdə çəkilərək mənzərə aydınlaşmağa başladığından qarşısında eynən özü yaşda, bənzər qiyafədə bir atlının dayandığını görüncə quruyub qaldı. Havanı örtən bulanıqlıq hələ tam çəkilmədiyindən o atlının çöhrəsini, sifət cizgilərini aydın seçə bilmirdi.

Zaman yaddaşını sığallaya-sığallaya axıb getdikcə bozluğun arxasındakı mübhəmliyi içində çevirə-çevirə ona məxsus olan heç bir şeyə əvvəlki kimi sahib olmadığını hiss edirdi. Zehnində dərin, dibsiz bir boşluq yaranmışdı, yaddaşında ilişib qalan nə varsa, o boşluğun içərisində fırlanmaqdaydı. Bütün ömrü bükülüb düyümlənərək bir nöqtəyə yığılmışdı. O sanki özü kimi bir atlıya deyil, dünyaya, dünyanın soluxan gözəlliyinə tamaşa edirdi. Bədəninin əzaları sütləşərək ətə çevrilmişdi. Qulaqları

bütün səslərə qapanmışdı, təkcə damarlarında axan qanın zəif şırıltısını eşidirdi.

Gözləri, qarşısında dayanan atının – bu qəribə səhra yolçusunun çöhrəsinə dikiləndə onu heyrət bürüdü, çünki atın üstündəki özüydü.

Bir anlığa qarşısındakının canlı insan deyil, ruh olduğunu düşündü və vücudundan soyuq bir gizilti keçdi. Elə bil atın üstündəki yolçu onun sonuydu.

O, çaşqın-çaşqın qarşısındakı yolçunu süzür, bu qeyri-adi oxşarlığın sirrini, səbəbini anlamaq istəyirdi. Sanki qoca səhrada kiminləsə qarşılaşmamışdı, sadəcə nəhəng bir aynanın qarşısında dayanaraq öz vücuduna, boy-buxununa tamaşa edirdi. «Bu nə işdi, yarəbbi! O özü vardısı, bəs onda qarşısındakı kimdi? O bir səmtə, qarşısındakı isə tamam başqa səmtə gedir. Bəlkə yuxu görür, ya qara basır onu?».

«-Kimsən, sən?» - ixtiyarsız olaraq dodaqlarından xəfif bir pıçiltı sıyrıldı.

Qoca birdəncə dönüb qaçmaq, qarşısında dayanan insandan – özündən uzaqlaşmaq istədi, ancaq atla birgə torpağa mıxlanıbmiş kimi, nə illah elədisə yerindən qopa bilmədi. Sanki yolçunun baxışları onu sehrləyən ilmlərlə cilovlamış, cazibəsinə salmışdı, bu cazibədən açıla bilmirdi.

«- Özünü axtarmırdınmı, qoca!» – Bu sözləri atlımı söylədi, ya qeybdənmi gəlmişdi, bunu bilmədi.

«- Özünü tanımadındınmı?».

«- Özündən bu qədərmi qorxursan, qoca!».

Sonra yolçu dinməz-söyləməz atının başını çevirdi. At dal ayaqları üstə şahə qalxıb götürüldü, səhranın dərinliklərində get-gedə kiçilərək görünməz oldu.

Yolçu uzaqlaşmış gözdən itəndən sonra qoca sanki mürkü içərisindəymiş kimi diksinib ayılarına özünə gəldi. Bir müddət nə edəcəyinin qərarlılığı içində çaşqın-çaşqın dayanıb durdu. Sonra geriye dönərək bu gözlənilməz yolçunun çapıb getdiyi səmtə boylandı. Ancaq daha gec idi; səhranın üfüqlərə qovuşan uzaq ənginliklərində kimsə gözə dəymirdi. «Öz qiyafəsində qarşısına çıxan kimdi belə? Bəlkə gözlərinə toxunan heç insan deyildi, ruh, xəyal idi? Özünü axtarmırdımı? Özü öz qiyafəsində qarşısında dayanmamışdı mı? Nədən bunu üz-üzə gəldikləri zaman anlamadı?».

Yol boyu qulaqlarında yolçunun sözləri təkrar-təkrar səslənirdi:

«– Özünü axtarmırdın mı, qoca!».

Birdəncə ona elə gəldi ki, səhrada bayaq qarşılaşdığı atlı kimi minlərlə, milyonlarla bənzəri var, bozluğun, bulanıqlığın arxasından ona göz qoyur, hərəkətlərini izləyirlər. Gözlərinə kimsə toxunmasa da, bunu hiss edirdi.

Birdən-birə özünün çoxalması, sonsuz sayda təkrarlanması onu üşəndirdi. Ancaq bu bircə an çəkdi, yenidən tənhalıq onu sirli ağışına aldı.

Qum dənizi əvvəlki ahəngi ilə çalxalanırdı.

Qüruba yaxınlaşan günəş solğun şəfəqlərini səhranın üstünə tökərək çıxıb gedirdi.

IV FƏSİL

Həyatından yarpaq kimi tökülən illər çox şeyini alıb aparmış, taleyini dəyişmiş, onu özünə də sirli görünən bambaşqa bir insana çevirmişdi. Dünyanın varlığını ona xatır-

ladan hər gün səhərin açılması, günəşin qürubu ilə təkrarlanan zamanın əbədi, dəyişməz, sonsuz axarıydı. Başqa heç bir şeyin onun dünyası ilə bağlılığı yox idi. Bəlkə bunu anladığı üçündü ki, olub-bitən hər şeyə soyuqqanlı yanaşırdı.

* * *

Həyatı, taleyi ilə bağlı nə varsa, bitməz-tükənməz mənasızlıq zəncirinə düzülmüşdü. Ancaq o mənasız olan hər şeydə bir məna axtarmağa, mənasızlığın sirrini, hikmətini dərk etməyə can atırdı. Bəzən dünyada mənasız heç nəyin mövcudluğunun mümkün ola bilmədiyini düşünür, bəzənsə məna ilə mənasızlıq arasında qoyulan sərhədin hardan başlayıb harda bitdiyini özünə aydınlaşdırmaq istəyir, birinin mənalı hesab etdiyinin o biri üçün hansı səbəbdən mənasız ola biləcəyini anlamağa çalışırdı.

Əslində mənalılıqla mənasızlıq biri-birinə qarışdığından aralarındakı sərhəd büsbütün qeyb olmuşdu. Həyatının yaşanan səhifələrində nələrin mənalı, nələrin mənasız olduğunu heç cür anlaya bilmirdi.

Zaman-zaman tarix mənasız olanları mənalılığa, mənalı görünənləri isə mənasızlığa çevirmişdi. Və bəzən bu çevirmələrlə dünyanın taleyi dəyişərək əslinə, mahiyyətinə yad olan başqa məcraya yönəlmişdi.

Bir də sirli və qəribə olan dünyanın məhvərinin çox zaman mənasızlıq üstündə dövr etməsiydi. Belə olan halda nədən insan ağı, şüuru kəsəndən, özünü dərk etməyə başlayan gördüyü, bildiyi hər şeydə bir məna axtarır, mənasız bildiklərindən qaçmaq, qurtulmaq istəyirdi...

İndi hər şeyin bir rəngdə olduğu səhranın ortasında, keçmişə uzanan bu yol boyu bütün bunları saf-çürük etmə-

yin nə mənası vardı? Qoca bunu özünə izah eləyə bilmir, hər şey bitəndən sonra bu düşüncələrin nədən onu bu qədər məşğul etdiyini anlamaqda çətinlik çəkirdi.

* * *

Uzaqda səhranın rəngi və ahəngi ilə uyuşmayan nə isə qərribə bir mənzərə gözə çarpırdı. Elə bil qum nəhri canlıydı və sinəsi nəfəs alırmışcasına qalxıb enirdi. Diqqətlə baxanda səhranın rəngi də gözlərinə başqa sayaq görünürdü.

Əllərini qaşlarına qoyub uzaqları xeyli süzsə də, bu mənzərədən bir şey anlamadığından atını dəhmərləyərək yoluna davam elədi. Ona qərribə görünən mənzərənin nə olduğunu, səhranın nədən əzəli görkəmini itirərək bunca dəyişdiyini bilmək üçün xeyli irəli getməli idi. Çünki uzaqdan-uzağa gördüklərinin nə olduğunu kəsdirə bilməyəcəkdi.

Getdikcə mənzərə bir qədər də aydınlaşdığından içərisini bürüyən maraq və həyəcan daha da artmağa başladı.

At da nə isə hiss etdiyindən yerişinin ləngərini, ahəngini dəyişmişdi. Qoca qarşısındakı mənzərəni səksəkə ilə izləyən atının qulaqlarını şəkələdiyini, ayaqlarını yerə döyərək finxırdığını, irəli getmək istəmədiyini duyur, heyvanın bu qədər ehtiyatlanmağına təəccüb eləyirdi.

Nəhayət, qoca bir qədər də yaxınlaşaraq səhradakı bu qərribə mənzərənin ucu-bucağı görünməyən ilan yatağı olduğunu gördükdə atının nədən bu qədər ehtiyatlanmağının, irəli getmək istəməməsinin səbəbini anladı.

Biri-birinə hörük kimi sarmaşaraq səhraya qorxunc mənzərə gətirən ilanlar elə qaynaşırdı ki, onların arasından

keçib getmək üçün ayaq basmağa bircə qarış yer yox idi və buna görə də qoca atının başını çəkərək dayandı.

Əvvəlcə yolunun üstünə ilan yatağı çıxacağını söyləyən Çilli dərvişi, sonra da dünən gecə gördüyü yuxusunu xatırladı. Son zamanlar hansı səbəbdənsə yuxularını xatırlaya bilmədiyindən indi birdən-birə yaddaşında hər şeyin bütün aydınlığı ilə durulub canlanmasına sevindi.

Yuxuda görmüşdü ki, ruhu cismindən ayrılıb gedir. O, ruhunun ardınca atını var gücü ilə çapır, ancaq nə illah eləyirdisə ona yetişə bilmirdi. Yol sıldırım qayaların arasından, İlan dərəsi deyilən bir yerdən uzanıb keçirdi. İlanlar dərənin bütün bənd-bərəsini, yol-cığırlarını örtmüş, qayalara sarmaşmış, ağacların budaqlarına dolanmışdı.

Qoca ruhunu səsleyir, ancaq səsinin ona yetişmədiyini duyurdu. Ruh uzaqdan-uzağa əl eləyir, gülümsəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, ruhu cismindən azad olduğuna sevinir.

Ruhuna yetişmək üçün dərədən adlayıb qarşı yaxaya keçmək istəyirdi, ancaq hər tərəf ilanla örtülü olduğundan bunu bacarmırdı.

Gecənin bir vədəsi qan-tər içərisində yuxudan ayrılmış, səhərə qədər özünə gəlməmişdi.

İndi budur, dünən gecə gördüyü yuxusu çin olmuşdu; atının başını saxlayıb səhra boyu uzanub gedən ilan yatağının qorxunc və intəhasız mənzərəsini seyr edir, bu gözlənilməz təhlükəni sovuşdurmaq üçün yollar arayırdı. Ancaq hər tərəf ilanla örtülü olduğu, keçib getmək üçün yollarız gözə dəymədəyinə görə təhlükəni necə sovuşduracağını bilmirdi. Bu qədər yol qət etdikdən sonra hər şeyi yarımçıq buraxıb geriye dönmək isə ölüm və məğlubiyyət demək idi.

İlan yatağından gələn fısıltı səsi aydınca eşidilirdi. Körük səsinə bənzəyən bu səs hərdən yüksəlir, hərdən enir,

hərdən də eşidilməz olurdu. İrəli getməyə cəsərət eləmir, ilanları duyuq salacağından qorxurdu. Onun varlığından duyuq düşsəydilər, göz qırpımındaca üstünə yeriyər, dövrəyə alaraq atı ilə birlikdə dirigözlü yeyərdilər. Özündən qat-qat böyük heyvanları udaraq həzm edən ilanlar haqqında nə qədər əhvalatlar eşitmişdi. Onunçün ən qorxunc şey ilanlara yem olmaqdı.

Bir anlığa özünü bu vahiməli yatağın ortasında, qarışqa kimi qaynaşan ilan yığnağının içərisində hiss edir. Yerbəyerdən bədəninə sarmaşan ilanlar ayaqlarını, əl-qolunu hərəkətdən qoyduğundan onları özündən ayıra, aralaya bilmir. İlanlar biri-birinə aman vermədən bədəninə sarılır, belini sıxır. Sonra ilanlardan biri boğazına dolanaraq onu boğmağa başlayır. Nəfəs ala bilmədiyindən boğulur, qışqırır bağırmaq, kimisə imdadına çağırmaq istəsə də səsi çıxmır. Birdəncə müvazinətini itirərək kökündən qopmuş ağac kimi yerə yığılır. Artıq müqavimət göstərməyə təqəti qalmadığından özünü bütünlüklə taleyin ixtiyarına buraxır. Üstünə sel kimi axan ilanlar göz bəbəyini yemək üçün biri-birilə boğuşur.

Xəyalına gətirdiyi bu dəhşətli mənzərədən qocanın vücudu ürpəşdi.

Bir azdan ilanlar oyanıb hərəkətə gəldilər. Əvvəlcə ilanların onun gəlişindən duyuq düşdüklərini zənn edərək xoflanan kimi oldu, ancaq bir azdan bu hərəkətin sadəcə yuxudan oyanış mərasimi olduğunu anlayaraq ürəyi üstünə gəldi.

İlanlar bəzən biri-birinə sarmaşaraq bütünləşir, sanki canlı bir təbəqəyə çevrilibmiş kimi səhranı örtürdülər. Bəzən də açılıb ayrılaraq əvvəlki halətlərinə dönürdülər. Hərdən də eyni vaxtda şaxə qalxır, quyruqları üstə dikə-

lərək yatağın mənzərəsini dəyişirdilər. Elə bil onları idarə edirdilər.

Hərdən ona elə gəlirdi ki, ilanlar hansısa bir mərasimi icra edirlər. Çünki onların hərəkətlərində qərribə bir nizam vardı. Yatağın ayrı-ayrı yerlərində dəstə-dəstə rəqs edən ilanlar da gözə dəyirdi.

Qoca bu mənzərəni seyr etdikcə qeyri-ixtiyari uşaqlıq illərini xatırladı. O uzaq illərin toranlı üfüqlərində yuva salmış ilanla bağlı xatirələri indiyəcən unuda bilməmişdi. Balacılıqdan günəşin yaxıb-yandırdığı isti aran torpağında, ilan-çayanlı bir yurdda boya-başa çatmışdı. İlin isti aylarında əkin-biçin zamanı çöldə-bayırda ilan əlindən tərpənmək mümkün olmazdı. Hayana gedərdilərsə, növbənöv ilanlarla qarşılaşardılar. Kəndlərinin ətəyindəki köhnə qəbiristanlıq isə əsil ilan yatağına çevrilərdi. Əski məzarların arası ilə addımlayarkən ilanları ayaqlamamaq üçün son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazım gəlirdi. Yoxsa göz qırpımındaca çala bilərdilər.

Şəhərli geyimində, çiyinlərində brezent torba iki-bir, üç-bir ilantutanlar gələrdilər. Uşaqlıqda ölüm qoxuyan bu təhlükələrə baxmayaraq tez-tez qəbiristanlığa gedər, sanki onu narahat edən hansısa bir mətləbə aydınlıq gətirmək ümidilə saatlarla doğma-yad məzarların arası ilə dolaşardı. Nə qədər qorxub ehtiyatlansa belə, nədənsə o zaman da, indi də məzarlığı ilanlarsız təsəvvürünə gətirə bilmirdi.

Bir də ilanla bağlı yaddaşında bərkiyib sümükləşmiş xatirələrin içərisində uşaqlıqda nənəsindən eşitdiyi və bu günəcən daşıyıb gətirdiyi sehrlili bir nağıl yaşayırdı. Sonralar yazı-pozu öyrənəndə saysız-hesabsız kitabı ələk-vələk eləsə də, nənəsindən eşitdiyi o nağıla rast gəlməmişdi. Nağılda bir gəncin təsadüfən ölümdən xilas etdiyi

ilanın təkidlə İlanlar məmləkətinə getməsi, məmləkətin hökmdarı ilə görüşməsi, İlanlar ölkəsinin hökmdarı oğlunu ölümdən qurtardığı üçün həmin gəncə dilinin altında saxladığı qara almaz qaşlı üzüyü hədiyyə etməsi, bu üzüyü barmağına taxan hər kəsin qeyri-adi gücə sahib olması və əbədi cavan qalmasından bəhs olunurdu.

Böyüyüb ağılı kəsəndən sonra nənəsinin söylədiklərinin sadəcə bir xəyal, uydurma olduğunu anlasa da, o nağılın uşaqlıq dünyasında yaratdığı təəssüratı hafizəsindən çıxara bilməmişdi. Sanki nağıl onun həyatının yaşanmış bir səhifəsi kimi əbədi olaraq yaddaşına hopmuş, illər keçsə də unudulmamış, necə varsa eləcə qalmışdı.

* * *

Qoca gecəni yəhərin üstündə keçirdi; geriye dönə bilməzdi, irəli getməyə isə cürət eləməirdi. İlan yatağından keçmək hədsiz təhlükəli olduğundan gözləməkdən savayı çarəsi qalmadığını bilirdi.

Səhər üzü dan yeri sökülərək hava yavaş-yavaş aydınlaşmağa başlayanda ilan yatağını süzərkən gözlərinə inanmadı. Dünən səhranı bürüyən ilan sürüsündən əsər-əlamət qalmamışdı, gecə hiss olunmadan hara isə çəkilib getmişdilər. Səhrada sadəcə ilanların dəyişdikləri qabıqların pərən-pərən yığınları tökülüb qalmışdı.

Səmada bir gün əvvəl ilanların qaynaşdığı səmtin üstündə qarğalar səssiz-səssiz dövrə vururdular. Bir anlığa ona elə gəldi ki, göy üzünü bürüyən qarğalar adi quşlar deyil, qanad çıxararaq səmaya pərvazlanan ilanlardı.

Qoca həyəcan içərisində keçən gecənin yuxusuzluğuna baxmayaraq bir an əvvəl bu təhlükəli

yerdən uzaqlaşmaq üçün atını dəhmərləyərək yoluna davam elədi.

Bir qədər gedəndən sonra çevrilib arxaya baxdı. Qarğalar bayaqkı kimi səmada səssiz-səmirsiz dövrə vururdular.

Təkrar atının başını buraxdı.

Yol uzanırdı...

V FƏSİL

Uzanıb gedən yolla birgə zehmində də uzun bir şırım açılır, arxada qalan ömrün bulanıq xatirələri su kimi durularaq bu şırımə töküldükcə içinin sahmanı dəyişirdi. İllərin soyutduğu duyğuları isindikə xatirələrin acılığını burunda hiss edirdi. Gördüyü, duyduğu, toxunduğu hər şeydən yad bir iztirab, qərib bir kədər axırdı. Hərdən bir anlığa içində parlayan işıq seli yaddaşını qamaşdırır, olub-bitənləri görünməzliyə yuvarlayır, sonra isə hər şey əvvəlki axarına dönürdü.

Zamanın ətəyindən tutub gedirdi. Xatirələr onu yol kimi dartıb arxasınca apardıqca tədricən gücünü, iradəsini itirdiyini hiss edirdi. Yaddaşında göyərək qalxan isti, məh-rəm duyğular bəzən harda olduğunu belə unuttururdu. O, xəyallarının ağrısından azad olmaq istəyirdi, ancaq bu ağrı nə idisə öləzimek əvəzinə bir az da artırırdı. Ancaq keçib getdikə arxada qalan yollardan ruhuna sərənlik axırdı.

Biri-birinin üstünə qalaqlanmış illər arxada təpə kimi ucalırdı. Bəlkə buna görəydi ki, dönüb geriye baxmağa cürət eləmirdi. O, zamanın uzaq vadilərində oyanan xatirələ-

rin toranlığında, qərarsızlığın ağır iztirabları içərisində dumanlı keçmişə doğru yol gedirdi.

Bu yola qədəm qoyduğu gündən bəri ən çox qorxduğu şey səmti-yönü bilinməyən ucsuz-bucaqsız səhrada deyil, içində azması idi. O, içində azmaqla ömrü, taleyi ilə bağlı bütün düşüdüklərinin iflasa uğrayacağı qənaətində idi. Ancaq çoxdanna bəri içində azdığının fərqlində deyildi.

Xəyalında hər şeyi dəyişərək istədiyi şəkllə çevirir, bununla yaşadığı ömrünü görmək istədiyi məxrəcə gətirdiyini düşünürdü. Ancaq xəyallarını nəyə bulaşdırsa da, heç bir şeyin əslindən seçilmədiyini hiss edirdi.

Yol onu qəddarlaşdırmış, içindəki məhrəm duyğuları öldürmüş, bambaşqa insana çevirmişdi. Bəlkə də əksinə, tamam dəyişərək özünə, əslinə qayıtmışdı.

Tənhalığa doğru addımladığını bilirdi. Addımladıqca da tənhalığın ağırlığını, dözülməzliyini vücudunun bütün əzalarında duyurdu. Tənhalığını xəyalları ilə doldurmağa çalışsa da, yaddaşına işıq salan xatirələrin biri-birinin ardınca sönüşü ilə hər şeyin qaranlığa büründüyünü hiss edirdi.

Yol uzanırdı...

* * *

Uzaqda üfüqlərəcən uzanan boz səhranın qucağında gözlərinə toxunan kiçicik bir ləkəyə bənzər qaraltı diqqətini cəlb etdiyindən atının başını çəkib saxladı. Sağ əlini qaşına qoyaraq uzaq ənginlikləri xeyli süzdü, ancaq bir şey anlaya bilmədiyindən atını dəhmərləyərək yerişini bir qədər sürətləndirdi.

Gözlərinə toxunan qaraltının canlılığı, yoxsa hansısa ağac, ya bir qaya parçası olduğunu seçə bilmədiyindən içini bürüyən marağ get-gedə artmaqda idi. Yaxınlaşdıqca qaraltı formasını dəyişərək şəkildən-şəklə düşdüyündən o bir şey anlaya bilmir, eləcə nagüman halda atını sürməkdə davam edirdi.

Nə qədər yol getdiyini xatırlamırdı, ancaq bayaq uzaqdan-uzağa gözlərinə toxunan qaraltı xeylaq böyüdüyündən artıq onun hansısa bir tikiliyə bənzədiyini seçmək mümkün idi.

Nəhayət, qoca adda-budda, bozuntul qayaların ətəyində, yan tərəfindəki ağac pərlərdən dəyirman olduğu anlaşılan köhnə, uçuq, xaraba bir tikilinin qarşısında ayaq saxladı. Pərlər indi suyu quruyub sovulmuş, o qədər də enli olmayan çay yatağının üzərində qurulmuşdu. Çayın yatağı əsrlərlə, qərinələrlə sel-su görmədiyindən daşlar, çınqıllar günəş altında ağarıb ağappaq olmuş, istidən, hərərətdən əp-riyib tökülmüşdü.

Dəyirmanın qapısı bağlı idi. Divarların yuxarı tərəfindəki yastı daşla haşiyələnmiş pəncərə yerləri qat-qat hörümçək toru ilə örtülmüşdü. Dəyirmi şəkildə olan pəncərə yerləri bir-biri ilə eyni məsafədə divarın hər iki tərəfi ilə sıraladığından dəyirman qərribə bir görkəm verirdi. Ancaq pəncərə yerləri dəyirmi olsalar da, hər birinin özünəməxsus forması vardı.

Yəhərdən enərək atını dəyirmanın qapısı ağzındakı daş tutacaqlardan birinə bağladı, sonra böyür-başına göz gəzdirə-gəzdirə ehtiyatla qapıya yaxınlaşdı, ancaq açmağa tələsmədi. Elə bil ki, qapını açmazdan öncə nəyi isə özü üçün aydınlaşdırmağa çalışırdı.

Birdən qocanın diqqətini qapının yuxarısında naxışlı haşiyələrlə əhatə olunmuş ensiz, uzunsov lövhədə bir yazı çəkdi. Mahir xəttat əlilə daş üzərinə əski üslubda həkk olunmuş yazıda hərflər qəribə tərzdə biri-birinin içinə hö-rüldüyündən onu naxışlardan seçmək mümkün olmadığı kimi, orda nə yazıldığını oxumaq asan deyildi. Sanki daş lövhənin üzərində yazı qəsdən bu şəkildə oyulmuşdu ki, onu asanlıqla oxumaq mümkün olmasın. Ancaq içərisini qəribə bir maraq bürüdüyündən qapını açıb dəyirmanla girməzdən öncə, hansı yolla olursa-olsun, qapının üstündəki yazını oxumaq, orda nə yazıldığını öyrənib bilmək istə-yirdi. Ona elə gəlirdi ki, yazıda səhranın kimsəsizliyində tikilən bu dəyirman haqqında, yaxud da haçansa, hansı məqsədləsə bu qapıya üz tutacaq naməlum yolçulara ünvanlanmış nə isə bir sirr gizlənməkdədi.

Qoca yazını sağdan-sola, soldan-sağa bir xeyli gözdən keçirəndən sonra nəhayət ki, çox çətinliklə də olsa, oxuya bildi. Daş lövhədə sadəcə bir cümlə qeyd olunmuşdu: «İçəri girən də peşman olacaq, girməyən də».

Üstündən ağır bir yük götürülübmiş kimi rahat nəfəs aldı. «Bəs indi neyləsin, içəri girib peşmanmı olsun, yoxsa girməməyinin peşmanlığınımı yaşasın? Belə bir məqamda hansı yolun seçilməsi onun üçün doğru ola bilərdi görəni? Yoxsa, burda doğru seçim yox idi?».

Qoca qapının yuxarısındakı yazını oxumazdan öncə də orda təxminən bu məzmununda bir şey olacağını düşünürdü. Yazını oxuyandan sonra isə birdəncə öz fəh-minin gerçək olduğuna təəccüb etməyə başladı.

«Kaş, Çilli dərvişdən hər şeyi yerli-yataqlı soruşub öyrənmiş olaydı... Axı dərviş yolunun üstünə xaraba dəyir-man çıxacağını, burda sınağa çəkiləcəyini söyləmişdisə,

bəlli ki, bunun arxasında nə sirr gizləndiyini bilməmiş deyildi. Bir az israr etsəydi, güman ki, onu naümid buraxmayacaq, bildiyi hər şeyi açıb söyləyəcəkdi. Heyflər olsun ki, dərvişi qarşısına çıxan sıradan bir yolşuya bənzətdi, onun bunca sirrə sahib ola biləcəyini anlamadı».

Ağlı-şüuru kəsəndən bəri dəyirmanlar haqqında o qədər qorxulu rəvayətlər eşitmişdi ki, içəridə kiminsə ola biləcəyindən, yaxud hansısa gözlənilməz bir təhlükə ilə qarşılaşacağından ehtiyatlanırdı. Bəlkə də qapının yuxarısındakı daş lövhə üzərindəki yazını oxumuş olmasaydı, bu qədər ehtiyatlanmaz, içəri girməyə tərəddüd etməzdi.

Ancaq qocanın tərəddüdü çox çəkmədi; içindəki maraqlı qorxuya üstün gəldiyindən bir qədər sonra özünü toplayaraq ehmalca qapını itələdi. Qapı bağlı idi. Üstündə qıfıl olmadığından qapının içəridən bağlandığını hiss etdi. Ona görə də yerdən bir daş parçası götürərək ehtiyatla qapını döydü.

İçəridən cavab gəlmədi.

Nə sirdisə, Çilli dərvişlə qarşılaşmadan öncə də yolunun üstünə mütləq dəyirman çıxacağını dönə-dönə xəyalından keçirmişdi. Bəlkə buna görəydi ki, binaya yaxınlaşmamış uzaqdan qara nöqtə kimi görünən tikilinin dəyirman olduğunu təxmin edərək qeyri-ixtiyari həyəcanlanmağa başlamışdı. İndi dəyirmanın qapısı önündə dayanıb durarkən yol boyu düşüncələrini yadına salmağa çalışır, qarşısındakı tikilinin xəyalındakı dəyirmanə nə qədər bənzədiyini görür və bu bənzəyişə heyretini gizlədə bilmirdi. Xəyallarının xəritəsində özünə yer tutmuş dəyirmanı necə təsəvvür edirdisə, eynən o cür idi. Ona elə gəlirdi ki, nə zamansa – uşaqlıqdamı, ağlının kəsmədiyini çağlardamı, bu dəyirməyə olmuşdu. Ancaq ha fikirləşirdisə, dəyirmanın

nə zaman yaddaşına yol tapdığını xatırına sala bilmirdi. Dəyirman rəngi-ruhu, görünüşü, quruluşu ilə ona inanılmaz dərəcədə tanış gəlirdi. İndi özü-özünə təəccüb edir, hətta yuxu gördüyünü, yaxud onu qara basdığını düşünərək xoflanırdı. Yol üstündə qarşılaşdığı bu dəyirmanın onun həyatı, taleyi, yaşadığı ömrü ilə hansı bağlılığı ola bilərdi... Yoxsa, bu sadəcə bir xəyal idi?..

Uşaqlıqda kəndlərinin ətəyində çayın üstündə eynən buna bənzər su dəyirmanı var idi. Həmişə dəyirmanın dövrəsi atlarla, dəvələrlə dolu olardı. Yaxın-uzaq kəndlərdən buraya dən üyütmək üçün adamlar gələrdilər. O zamanlar yaşıdları ilə birgə atlara, dəvələrə tamaşa etmək üçün dəyirmanın dövrəsinə yığışardılar. Bəzən də suda fırlanan pərlərə baxıb əylənmək üçün çayın kənarına enərdilər. Ancaq kimsə dəyirmanın içərisinə girməyə cəsarət etməzdi. Sadəcə uzaqdan-uzağa dəyirmanın açıq, yaxud aralı qapısından içərini seyr edərdilər. Bu həmin dəyirman olmasa da, hər şeyi ilə ona olduqca doğma gəlirdi.

«İçəridə kim ola bilərdi? Bu çöllü-biyabanda dəyirman hansı məqsədlə, kimlərin sifarişlə tikilmişdi? Bir yerdə ki, canlı adına ins-cins gözə dəyməyə, orda dəyirmanə nə ehtiyac ola bilərdi?». İstər-istəmüz ağlından, xəyalından min cür fikir gəlib keçdi.

Yenidən əlindəki daş parçası ilə qapını döydü.

Bu dəfə də cavab gəlmədi.

Dəyirməndə bir kimsənin olmadığı bəlli idi. Belədə içəri girmək üçün qapını sındırmaqdan başqa çarə qalmırdı.

Ancaq qapını sındırmazdan öncə içindəki tərəddüdə son qoymaq üçün bir xeyli çək-çevir etdi.

Özü üçün nəyisə aydınlaşdırmaq məqsədilə dəyirmanın başına dolandı və içəriyə baxmağa hər hansı bir pən-

cərə, yaxud dəlik tapmadığı üçün təkrar qapının önünə döndü.

Qoca qəribə, anlaşılmaz hisslər keçirirdi. Qapı bağlı olsa da, o, dəyirmanın içərisini aydınca görür, hətta içəridə başqa bir qapı da olduğunu və həmin qapının hansı səmtdə yerləşdiyini hiss edirdi.

Düzün-dünyanın bu səmtində, insan ayağının çoxdan kəsildiyi bir məkanda, xaraba dəyirməndə kiminsə olduğunu düşünmək ağlasığmazdı, ancaq qənaətlərinə əmin olmaq üçün çiyini ilə qapını itələdi. Qapı rəzəsindən qoparaq gurlu ilə aşdı və aşan qapının qopardığı qatı toz dumanı bir müddət içərisini görməyə imkan vermədi.

Toz dumanının yatması üçün bir qədər gözlədi və sonra yıxılmış ağac qapının üzərindən adlayaraq içəri girdi. Dəyirman bomboş idi və buraya uzun müddət ayaq basılmadığını divarları örtən çirkli, pırtlaşıq hörümçək torlarından, döşəməyə çökmüş qalın toz yığınının hiss etmək mümkün idi.

Sanki ayaqlarının altından yer çəkiləcəkmis kimi qorxaq addımlarla irəli yeriyərək dəyirman daşlarına yaxınlaşdı. Daşlar nə zamandan bəri fırlanmadığından üstü tozla, qumla, quş peyinilə örtülmüşdü. Dəyirmanın çalovu yanında yerdə bir insan skeleti düşüb qalmışdı. Skeletin əynindəki paltar çürümüş, parça-parça daş döşəməyə tökülmüşdü. Qoca bunun dəyirmançı olduğunu düşündü. Bir müddət dayanıb onun skeletinə tamaşa elədi.

* * *

Gözləri dəyirmanın divarları boyu gəzdi. Düz irəlində, dəyirman daşlarının sağ səmtində balaca, ensiz bir qapı

gözə dəyirdi. Bu, dəyirmanın içərisinə girmədən, hələ bayırdakı ikən hissləri, duyğuları ilə qavradığı həmin qapıydı; qapının o üzündə nə olduğunu bir an öncə bilmək üçün həyəcanla irəli yeridi. Elə bil içərisində hansı bir qüvvəsə inadla, ehtirasla onu irəli, qapının o biri üzünə itələyirdi.

Qapını açanda qəfildən qara, tükləri tökülmüş bir qarğa pırıltı ilə pəncərə yerindən uçub getdi. Qarğa havaya qalxandan sonra dəyirmanın üstündə dövrə vuraraq həyəcanlı səslə bir neçə dəfə qarıldadı, sonra elə qarılıdaysa qarılıdaysa uçub gözdən itdi.

Gördüyü mənzərədən çaşıb qalmış, qəfil yuxudan oyanaraq acı gerçəkliyə yuvarlanan insan kimi özünü itirmişdi. İndiyəcən yaşamadığı bambaşqa bir dünya ilə üz-üzə qalıbmış kimi gözlərinə toxunan hər şeyə heyrətlə baxır, yaddaşında dəyişən, başqalaşan dünyanın məğzini, mənasını anlamağa çalışırdı.

Pırıltı ilə uçub gedən qarğanın ardınca baxarkən gözləri divardakı qəribə bir mozaikaya sataşdı. Divar boyu laydaş lövhə üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş, hər şeyin boz rəngə çaldığı mozaikada yolayrıcı təsvir olunmuşdu. Dörd tərəfə uzanan yolların ayrıcında hansı səmtə gedəcəyini müəyyənləşdirə bilməyən, atının yüyənini çəkib saxlamış qoca bir süvari canlandırılmışdı. Yolların dördü də tutqun rəngdə çəkilmişdi. Bütün yolların başlanğıcında ayaq, sonunda isə insan kəlləsi təsvir olunmuşdu.

Qarşı tərəfə çevrilərkən bu divarda da enli daş lövhədə eynən buna bənzər yolayrıcı təsvir olunduğunu görəndə bir anlığa duruxan kimi oldu. Hər iki mənzərəyə təkrar-təkrar göz gəzdirdi. Oyma təsvirlərdə fərq sadəcə atının duruşunda idi. Hər şəkildə atlı bir yola sarı boylanırdı.

Sonra qoca otağa başdan-başa göz gəzdirərək bütün divarlarda eyni təsvirin işləndiyini gördü. Hamısında da yol-ayrıcı təsvir olunur, bütün yolların sonu eyni cür tamamlanırdı. Hər bir təsvirdə atlı üzünü bir yola dikib dayanmışdı və təsvirləri fərqləndirən cəhət də yalnız bundan ibarət idi.

Oyma təsvirlər o qədər təbii idi ki, qoca bunun canlı lövhə deyil, hansısa sənət əsəri olduğuna inana bilmirdi. Naxışlar son dərəcə zərif cizgilərlə işləndiyindən tamaşa etdikcə onu yaradanın qüdrətinə heyran olmamaq mümkün deyildi. Burada sadəlik mühafizə olunmaqla yanaşı, həm də insanı özünə cəlb edən qeyri-adi nə isə gizlənirdi. Həm də oyma naxışlar hansı tənəsübləsə biri-birinə elə bağlanmışdı ki, onları gözdən keçirərkən daş ilmələrin cazibəsindən qopmaq olmurdu.

Oyma təsvirləri seyr etdikcə dünyanın başdan-başa sirr içində olduğu bir daha zehmindən axıb keçirdi. Elə bil oymaçı usta yaratdığı bu əsərlə kainatın böyüklüyünü, hüdudsuzluğunu, ya bəlkə zamanların yolayrıcı fonunda insanın xoşbəxtlik axtarırlarının səmərəsizliyini əks etdirmək niyyəti izləmişdi. Ancaq sadəcə bunumu canlandırmaq istəmişdi?..

Qoca divarlara həkk olunan mənzərənin hansı mənalı kəsb etdiyini anlamaq üçün oyma təsvirlərə müxtəlif səmtlərdən dönə-dönə baxır, onların arasındakı bağlılığın sirrini bilmək istəyirdi.

Döşəməsi, divarları və tavanı biri-birinə bənzəyən yarımqaranlıq hücrədə divar boyu qabaqlarında tabaq olan insan skeletləri sıralanmışdı. Gildən bişirilmiş, yastı, dayaz tabaqların içərisində hərəsi bir rəngə çalan yumru çay daşları qəribə bir simmetriya ilə düzülmüşdü. Ancaq gil tabaqlardakı daşların düzülüşü eyni cür deyildi, biri-birin-

dən xeyli seçilirdi. Lap yuxarı başda, iki sıranın ortasında skeleti düşüb qalmış şəxs çox güman ki, məclisin aparıcısıydı.

Qoca sanki tilsimə düşübmüş kimi ətrafı heyrət içərisində gözdən keçirirdi. O, döşəmədən tutmuş tavana qədər gözlərinə toxunan hər nişanədə gördüyü bu mənzərənin arxasında gizlənən sirri, müəmmarı anlamağa, özü üçün açıb-aydınlaşdırmağa çalışırdı. «Görəsən, ondan öncə dəyirmanın qapısını bir kimsə açaraq bu otağın sirri ilə maraqlanmışdımı? Yoxsa, buraya ilk dəfə qədəm qoyan, bu sirlə, müəmma ilə üz-üzə qalan o idi?».

O, dönə-dönə yastı gil tabaqlardakı daşların nizamına tamaşa edir, onların nə üçün məhz bu cür düzüldüyünü anlamamağa çalışırdı. Daşların düzülüşü ona o qədər sirlə gəlirdi ki, sanki naməlum bir əlifbada, anlamadığı dildə yazılmış hansısa daş kitabədəki mətni oxumaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, dəyirmanın yuxarı başındakı bu uzunsov hücrədə baş verənlərin, olub-bitənlərin sirri, müəmması tabaqlardakı daşların simmetriyasında gizlənilir.

Qabaqlarında gil tabaq divar boyu sıra ilə oturduqları yerdəcə dünya ilə vidalaşaraq skeletə çevrilmiş bu insanlar nədən dəyirmanın içərisindəki hücrəyə sığınmışdılar? Bu insanların, burda olub bitənlərin dəyirmanla nə əlaqəsi ola bilərdi? Qəribədir, görən indi quruca skeletlərə çevrilmiş bu insanlar son dəfə nəyi müzakirə etmiş, hansı məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmış, sonda nə qərara gəlmişdilər? Başladıqları müzakirələri sona catdıra bilmişdilərmi? Yoxsa, hər şey sona varmadan, tamamlanmadan, yarımçıqmı bitmişdi? Onları narahat edən, bir yerə yığışaraq yastı gil tabaqların ətrafında götür-qoy etməyə sövq edən nə idi belə? Bəs eyni vaxtda dünyanı tərk etmələrinin bəlli bir

səbəbi vardımı görün? Əyinlərindəki paltarların köhnəlib çürüyərək parça-parça yerə töküldüyü skeletlərlərin bu halı nəyi göstərir, nədən xəbər verirdi? Qoca dəyirman deyil, sanki tilsimli bir dünyaya düşübmüş kimi bu qeyri-adi mənzərəni seyr edir, gördüklərinin məğzini, mənasını anlaya bilmirdi.

Divara söykənərək qarşılarında yastı gil tabaq olan bu skeletlərə tamaşa eləyə-eləyə içərisində gəzən qorxunun get-gedə artaraq bütün vücuduna yayıldığını hiss eləyirdi.

Bir azdan bayırda nə isə qeyri-adi səslər eşidilməyə başlayanda o, bu qorxunun səbəbini anladı. Səsin hardan gəldiyini, nəyin səsi olduğunu seçmək mümkün deyildi və get-gedə artan bu səslər içinə dolur, canına vahimə, üşütmə salırdı. Bu hansısa ona məlum olmayan bir sirdən xəbər verirdi. Hiss elədi ki, dəyirmanı dərhal tərk etməli, bu yerdən bacardığı qədər tez uzaqlaşmalıdı. Varlığını saran hansı bir duyğusa onu yubanmadan bayıra çıxmağa tələsdirirdi.

Bayırda nə isə təhlükəli bir hadisə ilə üzləşə biləcəyi ürəyinə damdığından dəyirmandan çıxmağa da ehtiyatlanırdı. Ancaq nə qədər ehtiyatlınsa da, bayıra çıxmaqdan başqa çarəsi yoxdu, atına süvar olaraq vaxt itirmədən yoluna davam etməliydi.

* * *

Bayıra çıxanda halı özündə deyildi; bütün vücudu tiritir titrəyirdi.

Dəyirmanın qapısı ağzında daş tutacağa bağladığı atı yerində deyildi. Həyəcan içərisində o yan-bu yana göz gəzdirdi. At dəyirmandan bir qədər kənardakı qurumuş çayın yaxasında yıxılmış ağac gövdəsinə bağlanmışdı. Ürəyi

üstünə gəlsə də, qorxu və həyəcanı daha da artmağa başladı. «Bu necə ola bilərdi, axı o, atını dəyirmanla girməzdən öncə qapının ağzına yaxın yerdə daş parçasına bənd etmişdi. Atı daş parçasından açaraq ağac kötüyə kim bağlamışdı? Burda kim ola bilərdi? Axı, ətrafda bir kimsə gözə dəymirdi».

O bir an öncə bu yerlərdən uzaqlaşmaq istəyi ilə vahimə içərisində atına sarı yüyürdü. Ancaq vaxt o qədər ağır gedirdi ki, atına qədər olan məsafə ona bir il qədər uzun gəlirdi. Sanki kimsə ayaqlarından çəkərək yerişinə mane olur və onu yolundan eləmək istəyirdi.

At ayaqlarını yerə döyür, yüyəni kötükdən qopararaq azad olmaq istəyirdi. Atın hərəkətlərindən təhlükə hiss etdiyini duymamaq mümkün deyildi. Elə bil heyvancığaz onun görmədiyi, görə bilmədiyi nəyi isə görür və sahibinə bu təhlükə barədə xəbərdarlıq etmək istəyirdi.

İçərisindəki təlaş getdikcə artır, hansısa bir qüvvə dərhal bu yerlərdən uzaqlaşmağa səsləyir, nə isə gözlənilməz hadisə ilə qarşılaşacağından xəbər verirdi; elə bil ki, dəyirmanla bağlı onun bilmədiyi, anlamadığı sirrin içində həyatı, taleyi üçün təhlükəli olan nələrsə gizlənmişdi.

Yəhərin üstünə qalxanda son dəfə dönüb bir az öncə tərək etdiyi xaraba dəyirmanına sarı baxdı. İndi deyə bilməzdi, gözlərinəmi görünmüşdü, ya həqiqətənmi görmüşdü, içəridən çıxan qara-qara kölgələr dəyirmanın böyür-başında təşviş içərisində o yan-bu yana vurnuxurdular. Sanki dəyirmanın sükutunun pozulmasından rahatsız olmuşdular və nə yolla olursa-olsun bunun qisasını almaqla bağlı yollar arayırdılar.

Get-gedə artıb çoxalan kölgələr dəyirmanı həlqə kimi dövrəyə almış, onların insan səsinə bənzəməyən qəribə

hay-küyü ətrafı bürümüşdü. Kölgələrin birdən-birə hardan peyda olduğunu bilmirdi.

Atının başını buraxdı.

Qarşıda ucsuz-bucaqsız qum nəhri dalğalanırdı.

* * *

Dəyirmandan xeyli aralansa da, həyəcanı səngiməmişdi. Hansı bir duyğu iləsə hiss edirdi ki, kimsə yel atına minərək ona yetişmək üçün sürətlə arxasınca çapır. Arxasınca gələn o məchul çaparın kürəyini deşən baxışlarını, boynunu yandırır-yaxan nəfəsini hiss edirdi.

Ancaq dönüb arxaya baxmağa cürət eləməirdi. Ona elə gəlirdi ki, bircə anlığa çevrilib arxaya baxsa, gördüyü mənzərədən ağlını, huşunu itirəcək. Ona görə də dönüb geriye baxmadan atını var gücü ilə qırmanclayır, arxasınca gələn bu təhlükədən nə yolla olursa-olsun qaçıb qurtulmaq istəyirdi. Əslində atı qırmanclamağa ehtiyac yox idi, çünki heyvan görünməmiş həyəcan və təşviş içərisində çapırdı. Atın həyəcanı ağız-burnunun köpüklənməsindən, boyun damarlarının gərilib qalxmasından və bədəninin titrəyişindən hiss olunurdu.

Yola çıxandan ta bu günə kimi atını belə təşviş içərisində çapdığını xatırlamırdı. Heyvan elə bil qanad çıxarmışdı, ayaqları yerə dəymirdi, dərə-təpə, dağ-daş bilmədən, günəşin yandırır-yaxan hərarətinə məhəl qoymadan uçurdu. Ancaq ona elə gəlirdi ki, arxasınca yetişməkdə olan hansı bir qüvvəsə atın ayaqlarından tutub saxlamaq istəyir.

Birdən qoca arxada başının üstündə tor kəməndin fırlandığını, onu atdan salmaq üçün fürsət gəzildiyini hiss etdi. Kəmənddən yayınmaq üçün dərhal yəhərin qaşına yatdı

və onsuz da var gücü ilə çapan atının sürətini bir az da artırmaq üçün heyvanı haray-həşirlə dəhmərləməyə başladı.

* * *

Aradan nə qədər zaman keçdiyini xatırlamırdı. Gözlərini açanda özünü arxası üstə qumun üzərinə sərilmiş gördü. Əvvəlcə harda olduğunu kəsdirə bilmədi, handan-hana özünə gələndə dəyirməyə gördükləri, sonra isə təşviş içərisində atına minərək var gücü ilə səhranın içərilərinə doğru çapması yadına düşdü. Ancaq nə qədər fikirləşdisə sonrasını xatırlaya bilmədi; sanki hər şey yuxuda, xəyal aləmində baş vermişdi.

Başını ehmalca qumun üstündən qaldıraraq donuq nəzərlərlə ətrafına boylandı. Səhranın rəngi qaçmışdı. Gözlərinə toxunan heç bir şey ona tanış gəlmirdi. Səhra əvvəlki səhra deyildi elə bil, tamam başqa bir örtüyə bürünmüşdü. Böyür-başına göz gəzdirəndə atının bir qədər aralıda qımıldanmadan mürəgü döydüyünü gördü.

Qalxıb atına sarı getdi; heyvanın boynunu qucaqlayaraq bir müddət beləcə dayanıb durdu. Vücuduna çökmüş vahimə duyğusu səhranın qəribə səssizliyi içərisində əriyib itdikcə gücünün, ehtirasının tədricən özünə qayıtdığını hiss edir, yaddaşı ilmə-ilmə oyanırdı.

Sonra qoca dəyirməyə baş verənlərin – yuxudamı, yoxsa gerçəklikdəmi olduğunu sona qədər anlayıb dərk edə bilmədiyi o məşum hadisənin üzücü ağırlığı altında atına minərək yola düzəldi.

Yol uzanırdı...

Yol uzandıqca dağınıq xəyallarının tədricən sahmana düşdüyünü hiss edir, bir qədər rahatlanan kimi olurdu. Bu

yerlər ona tanış gəlməsə də, at ayaqlarının tappılısı altında tədricən özünə dönürdü.

VI FƏSİL

Səhranın qoynunu kəsib keçən bütün yollar geriyyə, tarixin içərilərinə doğru aparırdı.

Zamanın çərxi tərsinə fırlandıqca ona elə gəlirdi ki, günəş Şərqdən deyil, Qərbdən doğur. Yolunun üstünə çıxan çayların da geriyyə, mənbəyinə doğru axdığına düşünürdü.

Ona elə gəlirdi ki, səmtini dəyişən zamanla birgə mövsümlərin əvəzlənməsi də dəyişmiş, fəsillərin ardıcılığı pozulmuşdu. Yazdan sonra qış, qışdan sonra payız gəlirdi.

Tərsinə fırlanan yalnız zamanın çərxi deyildi, yadında, yaddaşında yer alan hər şeydə bir tərsinəlik vardı.

Dünya adlanan sirin açılmazlığını dərk elədiyindən heç nəyə təəccüblənmədən yoluna davam etməkdəydi.

Yol uzanırdı...

* * *

Səhra ilin bütün fəsillərini içərisinə alaraq qum nəhrinin qanunlarına tabe etmişdi. Ətrafda gözə toxunan hər şey səhra rəngində, səhra ahəngində idi.

Günəşin doğuş və qürub səhnəsindən savayı özgə bir mənzərəsi olmayan səhranın qoynu ilə addımladıqca sonuna varmağa can atdığı tarixin bir az daha uzaqlaşdığını hiss eləyir, bundan dolayı narahatlıq duyurdu.

Keçmişə aparən yolun səhradan keçməsi hərdən onu ümidsizləşdirir, ruhdan salırdı. Elə bil yolun səhradan keçməsinin kimsəyə bəlli olmayan hansısa gizli, sirli bir səbəbi

vardı. Səhra kimi tarixin də sonuna varmaq mümkün deyildi; hər ikisi hüdudsuz və nəhayətsizdi.

O nə zamansa üz tutub getdiyi yolun sonuna yetişə biləcəyini, əslində bu yolun sonunun olub-olmayacağını bil-mirdi. Ancaq fəhmlə dünyada hər şeyin başlanğıcı və sonunun olması zərurətini düşünərək özlüyündə əbədi kimi anlaşılanlara şəkk etmək, inanmamaq istəyirdi. Çünki hər şeyin əbədi olduğunu düşünmək aqlını, idrakını zədələyir, yaddaşında yuvalanan nə varsa dağıdır, biri-birinə qarışdırırdı. «Dünya, zaman əbədidirsə, bəs onda insan ömrü nədən bunca qısa və keçicidi? Bu sonsuzluq və hüdudsuzluq içərisində çabalayan insanın taleyinə məhdud zaman yazılmasının sirri, səbəbi nədir? Bəlkə elə dünya da sonsuz, əbədi deyil, insan ömrü kimi məhduddu, haçansa, hardasa bitəcək, tükənəcək, qurtaracaqdı».

Yola çıxandan bəri gecələr göy üzündə bir dəfə də olsun ay işığını sezməmişdi. Elə bil ay yerli-dibli yoxa çıxmışdı və səma aysız olduğundan səhra gecələri belə qaralıq və bozluq içərisindəydi. Əvvəlcə göy üzünün aysız olduğu onu darıxdırsa da, sonralar buna alışdı. Ancaq hərdən yaddaşı onu əski həyatına çəkərkən gecələrin ayılı olduğu çağlar yadına düşür, ixtiyarsız olaraq gözləri səmaya dikilirdi.

* * *

Bəzən özü də istəmədən uşaqlığını xatırlayır, ömrünün erkən çağları uzaq, əlçatmaz xəyallar örtüyündə, dumanlar içərisində hafizəsində canlanırdı. Yaddaşını ağrıdan o uzaq illərlə bağlı xəyalları özündən qovub uzaqlaşdırmaq istəsə də, bacarmırdı, əksinə xəyallar ix-

tiyarsız olaraq onu alıb aparır, həyatının aşağılarına, uzaq dərinliklərinə qaytarırdı.

Uşaqılıq illərini xatırlamaq istəmərəsinin səbəbini özü də anlaya bilmirdi. Sadəcə xəyallar onu keçmişə apararaq o uzaq illərin xatirələrinə qovuşdurduqca içinin dəniz kimi çalxalandığını hiss edir, ruhu varlığından siyrilib çıxmaq istəyirdi. Qocanı rahatsız edən bir də o idi ki, keçmişə üz tutduğu halda uşaqılıq illərinə dönmək istəmir, ömrünün o çağlarını yaddaşından qoparmağa çalışırdı.

Ancaq yaddaşını doğraya-doğraya o uzaq çağlara aparən duyğularını özündən qovduqca uşaqılıq xatirələrinin daha böyük cazibə ilə ruhuna, varlığına hopduğunu hiss edir və bundan heç cür xilas ola bilməyəcəyini anlayırdı. Uşaqılıq xatirələri yaddaşında elə bir iz salmışdı ki, onu heç cür qaparıb atmaq mümkün deyildi.

Ömrünün ötüb keçən illərini hafizəsində canlandıran zaman gənclik çağlarından nə isə xatırlamaq istəsə də, yadına bir şey düşmürdü. Bəlkə buna görədi ki, ilk gənclik sevgisini də xatırlaya bilmirdi. Elə bil ömür karvanı uşaqılığından birbaşa qocalığa adlamışdı. Yaddaşının boşalmış yuvalarında ömrünün cavanlıq illərindən kiçik bir iz, nişanə qalmamışdı. Həyatının uşaqılıqla qocalıq arasında keçən, indi xatırına gətirə bilmədiyi illəri sanki adada yaşayıbmış, dünyadan, insanlardan təcrid olunubmuş kimi xəbərsiz-ətərsiz ötüb keçmişdi...

İndi qoca bütün bunları düşündükcə, nədən indiyə kimi o uzaq illərin sehrindən, cazibəsindən qopub ayrıla bilmərəsinin səbəblərini bir daha özü üçün yəqin etməyə çalışırdı. Ancaq fərqi yox idi; xatirələr yenə onu uşaqılığından birbaşa çəkib bu günə gətirirdi.

* * *

Uzaqda vəhşi, əcayib bir sürü qəribə səs çıxara-çıxara sel kimi ona tərəf axırdı. Bağırışa-bağırışa, çığırışa-çığırışa axıb gələn sürü o qədər nəhəng idi ki, düzü-dünyanı ağzına götürmüşdü. Sürünün arxasınca qalxan qatı toz dumanı göy üzünü bomboz rəngə boyadığından ətrafda hər şey görünməz olmuşdu. Sanki gələn sürü deyildi, dünyanın bir səmti qopub üstünə gəlirdi. O bu qəribə sürünün nə olduğunu bilmək üçün yüyəni çəkərək atının başını saxladı.

Diqqətlə baxanda ona tərəf gələn kütləni ağac süngü ilə yaraqlanmış çılpaq insan sürüsünə bənzətdi. O, bələd olmadığı insan sürüsü ilə qarşılaşmaqdan çəkdiyindən atının başını yana çevirərək dəstənin gəlib keçəcəyi səmtdən xeyli aralandı. Hardan gəlib hara getdiyi bilinməyən bu yarım vəhşi insan sürüsünün qabağına çıxan hər şeyi ağzına alıb apardığı kimi onu da atı ilə birlikdə əzib keçəcəyindən qorxdı.

Sürünün önündə kişilər, arxasında isə qadınlar yürüyürdülər. Boylu-buxunlu, cüssəli, qədd-qamətli olduqlarından hərəkətlərində qorxunc bir əzəmət gizlənirdi. Qadınlikişili hamının uzun qəvvəyi saçları qulac-qulac axıb kürəklərinə tökülmüşdü. Günəşin yandırıcı qızılı rəngə boyadığı bədənləri başdan-başa tük içərisindəydi. Ayaqları yalın idi, əyinlərində geyim, yaxud hər hansı formada bürünəcək gözə dəymirdi, sadəcə bədənlərinin qurşaqdan aşağı hissəsi saçaqlı həsirlə örtülmüşdü. Təkcə sürünü dövrəyə alan əli şallaqlı mühafizəçilərin əynində həsir canlıq vardı.

Sürüdəki hay-küyün dəyişən ahəngindən onu gördüklərini hiss etdi. Qoca əvvəlcə atını çapıb uzaqlaşmaq istədi, ancaq tezəcə də anladı ki, bu nəhəng insan sürüsünün əlin-

dən qaçıb qurtarmaq mümkün olmayacaq, ona görə də atının başını saxlayıb izdihamdan ayrılaraq əcayib səslər çıxara-çıxara üstünə gələn əli şallaqlı mühafizəçiləri gözləməyə başladı.

Birdən-birə vücudundan soyuq bir gizilti keçdi. «Sən özün kömək ol, yarəbbi, bu nə sürüdü belə?! Bu nəhənglikdə də yığnaq olardımı? Hardan gəlir, hayana baş alıb gedir bu insan axını? İnsan xilqətidimi bu, yoxsa hansısa başqa bir canlı növüdü? İnsan xilqətidisə, bu nə səs, nə hərəkətdi?».

Mühafizəçilər bir andaca qocanı atı ilə birgə dövrəyə aldılar, yalnız iri cüssəli sürü başçısı yaxınlaşanda onlar geri çəkilərək yol verdilər.

İzdihamın hay-küyü düzü-dünyanı başına götürmüşdü. Sürü başçısının bircə işarəsilə mühafizəçilərin süngüləri qərribə tərzdə qalxıb endi və dərhal da hay-küy kəsilərək ətrafa ölü bir səssizlik çökdü.

Mühafizəçilərdən iki nəfəri qocanı çəkib atdan endirərək sürü başçısı ilə üzbəüz qoydu. Adamların arasından bütün bədəni qəhvəyi rəngli tüklə örtülmüş saqqallı, çəlimsiz cüssəli bir kişi irəli yeridi. Duruşundan, davranışından dilmanc olduğu anlaşılan bu adam sürü başçısının qabağında ikiqat bükülərək təzim etdi. Sürü başçısı ona işarə ilə nə isə söylədi. Saqqallı adam salamsız-kələmsız qocaya müraciət edərək sorğu-suala başlamazdan öncə:

– Başçı sən kimliyinlə maraqlanır, - dedi - onun bütün sorularına cavab verməyini tələb edir.

Qocanın başı ilə razılığını bildirməsi ilə dərhal sorğu-sual başladı:

– Kimsən, nəçisən, qoca?

Sualın deyiliş tərzindən bir anlığa duruxan və nə cavab verəcəyini bilməyən qoca:

– Adımımı soruşursunuz?-deyə sordu.

– Adını deyil, kim olduğunu soruşuram.

– İnsan oğluyam.

– İnsan oğlu olmağın zətən bəllidi. Biz də insan övladıyıq.

– ...

Qoca nə cavab verəcəyini bilmədiyindən bir anlığa duruxan kimi oldu. Boyu-buxunu, üzü-gözü, baxışları, təbəssümləri ilə doğma görünən bu canlılar onun irqindən idi. Səhraya nizamsız halda səpələnmiş sürüyə baxdıqca özünün, insanlığın, dünyanın taleyinə acıyır, onu dəhşət bürüyürdü.

Qarşısındakı mənzərə əcdadı haqqında təsəvvürlərini büsbütün dəyişmişdi. Bir vaxtlar keçmiş ilə bağlı zəhnini məşğul edən, ona cazibədar görünən düşüncələr indi tamam boş, mənasız gəlirdi.

– Yolun, səmtin hayanadı, qoca?

Sürü başçısının təkrar ünvanladığı sual onu xəyallar aləmindən çəkib qopararaq özünə qaytardı. Səs elə bil yerin təkindən, qyununun dərinliyindən gəlirdi.

– Keçmişə doğru gedirəm. - dedi.

– Gələcəkdənmi gəlirsən?

– Hə, gələcəkdən vaz keçdim.

– Məramın nədi, qoca?

– Keçmişə dönüb insan oğlunun miras qoyduqlarını öz gözlərimlə görmək istəyirəm.

Qoca hər dəfə ona ünvanlanan suala cavab verdikdən sonra ixtiyarsız olaraq gözlərini sürü başçısının çöhrəsinə zilləyirdi. Dilmanc tərcümə etdikcə cavablarının sürü başçı-

sının sifət cizgilərini dəyişdiyini, üz-gözünün qərribə rəng aldığı görürdü. Cavab bitdikdən sonra başçı qeyri-adi maraqla onun növbəti suala nə cavab verəcəyini səbirsizliklə gözləyirdi. Və verilən cavaba uyğun şəkildə yenidən üzünün ifadələri dəyişir, haldan-hala düşürdü.

– İnsan oğlunun keçmişdə nə isə qoyub getdiyinizi düşünürsən?

– Mən tarixin içrilərinə getmək, sadəcə onun nə olduğunu bilmək istəyirəm.

Sürü başçısı susdu; üz-gözünün ifadəsindən aldığı cavabların onu qane etmədiyi açıq-aşkar hiss olunurdu. Sual dolu baxışlarla qocanı başdan-ayağa süzərək bir söz söyləmədi. Sanki o qocanın dediklərindən çox düşündüklərini oxumağa can atır, içinin gizlinlərini açıb tökməsinə çalışırdı. Qoca baxışlarını yayındırmağa çalışsa da, sürü başçısının gözlərindəki cazibədən qopa bilmirdi. Təkrar göz-gözə gəldilər; qoca sürü başçısının gözlərindəki boşluğu gördü. Boşluqdan axan soyuqluq onu vurdu.

Araya ani sükut çökdü.

Yaranmış sükutdan cürətlənən qoca dilmanca müraciətlə sürü başçısından hardan gəlib hara getdiyini soruşdu. O:

– Gələcəyə doğru gedirik, - dedi.

Qoca:

– Bu halınızla gələcəyə gedib çıxmağımı düşünürsünüz?

Sürü başçısı:

– Dərdimizi təzələmə, qoca!- dedi.

Qoca nə isə demək istəyirdi ki, sürü başçısı sərt şəkildə onun sözünü kəsdi:

– Sənə asan gəlməsin, indiyə qədər yolumuzun üstə bir bəni-adəm çıxmayıb ki, heç olmasa yolu-rizi soruşaq, getdiyimiz səmtin doğru olub-olmadığını öyrənib bilək.

– Soruşub öyrənmək istədiyiniz bir şey varsa, söyləyə bilərəm.

– Bilmək istədiyimiz o qədər şeylər var ki, saymaqla, söyləməklə bitməz. Bizə dünyada baş verənlərdən, olub-keçənlərdən, qoyub gəldiyin yerlərdən xəbər ver. Heç bir şey bilmirik, dünyadan tamam xəbərsizik. - Sürü başçısı bir qədər susaraq yenidən sözünə davam etdi: - Yəqin çox irəli gediblər. Gələcəyə, insanlara yetişməyimizə çoxmu var?

– Çox getməlisiniz hələ...

– Səncə, nə qədər çəkər bu yolçuluq, qoca?

– Bunu deyə bilmərəm.

Sürü başçısı başını təəssüflə yelləderək:

– Biz indi dünyanın hansı səmtindəyik, söyləmişən, qoca? - sordu.

Qoca bir anlığa yaddaşını ələk-vələk elədi, ancaq xatirinə nə isə sala bilmədiyindən başını bulayaraq:

– Bunu da bilməm, - dedi.

Sürü başçısı:

– Demək, yolu yarı eləməmişik hələ...

– Belə olsun gərək...

Sonra sürü başçısı qüssəli halda arxaya çevrildi, gözlərini səhra ilə səmanın kəsişdiyi uzaq üfüqlər boyunca gəzdirərək keçib gəldikləri yola nəzər saldı və dərindən köks ötürərək alçaq səslə:

– Min illərdi dinclik nə olduğunu bilmədən yol gəlirik, ancaq bəşəriyyətə çata bilmirik, - dedi.

– Niyə dünyadan bu qədər geri qalmısınız?

– Özgə qövmlər irəli gedəndə biz yuxuda olmuşuq, xəbər tutmamışıq. Sonra da öz soyumuzdan olanlar kimlərlə əlbir olub əlimizi-qolumuzu, yolumuzu bağlayıblar, hərəkət etməyə, irəli getməyə qoymayıblar. O qədər qəflətdə saxlanmışıq ki, gecə-gündüz yol getsək də, bir yana çıxa bilmirik. Bu fəlakətin toxumları min illərlə qabaq atılıb...

Qoca heyrətlə sürü başçısını dinləyir, nə cavab verəcəyini bilmirdi.

Sürü başçısı:

– Tanrı eşqinə, bizə bir yol göstər, qoca!- dedi və arxaya çevrilərək əllərilə səhrada yatışan insan sürüsünə işarə ilə: - Bu biçarələrə rəhmin gəlsin. Yollardaca qırılıb qurtarıblar, bütöv bir qövmdən qalan gördüyün bu tör-töküntüdü. Belə davam edərsə, bunlar da mənzil başına yetişməmiş qırılacaqlar.

Sürü başçısının səsindən, davranışından, dodaqlarından qopan sözlərin deyiliş tərzindən itirilmiş əzəmətin ağrısı, həsrəti boylanırdı. Üzündə bıçaq yarası kimi açılmış qırışların arasında ömrünün erkən illərinə məxsus hansısa əzik, kədərli bir təbəssümün işartıları oynayırdı. Baxışı, duruşu, davranışı ilə ümitsizlik və çarəsizlik içərisində qovrulduğunu duymamaq mümkün deyildi.

Qoca:

– Diliniz mənə doğma gəlir, hansı soydansınız?

– Soyumuz bəlli deyil.

– Soysuz da insan olarmı?

– Çox-çox əvvəllər hansı soydan olduğumuzu bilmişik, ancaq əsrlər, qərinələr keçdikcə zaman-zaman hər şeyi unutmuşuq. İndi gördüyün bu biçarələrdən nə yazıq ki, bir kimsə soyunu-uruğunu bilmir.

Qoca çarəsiz-çarəsiz:

– Mən nə kömək edə bilərəm sizə? Soyunu-uruğunu bilməyən kütləyə kömək etməkmi olar?

Sürü başçısı:

– Doğru sözdü, soyunu-uruğunu itirən toplumun xilas olması müşkül işdi. Ona görə də nicat tapmağımız üçün bizim bələdçiyə, yol göstərənə, məsləhət sahibinə ehtiyacımız var. Nə gizləyək, o qədər gecikmişik ki, bundan belə vaxt itirməyimiz ölümə bərabərdir.

– Yox, mən sizə bələdçilik edə bilmərəm.

Sürü başçısı səsinə yalvarış ahəngi qatararaq:

– Bizə rəhmin gəlsin, qoca, - dedi.

Qoca başını buladı.

– Gəl, gördüyün bu sürüyə sahib ol, səni özümüzdə başçı seçək, başımızın tacına çevirək. Nəyimiz varsa, sənin yolunda qurban verək. Apar bizi gələcəyə... Qurtar bizi bu bələdan...

– Yox, mənim yolum keçmişə sarıdı, gələcəyə dönə bilmərəm.

– Bu qədər inad etmə, qoca?

– Üz vurmayın, geriyyə dönüşüm əsla mümkün deyil.

– Sənin üçün hər şey edərik...

– ...

Qoca cavab vermədikdə sürü başçısı daha qətiyyətlə:

– Getmə, - dedi.

Qoca təəccüblə:

– Nə səbəbə?- deyə soruşdu.

Sürü başçısı:

– Sənin ora gedib çıxmağa ömrün yetməz, qoca – dedi.

– ...

– Geridə bir kəs qalmayıb, sən orda təkbaşına necə baş çıxaracaqsan?

– ...

– Söylə, fikrin nədi, niyə susursan?

Ancaq sürü başçısı qocanın onun sorğu-suallarına qətiyyətlə məhəl qoymadığını gördükdə hirsələ:

– Özün bilərsən, - deyə əlavə etdi.

Sonra o sürünü yol hazırlığına gətirmək üçün mühafizə başçısına əlilə işarə verdi. Əli şallaqlı mühafizəçilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək dincini almaq üçün necə gəldi uzanıb yatmış insan sürüsünü haray-həşirlə ayağa qaldırmağa başladılar. Çox keçmədi ki, sürü ayağa qaldırılaraq yola düşmək üçün hazır vəziyyətə gətirildi.

Sonra sürü vəhşi nəre səsinə bənzər hərəkət əmrilə arxasınca bomboz toz dumanı qaldıraraq uzaqlaşdı. Qoca yəhərin üstündə göy üzünü örtən bu qatı, bulanıq toz dumanını xeyli süzdü və qorxunc bir yuxudan oyanıbmiş kimi ətrafına göz gəzdirərək ehtiyatla yoluna davam etdi.

Bir qədər gedəndən sonra təkrar geriyyə boylandı; bayaq sürünün arxasınca qalxan toz dumanı səngimmiş, səhra əzəli rənginə dönmüşdü. Uzaqda üfüqlərin nazilib bitdiyi yerdə xala bənzər qara bir ləkə görünməkdə idi.

Bir anlığa qocaya elə gəldi ki, tarixə, keçmişə aparan yol burdan, bu vəhşi, əcaib insan sürüsünə rast gəldiyi, sorğu-suala çəkildiyi yerdən başlayır və artıq tarixin içrilərinə qədəm qoymağdadı.

* * *

Qarşıda yol-riz gözə dəymirdi, hər şey çalxalanan qum dənizinin kor dalğalarında qərq olmuşdu, ancaq

qocaya elə gəlirdi ki, səhranın qoynu ilə yalnız onun gedə biləcəyi, yönü, səmti bəlli bir yol uzanır; buna o qədər əmin idi ki, atının başını saxlamır, elə hey sürür, sürürdü.

Yol uzandıqca uzanır, bitmək, tükənmək bilmirdi.

Səhranın içərilərinə doğru irəlilədikcə ruhunun üfüqləri açılır, genişləndirdi. O, qəlbinin dərinliklərində nəyinsə dəyişdiyini, özgələşdiyini duyaraq özünü büsbütün başqa bir aləmdə hiss edirdi.

Qoca ömrünü yollara tökərək gedirdi və hərdən çevrilib arxaya baxarkən ömrünü-gününü yeyib bitirən yollarda qoyub getdiklərinin izlərini, nişanələrini axtarırdı. Ancaq nə qədər boylanırdısa arxada qalan günlərini xatırlada biləcək heç bir şey gözlərinə toxunmurdu.

Atını sürdükcə sanki yollar ayağa duraraq onu qarşılayır və üz tutduğu uzaq mənzilə yola saldıqdan sonra təkrar torpağa sərilmirdi. Və bütün bunlar elə bir nizamla təkrar olunurdu ki, o düşündüklərinin başqa cür ola biləcəyini xəyalına belə gətirə bilmirdi. Bəzən də ixtiyarsız olaraq yolla söhbətləşir, tənhalığını, kimsəsizliyini bölüşməklə təskinlik tapırdı.

Səhraya qəriblik çökmüşdü.

Yol uzanırdı.

VII FƏSİL

Aradan bunca zaman keçəndən sonra qoca yola qədəm qoyduğu günün həyəcanını xəyalından çıxara bilmir, bu qərara necə gəldiyini düşünür, onu gələcəkdən biryolluq ayıran bu dönüşün ruhunda yaratdığı təlatümü təkrar yaşayırdı.

Bütün ömrü boyu içərisində yaşadığı, bağlandığı mühitdən qoparaq geriye dönmək, ömrün dolanbaclarında itirdiklərini qaytarmaq istəyi gəzdirmişdi. Səbəbini sonacan anlamasa da, düşünmüşdü ki, taleyi, xoşbəxtliyi gələcəklə deyil, arxada qoyub gəldiyi, tarixə çevrilmiş keçmişlə bağlıdır. Ancaq illər vərəq-vərəq çevrilsə də, hər şey əzəlki ahəngi ilə axıb gedir, vaxt onu gələcəyin bilinməzlərinə doğru qovurdu.

Nəhayət, bu qəfil dönüş gözlənilmədən hər şeyi dəyişmişdi. Ömrü boyu içərisində gəzdirdiyi bu istəyi gerçəkləşdirə bildiyi üçün yolçuluğun bütün çətinliklərinə baxmayaraq gizli bir asudəlik duyurdu.

Bəzən də bu qədər yolu necə gəldiyinə heyrlənirdi. Ona elə gəlirdi ki, ta körpəliyindən bu yana keçdiyi yol o qədər uzundur ki, bir insan ömrünün hüdudlarına sığışa bilməz və gedilməklə bitməsi mümkün deyil.

«Bəs onda bu qədər yolu necə gəlmişdi? Nədən ömrü boyu keçdiyi yolun uzunluğunu duymamışdı? Həmişə ona elə gəlmişdi ki, ömür-gün hiss olunmadan ötüb keçib, dünyadan, olub bitənlərdən zərrəcə xəbəri olmayıb. Və zamanın çərxi o qədər sürətlə fırlanıb ki, düşündüklərini, arzuladıqlarını, istədiklərini həyata keçirməyə vaxtı-vədəsi, macalı olmayıb. İllər uzununu ömür yolunun qısalığından şikayətlənmişdisə, niyə bu yol bitmək, tükənmək bilmir, elə hey uzanır, uzanırdı».

Səhra səssiz-səssiz nəfəs alırdı.

Yol uzanırdı...

* * *

Min illər boyu gələcəyə uzanan yolu yarımçıq bir insan ömrünün hüdudları içərisində geriye dönməyin müm-

kün ola biləcəyinə fəhmlə inanmasa da, gələcəkdən vaz keçərək bu yola qədəm qoymaqla insanlıqdan ayrı düşdüyündən tutduğu səmtə doğru yürüməkdən savayı özgə çarəsi qalmamışdı. Gələcək onun üçün büsbütün bitmişdi, o bundan sonra istəsəydi belə bunca uzaq düşdüyü əski həyatına dönə bilməzdi və ona görə də indi taleyin hökmü ilə barışaraq zamanın çərxini geriyə fırlamağa məhkum idi.

İndi qoca bir zamanlar insanlığın birgə addımladığı yolla tək-tənha geriyə dönürdü. Sanki o sükansız yelkənli bir qayığın təknəsindəydi və səmt küləyi onu çəkib keçmişə aparırdı. Zamanın çərxi tərsinə fırlanır, bir vaxtlar yaşamış olduğu tarix vərəq-vərəq geriyə səhifələnirdi.

Sonu bəlli olmayan gələcəkmi, yoxsa zamanın arxasında qalan keçmişmi cazibədarı? Axı, keçmiş necə olursa-olsun artıq bir dəfə yaşanılmışdı, indi həmin yaşanılan tarixə yenidən dönülür, təkrar baş vurulurdu. Gələcək isə keçmişdən fərqli olaraq qaranlıqlarla, mübhəmliklərlə dolu idi. Belədə özü-özlüyündə gələcək daha cazibədar olmaıydı, ancaq nə sirdisə onu gələcək deyil, keçmiş, tarix özü-nə çəkirdi. Qarşılaşa biləcəyi çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq əcdadlarının bir zamanlar keçib gəldiyi yolla geriyə dönmək, tarixin daşlaşmış mənzərələrini yenidən seyr etmək, yaradılışın mahiyyətini anlamaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, gələcəkdən fərqli olaraq keçmiş əfsanə örtüyünə büründüyündən dünyanın sirrini, müəmmasını özündə saxlayır.

* * *

Bəzən yol günlərlə nəhəng sıldırım qayaların arası ilə uzanıb gedirdi. Uzaqdan baxanda qum dənizinin qoynunda

kiçik adacıqlara bənzəyən bu qayalar səhranın əzəli görkəmini dəyişərək elə qəribə şəklə salırdı ki, o harda olduğunu unudur, özünü büsbütün sirlər, sehrlər aləmində hiss edirdi. Başını qaldıraraq aramla ətrafını süzür, biri-birindən fərqli qaya parçalarının arasında öz sevgilisinə qovuşmaq üçün çətin bir tapşırığı icra etməyə göndərilən əfsanəvi bir masal qəhrəmanı olduğunu düşünürdü. Atını tələsmədən iri, nəhəng qayaların arası ilə sürdükcə sanki gözlənilə biləcək hansısa təhlükəni sovuşdurmaq üçün bütün diqqətini cəmləyirdi. Bir də səhranın qayalarla örtülü ərazisindən keçərkən özünü daha güclü, daha inamlı hiss edir, içini bürüyən ümitsizliyi bir qədər səngiyirdi.

İndi də səhranın adda-budda qayalarla əhatə olunmuş bir səmtinə gəlib çıxmışdı. Ətrafda baş-başa vermiş qayalar elə yonulmuşdu ki, ən iti alətlə belə onları bu formaya salmaq mümkün olmazdı. Bir qədər uzaqda isə yol iri daş mağaranın içərisinə aparırdı.

O, mağaranın qarşısına çataaraq atının başını saxladı. İçəridən əsib gələn mülayim yel nə zamandan bəri günəşin yandırır-yaxdığı vücudunu bir qədər sərinlətdiyindən qeyri-adi bir rahatlıq duydu. Qoca çoxdan unutmuş olduğu bu sərinliyi canına çəkmək üçün ehmalca atın üstündən yerə endi. Mağaranın o başından gələn bozumtul işıq seli yolun o qədər də uzun olmadığını göstərirdi.

Sonra atın yüyənindən çəkərək asta və ehtiyatlı addımlarla mağaraya girdi. Mağaranın divarları, tavanı elə rəngdə, elə biçimdə idi ki, bir anlığa özünü masalların içərisinə daxil olubmuş kimi hiss elədi.

Mağaranın içərisi ilə yolun nə qədər davam elədiyini bilmədi və ona elə gəldi ki, bu zaman ərzində bir dünyadan keçərək bambaşqa bir dünyaya qədəm qoydu. Bəlkə buna

görəydi ki, mağaradan çıxandan sonra bir xeyli dayanıb arxaya, keçib gəldiyi yola nəzər saldı. Ancaq bu çox çəkmədi və qoca atına minərək yenidən yoluna davam elədi.

Qayaların arası ilə atını sürdükcə hərdən dayanaraq təbiətin bu qeyri-adi möcüzəsinə, ilahi qüdrətinə heyranlıqla tamaşa eləyirdi. Ona elə gəlirdi ki, səhranın sinəsi üstünə səpilən bu qayalar eynən insan kimi canlıdı, hər şeyi görür, duyur, anlayır. O, qayalarla örtülmüş bu ərazidə içinin, ruhunun başqa bir ovqata kökləndiyini hiss edirdi.

Qaya parçalarının hərəsi bir cür yonulsa da, onları birləşdirən, eyniləşdirən ümumi bir ahəng və harmoniya aydınca sezilirdi. Sanki dünyanın bu kimsəsizliyində qayalar hansısa bir rəqsi ifa edəcəkmış kimi səfə düzülmüşdü. Duzlu rüzgarların yeyib incəltdiyi bu nəhəng qaya parçalarının bəziləri göbələyə bənzəyir, bəziləri hansısa heyvanın daşa çevrilmiş kobud görünüşünü, bəziləri isə insan heykəlini xatırladırdı.

Qarşıda səhranı naxışlayan qayaların arası ilə hələ nə qədər yol gedəcəyini bilmirdi. Sadəcə qayaların ona həyan olduğunu hiss etdiyindən bir qədər rahatlıq duyurdu.

* * *

Min ildi ki, beləcə dayanmadan yol gedirdi. Hayana getdiyini, mənzil başına nə zaman yetişəcəyini bilmədən, duymadan çıxıb gedirdi. Dünyanın hansı bir səmtindəse onu xoş, ətirli, ruhunu, qəlbini oxşayan məchul bir duyğu səsləyirdi və o bu duyğunun ucundan tutub gedirdi.

İllərin uzaqlığından babası bütün vücudu, cüssəsi ilə boylanırdı. O, iri sal bir daşın üstündə oturub hirsini, hik-

kəsini yuyurdu. Keçmiş, xatirələri, yaşayıb bitirdiyi ömrün möhnəti ağrılarının içində gizlənmişdi. Və həm də içindəki ağrılarını köhnəltdiyindən, dərdlərinə, əzablarına adət elədiyindən o qədər də narahat görünmürdü.

Babasının səsi zamanın boşluqlarından ona sarı uzanır və qoca bu səsin tanış, doğma, həzin ahənginə sığınaraq içindəki kirimişlikdən qurtarmağa can atırdı.

Babası əllərinin lal hərəkəti ilə uzaqdan-uzağa nələri isə anlatmağa çalışırdı. Onun sıxılan, nazılən, əzilən səsi küləyin gətirdiyi pıçıltıların içində anlaşılmır, dünyanın səslərinə qarışaraq həzin bir küyə çevrilirdi. O nə illah eləyirdisə, babasının tarixin boşluqlarından keçib gələn, nəyə isə çırpıla-çırpıla, yüz yerə parçalana-parçalana uzaqlaşan, ona ünvanlandığına şübhə etmədiyi doğma səsini eşidə bilmirdi. Səs ruh kimi, xəyal kimi ona toxunmadan yanından sovuşub gedirdi.

Zehnində, yaddaşında yuvalanan bütün doğma səslər biri-birini itələyə-itələyə ona doğru can atırdılar, o isə bu səslərin içərisində nədənsə təkcə babasının səsini duymaq, eşitmək istəyirdi. Hiss edirdi ki, o biri səslər babasının səsini batırmaq, eşidilməyə qoymamaq üçün belə inadla ona doğru can atırlar.

«Görəsən, babasının zamanın arxasından söyləmək, anlatmaq istədiyi nə idi belə? Axı, o bütöv bir ömür yaşamış, dünyanın hər üzünü görmüş, nə qədər çətinliklərə, məhrumiyətlərə sinə gərmişdi... Bəlkə gedəcəyi mənzillə, sonuna varmaq istədiyi bu yolçuluqla bağlı ancaq onun bildiyi nələrsə vardı? Kim bilir, babası qarşılaşa biləcəyi hansısa təhlükədən xəbərdar edəcək, onun sözləri həyatı üçün önəm daşıyacaqdı? Yaxud da dünyanın taleyi barədə ona bəlli olmayan nə isə gizli bir sirri açacaqdı». Babasının

nə dediyini deyil, heç olmasa səsini duymaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, babasının səsini duyarsa, səsin ahəngindən nə demək istədiyini anlaya biləcəkdə.

Ancaq babasının səsini eşitmə, şəkilmə, lövhəymə kimi görürdü. Kişinin səsi köhnəlmə, yıpranmış, əvvəlki təravətini itirdiyindən bozuntul rəngə çalır. O, kökündə çarəsizlik, çıxılmazlıq duyulan bu doğma səsi yaxşı tanıyırdı, yüzlərlə səsin içərisində yanılmadan seçə bilirdi.

Özü də fərqi nə varmadan babasının səsinin içərisinə girmişdi. Səsin içərisilə yol gedə-gedə onunla eyni yaşda olduğunu hiss edirdi.

Yol uzanırdı...

* * *

Səhranın üstünü bomboz buludlar almışdı, ancaq bu, yağış buludlarına bənzəmirdi; isti küləyin belədən-belə qovduğu boz buludlardan yağış əvəzinə toz yağır, havanı bürüyən kəşif, dözülməz boğanaqdan nəfəs almaq olmurdu. Göy üzünə nəzər salanda insanın qəlbinə dərd, ağrı, ümid-sizlik, səmanın get-gedə əbədi görkəmini itirəcəyi qorxusu bürüyürdü.

Səma hərdən gözlərinə tərki edilmiş arı pətəyi kimi görünürdü. Sanki göyüzündə nə varsa pətəyin şanı içərisinə dolub gizlənmiş, səmanı örtən nəhayətsiz bozluq bu pətəyin naxışları ilə süslənmişdi.

Onu darıxdıran dünyanın bozluğu, hər şeyin büsbütün bomboz örtüyə bürünməsiydi. Elə bil yer üzündə boz rəngdən savayı bütün rənglər, boyalar bitmiş, tükənmiş, qeyb olmuşdu. Bəlkə də dünya hansısa başqa bir rəngə, lap elə qara rəngə bürünsəydi, bu qədər darıxdırmazdı onu. Çünki

qara rəngdə bir hədd, hüduv vardı, sərhəd vardı, qaradan sonra işığın, aydınlığın doğuşu labüddü, qaçılmazdı, gözləniləndi, ancaq boz rəngin səddi, hüduvu, əndazəsi bəlli deyildi. Bu rəng bitmir, qurtarmır, tükənmirdi və bozluğun içində işıq, aydınlıq axtarmaq heç cür ağla, xəyala gəlmirdi.

... At ayaqlarının tappılısı onun üçün həyatın, dünyanın, mövcudluğun nəbzidi. Sanki yaşadığını ağı, idraki ilə deyil, at ayaqlarının tappılısıyla duyurdu. Hərdən at ayaqlarının tappılısı kəsiləndə özünü ürəyi dayanıbmış kimi hiss eləyir, çapmaq, çapmaq istəyirdi. «Ömrü beləcə at üstündəmi keçəcəkdə, ilahi?! Bundan sonra günü-diriliyi olmayacaqdımı? O da başqaları kimi insan doğulmamışdı? Bəs bu nə ömürdü, nə taledi yazılıb qismətinə?».

Səhrada gözlərinə toxunan hər şey dünyanın indiyədək ona tanış olan mənzərələrindən fərqli görünürdü. O qədər fərqli görünürdü ki, hərdən tamam başqa bir dünyanın sakini olduğunu, başqa bir insanın ömrünü yaşadığını düşünürdü.

...Burnuna indiyə qədər ona tanış olmayan ağır üfunət qoxusu doldu. Üfunətin hardan gəldiyini kəsdirə bilməsə də, insan cəsədinin qoxusu olduğunu anladı. Qoxu o qədər kəsif idi ki, beyninin ən zərif ilmələrinəcən işləyir, sinirlərinə toxunur, dözüb-dayana bilmirdi.

Qoca bu çağacan insan cəsədinin qoxusunu duymamışdı. İndi bunu fəhmlə duydu, uzun illərin təcrübəsilə bu qoxunun həyatın öyrətdiyi qoxulardan fərqləndiyini anladı.

Üfunətin dözülməzliyindən onu da anladı ki, bu çoxdanın cəsədidi. «... Bu yol hayana aparırdı onu?.. Yolunun üstündəki üfunət qoxuyan insan cəsədləri onun çətinliyindən, ağırlığından xəbər vermirdimi?.. Dönsünmü, qayıtsınmı?.. Bu mümkündürmü, geriyə yolu vardımı? Vardısa, nə-

dən dönüb qayıtmır, bunca məchulluqla, nagümanlıqla barışaraq yoluna davam edir... Axı, niyə, nə səbəbə bu yolu seçdi?».

O bircə an əvvəl bu yerləri tərk etmək istəyir, bütün ruhuyla buna can atırdı.

* * *

Ancaq yol uzanırdı...

Gecələr yorğunluğunu almaq, gözlərinin acısını çıxarmaq üçün atdan enərək qumun üstündəcə uzanır, səhərə qədər çimir eləməsə də, yatıb-dincəlibmiş kimi rahatlıq duyurdu. Atın da qayğısına qalırdı; bir qədər dincəlməsi üçün onun yəhərini alaraq çidarlayıb buraxırdı. Neçə ildən bəri ona yoldaşlıq etmiş atının vəfasına şübhə etməsə də, ucubacağı bilinməyən səhrada ehtiyatlı davranmağa məcbur idi. Burda miniksiz qalmaq açıq-açığına ölümə bərabərdir.

Gecələr havanın hərarəti bir qədər səngiyir, səhranın dərinliklərindən əsib gələn mülayim yel yorğunluğunu aparaq xəfif mürgü gətirir, uzun yolun ağrılarını canından çəkib çıxarırdı. Belədə yüngülləşən kimi olur, ruhi dinclik tapır, gücü, taqəti özünə qayıdırdı.

...Qoca qumun üzərində uzanaraq səhraya çökən ölü səssizliyə dalmışdı. Havanın hərarəti bir qədər azalsa da, boğucu bürküdən nəfəs almaq olmurdu. Başının altına qoyduğu heybəsində ağac tuluqda su, quruyub qaxaca dönmüş çörək var idi; bunlar yol azuqəsiydi, ancaq indi o nə yemək, nə də havanın hərarətinə baxmayaraq su içmək istəyirdi.

Yola çıxarkən çox fikirləşsə də, uzun ömrünün bəhrəsindən özüylə götürməyə bir şey tapmamışdı, əslində həyatı, yaşayışı xatırlada biləcək bir nişanə daşımaq

istəməmişdi. Əgər gələcəyi buraxıb keçmişə, tarixin içərilərinə doğru gedirdisə, indiyəcən yaşadığı həyatın nişanələri ona acı kədər və qüssədən savayı nə verəcəkdi ki... Elə bu düşüncə ilə də gələcəyi xatırladan hər şeydən vaz keçə bilməmişdi...

Ancaq bu o qədər də asan olmamışdı. Yaşadığı ömrün keçməkeşləri yaxın-uzaq xatirələrlə, yaşantılarla, anılarla, bəzən də yuxularla onu təhdid edirdi.

* * *

Bir zamanlar gələcəyə aparan yolla geriyyə dönüşü ruhunda, yaddaşında qəribə duyğular oyadırdı. Yola çıxarkən illər uzunluqda dağılmış ömrünü yığmağı düşünürdü. Elə buna görə də keçdiyi yollarda yaşadığı ömrün hansısa cizgilərini, nişanələrini axtarır, gözlərinə toxunan hər şeyə bambaşqa bir nəzərlə tamaşa edirdi. Ancaq tarixə aparan yol boyu gördüyü mənzərələr ona tanış gəlmir, keçmişini, yaşadığı ömrün hansısa anını xatırladacaq nə isə gözlərinə toxunmurdu. Sanki keçmiş də dəyişərək ona yad, yabançı olan başqa bir dünyaya çevrilmişdi.

Yollar uzunluqdan, yoruculuqdan, bitməz-tükənməz əziyyətlərindən savayı heç nəyi ilə tanış gəlmirdi.

Ancaq keçmişə aparan yol nə qədər uzun olsa da, mənzil başına yürüməkdən savayı özgə bir çarəsi olmadığını anladığından yoluna davam etməkdəydi.

Qoca qədəm qoyduğu yolun həyatının bir parçasına döndüyünü anlayır, qalan ömrünü bundan kənarında heç cür təsəvvürünə gətirə bilmirdi.

* * *

...Qoca dəvə karvanının zınqrovunu xatırladan bir səs duyaraq qeyri-ixtiyari başını isti qumun üzərindən qaldırdı. Qulaqlarına inanmadığından nəfəsini içəri çəkərək qaranlığın köksünü dinşəməyə başladı.

Qərib bir səssizlik gecənin zülmətinə sığal çəkirdi. O qədər sakitlikdi ki, sanki həyat büsbütün donmuş, zamanın axarı dayanmışdı.

Zınqrov səsini təkrar duyduqda qalxıb oturdu. Qoca artıq səhranın sükutunu, gecənin qaranlığını kəsib doğraya-doğraya ona sarı uzanan səsin hansısa dəvə karvanından gəldiyinə şübhə etmirdi.

«Səhra gecəsinin sükutunu dələn bu nə sədi belə? Nədən səs onu arxasınca çəkib aparır? Tarixin başlanğıcına yönələn bu yolda zınqrov səsi hardandı? Bəlkə yuxu görür, qara basır onu? Ya bəlkə qulağına səs gəlir?».

Ömründə bircə dəfə də olsun dəvə karvanı ilə qarşılaşmamışdı. Karvanın nə olduğunu sadəcə oxuduqlarından, eşitdiklərindən öyrənmişdi. Ancaq həmişə içərisində karvana qoşularaq uzaq səfərlərin yolçusu olmaq, uzun yolun yorğunluğundan sonra karvansaralarda gecələmək, dincini alaraq təkrar macəralarla dolu yolçuluğa davam etmək istəyi gəzdirmişdi... Nə yazıqlar ki, bu arzusunu gerçəkləşdirə bilməmiş, düşüdüklərini xəyal olaraq içərisində dəfn etmişdi.

Səhranın qoynu ilə gecənin mürgüsünü pozaraq ağır-ağır, ləngər vura-vura gedən karvanın ahəngi zınqrov səslərindən aydınca duyulurdu.

Gecənin bu vədəsi səhranın hansısa səmtindən gələn dəvə karvanının, əks-səda vermədiyindən qum nəhrinin in-

təhasızlığında əriyib itən zıncırov səsinin yadını, yaddaşını çalxaladığını hiss edirdi. Əsəblərini darayan, ruhuna sıçal çəkən bu səsin o tayında həyatın, varlığın dayandığını duyduğundan gücü, ehtirası özünə qayıdırdı.

Ona doğma, məhrəm olan bu səs həzin layla kimi ruhuna işləyirdi. O bu səsi dinlədikcə vücudu titrəyir, özündən, varlığından qopub ayrılmaq, səsin arxasınca qaçmaq, səsə qovuşmaq, birləşmək, bütünləşmək istəyirdi.

Karvana yetişsəydi, heç olmasa yolu, səmti soruşub öyrənər, harda olduğunu, mənzil başına nə zaman çata biləcəyini təxmin edərdi, ancaq görünməz pərdəyə bürünmüş gecənin bu vədəsi yönü, səmti bəlli olmayan səhra yolçularına yetişməsi mümkün idi?

Qoca nəfəsini işəri çəkərək daş kimi donub qalmışdı. Zıncırov səsinə duymaq üçün doğulandan bu yana yadına yaddaşına yığılmış, hafizəsinə hopmuş bütün səsləri atmaq, unutmaq istəyirdi.

Səs indi aydınca eşidilirdi, elə bil karvan onun lap yaxınlığından ötüb keçirdi. İndi o yalnız zıncırovların deyil, dəvələrin yumşaq ayaq səslərini eşidirdi. Qoca qorxurdu ki, bir azdan karvan uzaqlaşsın gedəcək və o artıq zıncırov səslərini duymayacaq, səsin səmtini müəyyənləşdirə bilməyəcək.

O, zıncırov səsinin hayandan gəldiyini bilmək üçün gecənin səssizliyini xeyli dinşədisə də bunu heç cür müəyyənləşdirə bilmədi. Sanki səs səhranın hansısa səmtindən deyil, qeybdən, heçlikdən, intəhasızlıqdan gəlirdi.

Bir az əvvəl aydınca duyulan zıncırov səsi get-gedə azalır, öləziyir, eşidilməz olurdu. O, azalıb-öləziyən bu səsin arxasınca kədər, qüssə, ayrılıq qoyub getdiyini, onun ahəngini ruhundan, yaddaşından heç bir zaman silə bilməyəcəyini, istəsə belə bunu bacarmayacağını hiss edirdi.

Qoca ayağa qalxaraq atına süvar oldu və dəli kimi səsin arxasınca çapmağa başladı. Elə sürətlə çapırdı ki, sanki naməlum səhra yolçuları deyil, dünyanın, insanlığın karvanı çıxıb gedirdi və bu karvana yetişməsəydi, bütün arzularından, istəklərindən ayrı düşəcəkdİ.

Hansı səmtə çapdığını bilməsə də, ona elə gəlirdi ki, səmti düz müəyyənləşdirib, karvana sarı çapır və çox çəkmədən səhra yolçularına yetişəcək.

Ancaq o yanılırdı.

Bir qədər gedəndən sonra bunu hiss edərək atının başını çəkib təkrar gecənin səssizliyini dinşədi.

Artıq zınqrov səsi eşidilməz olmuş, səhra əzəlki səssizliyinə qovuşmuşdu.

Yəhərin üstündən enərək atın yüyənini əlinə alıb bir az öncə uzanıb uyuduğu səmtə tərəf getməyə başladı. Ona elə gəlirdi ki, həmin yeri tapa bilsə, dəvə karvanının zınqrov səsinə təkrar duyacaq.

Ancaq qoca yanılırdı.

Hər tərəfə lal bir səssizlik çökmüşdü.

Səhra ağır-ağır nəfəs alırdı.

Gecə uzanırdı...

VIII FƏSİL

Hava istidən əriyib tökülürdü...

Göy üzünə səpələnmiş buludlar buğum-buğum qaynayır, səhra günəşin qızmar şəfəqləri altında xumarlanırdı.

Quzğunlar dəstə-dəstə üfunət qoxuyan cəmdəkləri didişdirirdilər. Quşların çığırtı səsləri səhranı büsbütün başına götürmüşdü. Qoca addımbaşy yolunun üstünə çıxan quzğun dəstələrinin yanından səssizcə, etinasız keçib getmək istəsə də, bəzən ixtiyarsız olaraq dayanır, bu qorxunc mənzərəni

seyr etməkdən özünü saxlaya bilmirdi. Quşların vəhşi çığırtıları, didib parçaladıqları cəmdəyin üfunət qoxusu istəristəməz zehni məşğul edir, mənzil başına aparan yolun onu gözləyəcək mübhəm çətinliklərindən soraq verirdi.

Ancaq indi hər şeydən imtina edərək keçmişə aparan yola çıxdığından bütün bu çətinlik və mübhəmliklərin onun üçün zərrə qədər fərqi yox idi. Bundan belə onu narahat edə biləcək hər şeyin yalnız keçmişə, tarixin içərilərinə aparan yolla bağlı olacağını anladığından heç nəyə təəccüblənmirdi.

* * *

Günlər biri-birindən cansıxıcı və rəngsizdi. Təkcə günlərin deyil, əhatə edildiyi hər şeyin yorucu olması, hədsiz dərəcədə biri-birinə bənzəməsi onu darıxdırır, səbrini, hövsələsini daraldırdı. Elə səhranın özündə, göz işlədikcə uzanan ənginliyin arxasında da rəngsizlik dururdu. Bəzən o artıq dünyada boz rəngdən savayı rəngin olmadığına inanmağa başlayırdı. «Rəngsiz günlər nə qədər sürəcəkdə? Nə vaxta qədər bozluğun açdığı bu sonsuzluq içərisində çırpınacaq, çabalayacaqdı?». O bu suallara cavab tapmaq ümidilə yaddaşının ən uzaq hücrələrini silkələyib oyatmaq istəyirdi.

Günlər biri-birini əvəzlədikcə, boz rəngin xam torpağa yağın narın yağış kimi ruhuna, varlığına hopduğunu hiss edirdi. Hiss etdikcə də ixtiyarsız olaraq dünyanın o biri rənglərinin zehmindən, xəyalından çıxıb getdiyini duyurdu.

Bir zamanlar dünyanı rənglərin gözəlləşdirdiyini buncə hiss etməmişdi. Rənglərin əlvanlığı sadəcə gözlərini deyil, həyatını oxşayanda bunun elə də fərqi nə varmamışdı.

İndi isə səhrada, həyatın bütün əlvanlığının bitdiyi, tükəndiyi bir məkanda rənglərin inanılmaz dərəcədə sirli, sehrlı bir gücə malik olduğunu anlayırdı. Həyatı gözəlləşdirən, süsləyən rənglərin yoxluğunu duyur və bu natamamlığın ruhunda yaratdığı boşluqla barışa bilmirdi.

Boz rəng səhra kimi uzandıqca uzanıb gedir, yer üzünü büsbütün örtürdü.

Yuxuları da rəngini, ruhunu, təravətini itirməkdəydi. Bir zamanlar yaşadığı həyatın rəngbərəng səhifələri boz rəngdə yuxularına gəlirdi.

Gecələr bu ümidlə yuxuya gedirdi ki, səhər açılanda hər şey dəyişərək əvvəlki halına dönəcək və bu dönüşlə dünya alayı bir örtüyə bürünəcək. Ancaq günlər ötüb keçsə də, heç bir şey dəyişmir və bu dəyişməzlik məcrasında ümidləri, xəyalları uçulub dağılırdı. Hər doğan gün bir az da bozlaşan dünyanın qoynunda əzabları artır, bundan nə zamansa xilas ola bilməyəcəyini sinirə bilmirdi.

Boz rəng axdıqca axır, bitmək, tükənmək bilmirdi. Onu ən çox darıxdıran da boz rəngin sonunun, hüdudunun, sərhədinin olmamasıydı. Bu darıxmaqlığın arxasında boz rənglə örtülü əngin və nəhayətsiz bir dünya dayandığını düşündükcə girovuna çevrildiyi çarəsizliyin ruhunu sardığını anlayır, nə edəcəyini bilməyən insanlar kimi çarpaz fikirlər içərisində qovrulurdu.

* * *

Qocaya elə gəlirdi ki, yuxu görür, zaman keçəcək, bu mübhəm rüyadan ayılaraq ucsuz-bucaqsız səhradan, səhranın intəhasız bozluğundan xilas olacaq. Ancaq zaman hiss olunmadan axıb keçir, heç bir şey dəyişmirdi. O baş verən-

lərin yuxudamı, gerçəklikdəmi olduğunu ayırd etmək istəsə də bir şey anlaya bilmirdi.

Qoca hərdən bu yoldaca dünyaya gəldiyini, gözlərini açandan bu atın üstündə yolunu-səmtini bilmədiyi mənzilə doğru getməkdə olduğunu və gedəcəyi ünvana heç bir zaman yetişə bilməyəcəyini düşünürdü. Bəzənsə ona elə gəlirdi ki, bu yolçuluq onun taleyidi, alın yazısıdı, nə zamansa özü istəsə belə bundan xilas ola bilməyəcək.

Yol uzanırdı...

* * *

Bulanıb duruluğunu itirmiş göy üzü bir azdan qiymətlin qopacağı, dünyanın yerlə-yeksan olacağı təsəvvürü yaradırdı. Havadan tufanqabağı hiss olunan qəribə bir qoxu gəlirdi. İndiyə qədər səhrada belə bir qoxunu duymadığından içərisinə anlaşılmaz bir narahatlıq yayılmaqdaydı.

Birdəncə qalxan külək qum dənizini çalxalayanda ixtiyarsız olaraq yəhərin qaşına yatdı. Artıq qasırga başlamışdı. Biri-birini itələyə-itələyə böyüyən dalğalar qarşısındakı təpələrin üzərindən aşaraq görünməz olurdu. Bir dalğanın ardınca ondan daha böyük dalğa gəlir və sürətlə əvəzlənən dalğalar səhranın görkəmini tanınmaz şəklə salırdı. Dalğaların havaya sovurduğu qum zərrələri təpələrə boy verir, onları keçilməz yüksəkliklərə çevirirdi.

Sonra dəli bir təkən qum təpələrini süpürüb yerlə-yeksan edəndə qocanın vücudu titrədi; burdan xilas olması yalnız bir möcüzə sayəsində baş verə bilərdi.

Qasırga səngiyənə bənzəmirdi, əksinə daha da güclənir, səhranı beşik kimi yırğalayır. Özünü bu nəhəng beşi-

yin içərisində hiss etdiyindən başı gicəllənir, gözləri axır, ürəyi bulanırdı.

Səhrada yerbəyerdən baş qaldıran burulğanlar vəhşi bir ehtirasla çağlayırdı. Burula-burula yeriyən qum sütunları səma-nın dərinliklərinə millənir, sanki göy qübbəsinə dayaq olacaqmış kimi inadla müqavimət göstərir, ancaq ağırlığa tab gətirə bilməyərək dağılırdı.

Qasırganın çalxaladığı səhranın dərinliklərindən axıb gələn boğuc bir uğultu əks-səda vermədən genişliyə, intəhasızlığa dağılaraq itirdi. Uğultu səsində bir dözülməzlik və çarəsizlik ovqatı vardı. Qocaya elə gəlirdi ki, uğultu onun içərisindən keçərək səhraya dağılır.

Səmanı bürüyən bozuntul qum dumanı yerlə göyü biri-birinə qovuşdurduğundan ətrafda nəyi isə seçmək mümkün deyildi. Hər şey qum selinin altında görünməz olduğundan yolun səmti, istiqaməti də itmişdi.

Tufanın yaratdığı burulğan sanki səhranı əbədi yuxusundan oyadaraq ayaq üstə qaldırmışdı. Səhranın oyaq olduğu ətrafda gözə toxunan hər şeydə aşkarca duyulurdu.

Qoca yəhərin üstündən enmədən sol əlilə yüyəndən tutaraq sağ qolunu atın boynuna dolamışdı. Təhlükə duyan heyvan da qulaqlarını sallayaraq sahibinin iradəsinə tabe olmuşdu.

O, nəhəng qum nəhrinin ayaqları altında sel kimi axdığı hiss edir, müvazinətini güclə saxlayırdı.

Qasırganın nə zaman bitəcəyini bilmədiyindən gözləməkdən savayı çarəsi yox idi.

Küləyə, tufana baxmayaraq havada bir soyuqluq, yaxud da rütubət hiss olunmurdu, səhra adi günlərdə olduğu kimi bürkü idi. Ancaq bayaq, qasırgadan öncə duyulan qəribə qoxu bir qədər də artmışdı.

Qoca nəfəs almaq üçün havanın çatışmadığını, boğulduğunu hiss edirdi. Külək qum dumanını ağzına, burun-boğazına doldurduqca nəfəs alması bir qədər də çətinləşirdi. Qumdan qorunmaq üçün köynəyini çıxarıb başına doladı. Bürküdən nəfəsi tıncıxsa da, başqa çarəsi yox idi; yoxsa boğula bilərdi.

...Qasırğa bütün gecəni yatmadı. O, atının boynunu qucaqlayaraq gecəni səhərə qədər yəhərin üstə keçirdi. At-dan enməyə qorxur, dalğalanan qum nəhrində qərq ola biləcəyindən ehtiyatlanırdı. Səhər üzü qasırğa bir qədər sən-gidi və qasırğa ilə birgə səhranın dərinliklərindən axıb gələn o uğultu da öləziyərək eşidilməz oldu.

Qoca birdən-birə yorulduğunu, sustaldığını, taqətinin çəkildiyini hiss elədi.

Başını qaldırıb göz işlədikcə uzanan üfüqləri süzdü.

Səhra qasırğadan sonra dərin yuxuya dalmışdı.

* * *

Yolun nə qədər davam edəcəyini bilməməsinin doğurduğu nəgümanlıq və ümitsizlik duyğuları içərisini yeyib dağıdırdı. Qoca hayana getdiyinin fərqində olmadan yolçuluq etməyin gətirdiyi bu duyğunun əzabları içərisində qovrulur, nə edəcəyini bilmirdi.

Hər tərəf çürümüş insan cəsədləri ilə, bəmbəyaz skeletlərlə dolu idi. Qocaya elə gəlirdi ki, tale onu can atdığı, indi özünə də qaranlıq olan hansısa istəyinin dalınca deyil, məhz ölmək, dünya ilə vidalaşmaq üçün bu səhraya gətirib çıxarıb və o da nə zamandan bəri kədərlə seyr etdiyi cəsədlərin, skeletlərin sahibləri kimi bu səhrada, qum dənizinin ucsuz-bucaqsız qoynunda qərq olacaq, açıq səhra da

məzarına çevriləcək. Sonra cəsədi çürüyərək qum zərrələrinə qarışacaq və səhranın genişliyində yox olub gedəcək.

IX FƏSİL

At üstündəkinin varlığını unudaraq qulaqları ilə hardansa gələn nagahan bir səsi dinşəyirmiş kimi yerişini yavaşıtılmışdı. Səs yalnız heyvanın eşidib duya biləcəyi zərif bir səsi və at bu səsin cazibəsinə düşərək özündən xəbərsiz halda baş alıb gedirdi. At yalnız yerişini yavaşıtmamışdı, əslində tamam dəyişmişdi, indi qoca kənardan baxa bilsəydi, bunun öz atı olduğunu tanıya bilməzdi.

Ancaq qoca da atının fərqlində deyildi, eləcə özünün boz rəngə boyanmış dünyasına dalmışdı. Uşaqılıqdan bu yana yadına-yaddaşına hopmuş nə vardısı, rəngini-ruhunu itirərək bozluq içərisində əriyib itməkdəydi və bu boz rəng nə idisə keçmişini, yaşadığı ömürlə bağlı xatirələrini örtüb gizləyir, düşüncələrini azdırırdı.

Get-gedə içərisində olacaqlara qarşı soyuq bir biganəlik duyğusu baş qaldırır, hər şeyi taleyin ixtiyarına buraxmaq istəyirdi. «Nə olursa-olsun... İnsan ömrü ölümlə bitməyəcəkdimi?.. Bəs onda bu həyəcan, nigaranlıq nədəndi? Yox, yox!.. Onu qorxudan ölüm deyildi, sadəcə həyatın, ömrün, taleyin bunca dərkolunmazlığından nigarandı...

Axı, dünyaya gəlməyinin səbəbi nə idi? Bu ömrü niyə yaşayır, indi nədən dünyanı tərk edib gedəcəkdidi? Əbədi olan dünyaya bu qısa gəlişin səbəblərini nə cür izah etmək olardı? Bir ömür zülm, dərd, izzət içərisində qovrulmağın mənası, anlamı varmı?

Dünya hayana baş alıb gedirdi və bu yol, bu gediş nə zamanadək davam edəcəkdi? İnsanlığın qoşulub getdiyi gələcəkdən imtina edərək geriyyə dönməkdə düzmü eləmişdi? Bu addımı ilə nələrə can atırdı?» - Cavabı bəlli olmayan bu mübhəm suallar onu hədsiz dərəcədə yorur, fikrini, xəyalını, düşüncələrini qatıb-qarışdırırdı.

At löhrəm yerişlə hansısa bir səmti tutub gedir, ayaqlarının tappılısında həyatınımı, zamanınımı, dünyanınımı axarına tutulan bir ritm, ahəng çağlayırdı. Sanki bu ritm, ahəng bitsə, həyatın axarı da duracaq, dayanacaqdı.

Qoca, at ayaqlarının tappılısındakı bu ritmi, ahəngi duymadan yəhərin üstündə oturmuşdu, atın yüyəni əlindəydi. Ancaq ona elə gəldi ki, atın yüyəni əlində olsa da, ixtiyarı əlində deyil və atı onunla birgə hansı bir ilahi, görünməz qüvvəsə çəkib aparır, o istəsə belə bu gedişi durdura bilməz, yolunu, səmtini dəyişə bilməz.

Qoca bir anlığa yüyəni çəkərək atın ixtiyarının öz əlində olub-olmadığını yoxlamaq istədi, ancaq dərhal da ağına sızan bu fikirdən vaz keçdi; düşündüklərinin həqiqət olacağından qorxdı.

Səhra ağır-ağır nəfəs alırdı...

Yol uzanırdı...

* * *

...Qeybdən axıb gələn, gizli, güclə duyulacaq bir səs eşidib dayandı. Elə bil onu kimsə duymasın deyə ehtiyatla səsləyir, ısrarla harasa çağırırdılar.

O, əvvəlcə sağ, sonra sol əlini qulağına söykəyib səhranı dinşədi. «Onu yolundan eləyən kimdi belə? Səs hayandan, hansı səmtdən gəlirdi, görün? İndi neyləsin, səsi buraxıb yolunamı davam etsin, yoxsa?».

O səsin hayandan gəldiyinin, nə deyildiyinin, nə istənilmədiyinin fərqində deyildi. Sadəcə qəlbinin dərinliklərində hansı bir duyğusa onu səsin dalınca qovurdu. Qoca o səsə yetişmək, qovuşmaq, nə söylənilmədiyini bilmək istəyirdi, ancaq nə illah eləyirdisə çata bilmirdi. O, səsin dalınca yüyürdükcə elə bil səs də ondan uzaqlaşdı. Qorxurdu ki, səs tamam uzaqlaşdı itərək eşidilməz olar. Səhranın dərinliklərindən axıb gələrək hərdən kəsilən, qırılan, sonra yenidən əvvəlki ahəngi ilə eşidilən bu səsdə sanki ömrü, taleyi, gələcəyi ilə bağlı gizli, mübhəm, yalnız ona ünvanlanan nə isə bir sirr vardı və elə buna görə də səsin uzaqlaşdı itəcəyindən qorxurdu.

Onu bu səsə bağlayan bəlkə də təkliyən, yalnızlığın gətirdiyi xof, qorxu idi. Qorxurdu ki, bir kimsə ilə qarşılaşmaz, söz soruşmağa, məsləhət eləməyə, səsinə duymağa insan olmaz. Ona görə də eşitdiyi bu səsin kəsilə biləcəyindən ehtiyatlanırdı. Çünki səs vardısı, səsin arxasında həyatın durduğu, insanın dayandığı xəyalına gəlir, bundan təskinlik tapırdı.

Səs səhranın sükutunu dağıdaraq özü ilə aparırdı.

Yol uzanırdı...

* * *

Ancaq səs onu buraxmır, görünməz bir cazibəylə tutub saxlayır, ayrılıb getməyə qoymurdu. Sanki səsin tilsiminə düşmüşdü, nə qədər çalışıb-çalalasa da, bu tilsimdən açıla bilmirdi. Eləcə çevrə boyunca səsin başına fırlanırdı. Səs yaddaşının kor dumanlığa bürünmüş üfüqlərində sönüb-soyuyan nələrəsə can verir, bulaşlıq hafizəsini yuyub ağardırdı. O səsin arxasınca durulub aydın-

laşan yaddaşının əlçatmazlığında gizlənən, illərdən bəri xatırına sala bilmədiyi tanış bir mahnının dağınıq sədaları axıb töküldükcə içini qəribə bir həyəcan bürüyürdü.

«Bu nə mahnıydı belə? Niyə ruhuna, varlığına bu qədər yaxın idi? İndi birdən-birə səhranın ortasında hardan gəlib yadına düşmüşdü? Ruhunu çalxalandıran o uzaq səslə bu mahnı arasında nə bağlılıq vardı belə?».

Mahnı yaddaşını oyub tökdükcə o səs uzaqlaşaraq eşidilməz olurdu. Bəlkə də ona belə gəlirdi. Bəzən eşitdiyinin səsmi, ya həmin mahnımı olduğunu ayırd eləməkdə çətinlik çəkirdi. Çünki hərdən səsin mahnıya, yaxud da mahnının səsə çevrildiyini duyurdu.

Yol uzanırdı...

X FƏSİL

Qoca uzanıb gedən yola məhəl qoymadan öz dünyasına qapılmışdı; hələ də yadını-yaddaşını sözlərini, ritmini, ahəngini unutduğu o mahnı ağrıdırdı.

O nə illah eləyirdisə, mahnını harda eşitdiyini xatırlaya bilmirdi. Hafizəsinin hansısa uzaq, əlçatmaz bir guşəsində xəfif sədaları yuvalanan, nə zamansa sirli-sehrli bir əfsanə kimi ruhuna, varlığına hopmuş bu mahnı onu çox-çox uzaqlara, xatirələrin gedib çıxmadığı əsrarəngiz bir dünyaya aparırdı. «Nədən yaddaşı bu qədər korşalıb, görün? Ən sadə bir şeyi belə xatırına sala bilmir. Bəlkə heç o mahnı yerli-dibli olmamışdı, sadəcə ruhunun aldandırdı».

Mahnı barədə düşüncələrə daldıqca ixtiyarsız olaraq dönüb bambaşqa bir adama çevrilir, sanki o ahəngin, o rit-

min qanadlarında həyatının ən gözəl anları qayıdırmış kimi yüngülləşir, saflaşır.

Mahnının xatırına sala bilmədiyi uzaq sədaları tilsim kimi onu özündən alıb aparırdı. Qocaya elə gəlirdi ki, o mahnı ilə tarixə doğru gedən bu uzaq yol arasında gizli, anlaşılmaz bir bağlılıq var və özü də duymadan o mahnının sehrinə düşməsi bu yolçuluğun hansısa bir sirrini açmış olacaqdı. Ona görə də hafizəsini ələk-vələk eləyir, o mahnı-nı necə olursa-olsun xatırlamaq istəyirdi.

Ancaq yaddaşı özünün deyilmiş kimi mahnını xatırına sala bilmir, sadəcə onu eşidirmiş, duyurmuş kimi qəribə hisslər yaşayırdı.

Yol uzanırdı...

* * *

Ona elə gəlirdi ki, heç vədə bitməyəcək, tükənməyəcək əbədi bir yolun yolçusudu və qədəm qoyduğu bu yolun sonu, mənzili olmadığından elə hey uzanacaq, uzanacaqdı... Ömrü bundan belə yollardaca keçəcəkdi.

At qəfildən ayaqları yerə mıxlanıbmiş kimi dayanıb durdu. Qoca atın bu qəfil duruşundan səksənərək xəyallardan ayrıldı. Başını qaldırıb diqqətlə ətrafını süzdü; gözlərinə bir şey toxunmadığından yoluna davam etmək üçün yüngülcə atını dəhmərlədi. Ancaq at qarşıda nə isə bir təhlükə duyubmuş kimi qulaqlarını şəklemişdi, sahibini xəbərdar etmək istəyilə ayaqlarını yerə döyürdü.

Qocanı həyəcan bürüdü, çünki qarşıda bir təhlükə olmasaydı, at yoluna davam edər, səbəbsiz yerə dayanıb durmazdı – o öz atını yaxşı tanıyırdı.

– Ay adam, kimsən? – Qoca atı səksəndirənin insanımı, yoxsa başqa bir canlımı olduğunu bilmədən səsləndi.

Əvvəlcə səs çıxmadı, sonra insan şəklində toz yığını yarandı, titrəyib açıldı və yenidən yığıldı.

Qoca insan kölgəsinə bənzər toz yığını qarşısında dayanıb durdu. Səsin toz yığınının harasından çıxdığını müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Səs çıxdıqca toz yığını insan şəklini itirir, dağılıb havaya qarışır, sözünü bitirən kimi yenidən əvvəlki formasına dönürdü.

– Çəkil yolumdan, - dedi qoca.

– Mən yolu kəsməmişəm ki, çəkilim, - dedi kölgə.

– Yolu kəsməmişənsə, at niyə dayanıb onda, çəkil yolumdan! – Qoca ısrarla tələb etdi.

Toz dumanı burulğan kimi burularaq göy üzünə milləndi, yenidən açılıb əvvəlki şəklinə düşərək:

– Bir şey öyrənmək istəyirəm, qoca. - dedi.

– Buyur, öyrənmək istədiyini söylə!

– Hamı gələcəyə gedir, bəs sən niyə keçmişə sarı gedirsən? Öyrənmək istədiyim budu.

Qoca duruxdu. «Görən, o niyə keçmişə doğru gədirdi? Tarixə dönməkdən məqsədi nə idi?».

– Bilmirəm, - dedi qoca.

– Yox, bilirsən. Bilməsəydin, heç vaxt belə ağır yola çıxmazdın.

– ...

– Sən ölümsüzlük axtarırsan...

– ...

– Ona görə də geriyə, tarixə dönürsən.

– Yox, ölümsüzlük axtarmıram...

– Bəs onda tarixə doğru getməkdə məqsədin, məramın nədi?

– Bilmirəm, - Qoca bir də təkrar etdi.

Ancaq kölgənin sözlərindən sonra qocanı fikir apardı. «Doğrudanmı, o ölümsüzlük axtarırdı? Axı ölümsüzlük onun nəyinə lazım idi? Yaşadığı, ünsiyyətdə olduğu, onu həyata bağlayan insanlar ölüb gedəcəkdilərsə, bundan sonra ömrün, yaşamın nə mənası olacaqdı? Kimin xatirinə, nələrin uğruna yaşayacaqdı? Yox, o qətiyyənlə ölümsüzlük axtarışında deyildi, heç zaman da bu fikirdə, bu düşüncədə olmamışdı. Allahın bəxş etdiyi ömür nə qədərdisə, onu yaşayıb bitirməkdən savayı hər hansı bir arzusu, istəyi yoxdu. Heç kəs onu ölümsüzlük iddiasına düşməkdə suçlaya bilməzdi. Onu keçmişə çəkib aparana nə idisə tamam başqa bir səbəbdə».

Ancaq bunun hansı səbəb olduğunu kim söyləyə bilərdi?

Yaddaşını illərdən bəri tərk etməyən zamanın çat səsi əzir, ağrıdırdı.

* * *

At sanki yola bələdmiş kimi yerişini pozmadan, səmtini dəyişmədən gedirdi. İçində hər şeyi taleyin ümidinə buraxmış insanlar kimi soyuq bir biganəlik daşıyırdı. Atın ləngəri onu yormur, əksinə rahatlıq və asudəlik gətirirdi. Getdiyi yolun nə zaman bitəcəyi, tükənəcəyi, yaxud bu yolçuluğun əbədi olaraq davam edəcəyi zərrə qədər də qorxutmurdu onu. Atın üstündə bir qov yüngüllüyü duyurdu. Bu yolun sonunda onu nələr gözləyəcəyinin fərqiində olmasa da, hər halda qəlbinin dərinliyində nə isə anlaşılmaz

intizar duyğusu vardı ki, bunu heç cür zehmindən çıxara bilmirdi.

XI FƏSİL

Ayaqları yəhərin üzəngisinə pərçim olmuşdu. Sanki istəsəydi belə ayaqlarını çəkib ordan çıxara bilməzdi, elə bil atın belinə o niyyətlə minmişdi ki, bir daha yerə enməsin, mənzil başına yetişənə qədər yoluna davam etsin.

Həyatından soyunduğu qarımış günləri yollara tökdükcə ruhən qocaldığını hiss edirdi. Yollarda qocalmaq içərisini qəribə, anlaşılmaz duyğularla doldururdu.

At isə bunun fərqində deyildi, üstündəkinə məhəl qoymadan yoluna davam edirdi.

Havadan boğucu kösöv qoxusu gəlirdi, elə bil alışmadığı, adət eləmədiyi nəyi isə ocaqda qovurur, ütür, yandırır və burnuna dolan bu yanıq iyi ürəyini bulandırır, içini-içalatını ağzına gətirirdi.

* * *

Səma yerə o qədər yaxınlaşmışdı ki, sanki əl uzatsan buludlara toxunacaqdı. Bir anlığa ona elə gəldi ki, səhra böyük bir ölüm qazanı, səma isə bu nəhəng qazanın qapağıdı və bir azdan bu qapaq qazanın ağzına qoyulacaq və ölüm qazanı qaynamağa başlayacaq.

* * *

Qoca tarixin içi ilə yol getdiyini ağılı, idrakı ilə deyil, ruhu, varlığı ilə duyur, hiss edirdi. Yolun başlanğıcında o,

tarixə qovuşacağına inanmasa da, indi isə artıq tarixin içi ilə yol getdiyini bütün əzalarıyla duyurdu. Tarixin içi ilə addımlaması onun həyəcanını artırır, ruhunu qəribə, analaşılmaz hisslər çulğayırdı. O, ruhunun, yaddaşının canlandığını, durulaşdığını hiss edirdi, elə bil min illər boyu zamanın unutturduqları hafizəsinin budaqlarında pöhrələnib qalxırdı.

Qoca tarixə bu qədər yaxınlaşa biləcəyini ağına gətirməmişdi. Ancaq nə qədər inanılmaz olsa belə o, tarixin içərisinə qədəm qoymuşdu.

Tarix o qədər canlı idi ki, onun varlığını duymamaq, hiss etməmək mümkün deyildi.

* * *

Get-gedə quzğun dəstələri daha tez-tez yolunun üstünə çıxırdı. Səhranın içərilərinə doğru irəlilədikcə burda dünya ilə vidalaşanların sayı da artırdı. Sanki ölüm üçün səhranın içərilərinə, əlçatmazlığına gedilməli, dünya ilə burda vidalaşılmalı idi.

«Bəlkə onu səhranın içərilərinə çəkib gətirən ölümdü? Bəs ölüm nə zaman gələcəkdi? Ölümə qovuşmaq üçün hələ nə qədər yol gedəcəkdi?».

...Quzğunlar çığırişa-çığırişa, itələşə-itələşə iti, sivri dimdikləri ilə üfunət qoxuyan insan cəsədlərini didişdirirdilər. Quşların vəhşi, qəzəbli çığırtıları biri-birinə qarışaraq qorxunc, ətürpərdici küyə çevrilir, vahimə və qorxu yayırdı.

Qoca əvvəllər quzğunları uzaqdan-uzağa seyr edir, bu vəhşi quşların insan cəsədlərini didib-parçalamasını yaxından izləməyə ürəyi gəlmədiyindən yolunu mümkün qədər

onlardan uzaq salmağa çalışırdı. Ancaq indi birdən-birə içərisində quzğunların dəstəsinə yanaşmaq, onların cəsədləri didib-parçalamasını yaxından görmək istəyi baş qaldırdı.

Uşaqılıqda kəndlərinin ayağındakı örüş yerinə yaxın çöl fermada mal-davar tələf olanda çobanlar heyvanın cəmdəyini sürüyüb otlaq olmayan, yararsız bir sahəyə atardılar. Quzğunlar buna bəndmiş kimi cəmdəyin iyini-qoxusunu dərhal alar, dəstə ilə uçuşub gələrdilər. O uşaqlarla birgə əllərinə ağac alaraq quzğunlara yaxınlaşmaq istəyərkən quşların hay-küy duyunca cəmdəkdən uçuşub havaya qalxmağı xatırındaydı. Quzğunları yaxından görə bilmədiklərindən onların didik-didik etdikləri üfunətli cəmdəyin ətrafında dolaşar, quşların səmada dövrə vurmasından həzz alardılar.

Ancaq quzğunlarla bağlı yaddaşını dolduran nə var-dısa uşaqılıq çağları ilə bağlı xatirələrdir, ömrünün sonrakı illərində quşları hardasa gördüyünü xatırına sala bilmirdi. Bir də keçmişə, tarixin içərilərinə qədəm qoyandan yolboyu quzğunlarla qarşılaşmaqda idi.

Qoca bunları xatırlaya-xatırlaya atının başını yaxınlıqdakı quzğun dəstəsinə sarı yönəltdi. O yaxınlaşdıqca quşların çığırta səslərini aydınca eşidirdi. Quzğunların səsi də, görünüşü də son dərəcə qorxunc və heybətli idi. Ancaq quşlar ona məhəl qoymadan cəsədi didişdirirdilər.

Bir qədər də yaxınlaşanda quzğunlar onun gəlişini duyaraq başlarını cəsəddən qaldırdılar. O, atının başını çəkib dayandı. Quşlar ucsuz-bucaqsız səhrada onları narahat edən bu qəribə atını bir anlığa süzdülər.

Quzğunlar başlarını cəsəddən qaldıranda qoca onların heyrətamiz dərəcədə insana bənzədiyini duydu. Quşların ən

yaxın, doğma adamın çöhrəsi kimi tanış gələn balaca, girdə sifətlərində eyni zamanda körpəliyin və qocalığın cizgiləri gizlənmişdi. O, quzğunlara tamaşa etdikcə səbəbini anlaya bilmədiyi qeyri-adi hisslər keçirirdi. Quşların da ona qəribə nəzərlərlə baxdığını duyduğundan rahatsızlığı daha da artırdı.

O, quzğunların insana bu qədər bənzəməsinin arxasında insan cəsədi yeməkləri ilə bağlı nə isə gizli bir sirr dayandığını düşünür, bu bənzəyişin gətirdiyi qorxu və xofun uzaq uşaqlıq xatirələrinin içərisinə dolduğunu hiss edirdi.

Quşların ona zillənmiş baxışlarında qana hərislik, qarşısındakını didib-parçalamaq ehtirası sezildiyindən bütün vücudu titrədi. Bir anlığa ona elə gəldi ki, quzğunlar indicə qabaqlarıdakı cəsədi buraxaraq üstünə şığıyacaq və onu atı ilə birlikdə didim-didim edəcəklər.

Quzğunlardan biri səssizcə havaya qalxaraq alçaqdan dövrə vurub yerə endi. Ancaq cəsədə sarı getmədi; elə bil bu hərəkəti ilə onun çıxıb getməsini, yeməklərinə mane olmamasını bildirmək istəyirdi.

Ortalıqda didilərək eybəcər hala salınmış cəsədin qorxunc mənzərəsi vahimə yaradırdı. Quşlar arxalarını cəmdəyə çevirib durmuşdular. Sanki cəsədi ondan qoruyur, tarıma çəkilmiş əsəblərini boğaraq nə zaman çıxıb gedəcəyini gözləyirdilər.

O isə getmək istəmirdi. Quzğunları izlədikcə ta uşaqlıq çağlarından üzü bəri bir ömür yaxından görmək istədiyi, ancaq görə bilmədiyi bu vəhşi quşların yadına-yaddaşına, xatirələrinə istilik gətirdiyini duyur, içərisində onlara qarşı özünün də anlaya bilmədiyi hansısa doğma, məhrəm hisslər baş qaldırırdı. Qoca bu məhrəmliyin uzaq uşaqlıq xatirələri ilə bağlı olduğunu duyur, ancaq qanlı dimdikləri cəsəddən

ayrılmış quzğunlar ona başqa nəzərlə baxdıqlarından irəli getməyə cəsarət eləməirdi. Quzğunların duruşunda, baxışlarında hədsiz dərəcədə narahatlıqları aşkarca oxunurdu.

Bir də quzğunların baxışlarında yadlıq və biganəlik duyğusu vardı. Elə bil quşlar onunla aralarında ortağ heç nəyin olmadığını, bir an əvvəl çıxıb getməsini hiss etdirmək istəyirdilər. Nədən quşların baxışlarına bunca biganəlik hakim idi? Bunun səbəblərini bilmək istəyir, ancaq tapa bilmirdi.

* * *

Gecənin bir aləmi gözlərini açdı; fəryad və inilti səsləri səhranı başına götürmüşdü. Axşamdan xeyli keçmiş uzanıb yatarkən ətrafda hökm sürən səssizlikdən zərrəcə əsər-əlamət qalmamışdı.

Gözlərini açsa da, hələ yuxunun cazibəsindən tam qopmadığından səhranı örtmüş inilti səslərinin nə olduğunu anlaya bilmirdi.

Gecənin ahəngi ilə qətiyyəən uyuşmayan, gah enib öləziyə, gah da yüksələn, böyüyə-böyüyə, genişlənə-genişlənə ətrafda nə varsa içərisinə alaraq səhraya dağılan bu səslərin ruhuna çökən vahiməsi altında nə edəcəyini kəsdire bilməyən insanlara məxsus nagümanlıq içərisindəydi. Göz-gözü görmədiyindən inilti səslərinin hayandan gəldiyini müəyyənləşdirə bilmirdi.

Arabir inilti və fəryad səslərinin arasında hansı dildə isə anlaşılmaz sözlər söylənilirdi; bu sözlərin mənasını başa düşməsə də, deyiliş tərzində gizlənən yalvarış ahəngini duyurdu. Gecənin, qaranlığın, səhranın, səssizliyin dərinliklərinəcən uzanıb gedən bu səsin hansı bir görünməz ilmə

iləsə onu özünə bağladığını, bu səsle arasında yalnız ona məxsus olan nə isə gizli bir sirrini dayandığını duyur, bundan dolayı həyəcanlanırdı. Qoca vücudunu titrədən həyəcanını boğmaq istəsə də bacarmırdı. Yaşının, ömrünün indi xatırlaya bilmədiyi hansı bir dönəmindəsə eynən bu inilti və fəryada bənzər səslərin içində olmuş, bu ağrını yaşamışdı.

Hayana dönürdüsə, hər tərəfdən inilti və fəryad səslərinin eyni ahənglə səsləndiyini duyurdu. Səslər sanki ona doğru yeriir, imdad umurcasına vücuduna sarmaşır, ruhuna, varlığına girməyə can atırdılar. Səngimədən beyninə yeriyan bu səslərdən zehni, şüuru keyləşməkdə idi.

İnilti və fəryad səsləri uzun illər hafizəsində yuva salmış bütün özgə səsləri örtüb basdırır, eşidilməyə qoymurdu. Bu səslərdə onu özünə bağlayan, ruhunu, yaddaşını çalxalayan nə isə vardı, ancaq qoca nə qədər fikirləşirdisə, bu bağlılığın sirrini, səbəblərini anlaya bilmirdi.

Qoca onu dövrələyən səslərin əhatəsində darıxır, səbri, hövsələsi daralırdı. Qaranlıqda gözlərinə kimsə toxunmasa da, o, səsləri aydınca görürdü. Elə bil səhranın intəhasızlığında hər şey inilti səslərinə tərk edilmişdi. Səhra başdan-başa inilti səslərinə çevrilmişdi.

Get-gedə çılgınlaşan inilti səslərinin ahəngi böyüyür, səhranı titrədirdi. O, səslərin qabağından çəkilmək istəyir, ancaq hayana gedəcəyini heç cür kəsdirə bilmirdi, hər tərəf səslərlə əhatə olunmuşdu. Səslərin mühasirəsində olduğunu hiss edir, bu mühasirədən çıxmağın mümkünsüzlüyünü anlayırdı. Sanki inilti səsləri çatlayıb dağılaraq minlərlə səs zərrələrinə çevrilir, o səslərin hər biri eyni cür çatlaya-çatlaya gecənin səssizliyinə dağılır, səhranı bürüyürdü.

Sonra qoca əllərini kor toxunuşlarla qaranlıqda gəzdirə-gəzdirə qarşısında fəryad edən, içini yeyib tökən bir səsin üstünə qoydu və barmaqları ilə ehmalca ona sığal çəkməyə başladı. Səs ona toxunan əllərin mehrinə qısılaraq kiriyən kimi oldu. Ancaq bu bircə anlıq çəkdi. Səsin kirməsi qocanı qorxutduğundandı, ya əlləri keyləşdiyindənimi, birdən-birə dayanıb durdu. Qoca əllərlə sığal çəkdiyi səsdən içərisinə nə isə ilıq bir şey axıb yayıldığını hiss etdi.

İnilti səsləri qarışqa sürüsü kimi səhranı örtmüşdü, qoca qaranlıqda ona dikilən gözlərin, baxışların ağırlığını vücudunda hiss edir, üstünə yeriyan səslərin altında qalaraq nəfəsinin kəsiləcəyindən qorxurdu.

Səslər enib-yüksəlir, qaranlığın içərisinə doğru şaxıyır, gecənin köksünü çalın-çarpaz yara-yara belədən-belə şütüyüb keçirdilər.

Səslərin güclüləri zəifləri tapdayıb keçir, ayaq altında qalıb əzilənlərin fəryadı ərşə qalxırdı. Hərdən inilti səsləri elə yüksəlirdi ki, sanki diri-diri çəkib ciyərlərini çıxarırdılar.

Qoca üstünə yeriyan bu səsləri hər vəchlə böyür-başından qovmağa, dağıtmağa çalışırdı. Əlləri, qolları, ayaqları ilə bu səsləri özündən itələyirdi, ancaq səslər inadla onun üstünə yeriyir, sanki nə zamansa baş vermiş bir əhvalatın hesabını çürütmək istəyirdilər.

Elə bil əsrlər boyu boğulmuş inilti səsləri bir anda açılaraq minlərlə səsin ahənginə qoşulub yeri-göyü silkələyirdi. Bu iniltilərin səhraya yayılan dalğaları həlqə-həlqə böyüyərək hər şeyi içərisinə alırdı. İnilti səslərində yox olmuş talelərin, bitmiş, bağlanmış ömürlərin ağırları, əzabları gizlənmişdi. Ancaq ömürlər, talelər bitsə də, ağırlar, əzablar cisimlərdən ayrılaraq yaşamlarını davam etdirməkdə idi.

Qoca bu iniltilərin yaşayıb ömrünü bitirmiş, dünyadan köçüb getmiş insanların bir nişanəsi kimi qalmaqda olduğunu düşünürdü. Elə bil ki, iniltilər bir zamanlar yaşanan ömürlərin kədərli günlərini, yarımçıq qalmış taleələrini yansıtmırdı. Bir anlığa elə düşündü ki, tarix eləcə bitmiş ömürlərin bitməyən fəryadları şəklində yaşamaqdadı.

Birdən qocaya elə gəldi ki, səhranı örtən bu inilti səsləri bir zaman ayrıldıqları cisimlərə dönmək istəyir, yaxud cisimsiz yaşaya bilmədiklərindən girmək üçün can axtarır.

Və qoca qorxdı. Üstünə yeriyən iniltilərin onun qəlbinə, ruhuna girmək istəməsindən qorxdı.

Qəfildən külək qalxdı. Səhranı, gecənin qaranlığını yalaya-yalaya axıb heçliyə, boşluğa dağılan xəfif küləyin əsintiləri içərisindən keçərək ruhuna sərinlik yaydı.

Gözləri yuxusuzluqdan yanırıdı.

Arxası üstə qumun üstünə uzandı.

* * *

Nə zaman yuxuya getdiyini duymadı.

İnilti səsləri yuxuda da onu tərk etmədi, gözlərini yummasıyla təkrar bu səsin cazibəsinə endi. Ancaq yuxuda duyduğu insan iniltisinə bənzəmirdi, daha nəhəng və müdhiş ağrının əks-sədasıymış kimi kükrəyib qalxırdı. Elə bil göy qübbəsi yerin üstünə çökmüşdü, dünyanı, zamanı, tarixi bütün ağırlığı ilə sıxıb əzirdi. Təkcə dünya, zaman, tarix deyil, göy qübbəsinin ağırlığı altında sıxılan hər şey bu ağrılardan, əzablardan sıyrılib çıxmaq inadıyla çabalayırdı. Ancaq bu müqavimət mənasız və səmərəsizdi. İnilti elə bir dərinlikdən gəlirdi ki, sanki dünyanın, zamanın,

tarixin ağzını nə iləsə qapamışdılar, səsi, fəryadı açığa çıxa bilmədiyindən boğulur, sınıb içinə tökülürdü...

...Aradan nə qədər keçdiyini xatırlamırdı. Gözlərini açanda üfüqlər qızılı rəngə boyanmışdı. Dan yerinin nurunda parlayan səhra əvvəlki ahəngi ilə ağır-ağır nəfəs alırdı. Ətrafda elə səssizlik hökm sürürdü ki, ötən gecə səhranı başına götürən inilti və fəryad səslərindən zərrəcə əsər-əlamət qalmamışdı.

Bir qədər aralıda mürgü döyən atına yaxınlaşdı.

Qarşıda ucsuz-bucaqsız yol uzanırdı.

* * *

Səhranın içərilərinə doğru irəlilədikcə qum nəhrinin dalğaları qoynunda insan kəllələrinin çoxaldığını görürdü. Kəllələr dığrılana-dığrılana dalınca düşür, öz dillərində nə isə deyir, anladırtdılar. Qoca kəllələrin dilini tam anlamasa da, israrla atının başını saxlamasını, onların tale yazılarını, bir zamanlar yaşadıkları ömrün acı hekayətlərini dinləmələrini xahiş etdiklərini fəhmlə duyurdu.

Qoca kəllələrlə ünsiyyətə girməkdən, onları eşitməkdən, dərdlərini dinləməkdən çəkinir, ehtiyatlanırdı. Ona elə gəlirdi ki, kəllələrlə ünsiyyətə girsə, ona indiyədək bilmədiyi, eşitmədiyi hansısa qorxunc bir sirri açacaqlar. Bu, onu hədsiz dərəcədə vahimələndirdiyindən dığrılan kəllələrə məhəl qoymadan yoluna davam edirdi.

Ancaq bir gün maraq güc gəldiyindən qoca özünü saxlaya bilmədi. Atını kəllələrin birinin yanında saxlayaraq ona tamaşa eləməyə başladı. Kəllə ixtiyarını qeyb etmiş halda səhranın ənginliyinə, küləyin hökmünə təslim olmuşdu.

Külək kəlləni top kimi səhra boyu belədən-belə dığır-ladıqca o, çürük, təkəm-seyrək dişləri ilə dərđini, həsrətini, yaşadığı ömrün əzablarını, iztirablarını çeynəyirdi.

İsti qum dənizinin şıltaqlıqlarına təslim olmuş, özünü taleyin əbədi axarına buraxmış kəllə ömrün, həyatın, dün-yanın sirlərini, bilinməzliklərini daşıyırdı. İnsan dilində de-yil, kimsənin anlamadığı, dərk etmədiyi hansısa bir dildə danışdığından nə dediyini anlamaq mümkün deyildi. Kəl-lənin təbəssümü sümüklərinə hopmuşdu və o, sümükləşmiş baxışları ilə bütün ömrünü anlatmaq istəyirdi.

Ancaq kəllənin hərəkətlərindən, səsinin ahəngindən yaddaşında hər şeyin qarışıq düşdüyünü hiss etmək olurdu. Sanki keçmişinin, uşaqlıq çağlarının, sevib-sevildiyi, ailə-övlad sahibi olduğu, ayrılıq, həsrət, dərd, iztirab, həyəcan içərisində yaşadığı uzaq illərin ona tanış gələn cizgilərini qarşısındakı insanın üz-gözündə, hərəkətlərində axtarır, o illərlə bağlı nəyi isə xatırlamaq istəyir, ancaq yadına heç nə sala bilmədiyindən narahatlıq içərisində çırpınırdı.

Elə bil kəllə ölümündən sonra dünyada nələrin olub bitdiyini bilmək, qoyub getdiklərinin, ona doğma olanların taleyini öyrənmək istəyirdi. Ancaq o uzaq illərlə bağlı sor-maq istədiklərini hafizəsində sahmana sala bilmədiyindən səhra rüzgarına təslim olaraq belədən-belə dığırlandırdı.

Qoca da kəlləyə baxdıqca bir zamanlar onun insanca yaşadığı illəri xəyalında canlandırmağa çalışırdı. Kim bilir, indi küləyin belədən-belə dığır-latdığı bu kəllənin sahibi ha-çansa dünyaya hökm edəcək qüdrət sahibi olmuş, bir fər-manıyla minlərin taleyinə qələm çəkmişdi. Ancaq bir gün bütün başqa insanlar kimi dünyanın əzabları, qayğıları, dərdləri, nisgilləri, daha nələri, nələri içərisində ömür kar-vanını başa vurmuşdu. İndi isə keçmişin o qüdrət sahibin-

dən səhrada zamanın axarına buraxılmış quruca kəllə sü-
müyündən savayı bir şey qalmamışdı.

Səhra için-için çalxalanırdı.

Yol uzanırdı...

XII FƏSİL

Yola çıxandan bəri ölümə bağlı düşüncələr bircə an-
lığa olsun belə qocanı tərک etməmişdi. Əslində o, ölümdən
deyil, sadəcə ölümün gətirəcəyi əzablardan qorxurdu və bu
qorxu hər saat, hər an ruhuna, varlığına hopur, ölümün doğ-
malığını, məhrəmliyini unutturdu.

Qoca ölümün ona sarı açılan, inadla, ehtirasla köksünə
çağırən qollarını görür, duyurdu. Bircə həyatla ölümün sər-
hədinin hardan başladığını anlaya bilmirdi.

Onu narahat eləyən yolun sonuna varmadan ölmək
qorxusu idi. Qocaya elə gəlirdi ki, mənzil başına yetişə bil-
sə, daha qəlbində heç bir arzusu, istəyi qalmayacaq və o za-
man rahatlıqla dünyadan köçəcəк. Ancaq yol uzandıqca
mənzil başına varmadan ölümün onu yaxalaya biləcəyi qor-
xusu get-gedə qəlbinə, ruhuna hakim olmaqdaydı.

Bir də onu qorxudan ölümə tək-tənha qarşılaşmaq
təhlükəsi idi. Bəlkə bu səbəbdəndi ki, son zamanlar tənha-
lıq haqqında daha çox düşünməyə başlamışdı. «Bəs niyə
tənhalıq onu bu qədər qorxudurdu? Əslində ağılı, şüuru kə-
səndən bəri onu əhatə edən toplumun içəsisində tənha de-
yildimi? Və bu yola qədəm qoyarkən bundan belə həyatının
tənha keçəcəyini düşünməmişdimi? Bəs o zaman bu na-
rahatlıq nədəndi?».

Bəlkə də onu bu qədər narahat edən tənhalıq qorxusu deyil, ölümün adiləşməsi idi. Həyat büsbütün mənasızlıq girdabına yuvarlanmış, insan gərəksiz bir məxluqa çevrilmişdisə, adından, şöhrətindən asılı olmayaraq kimsəyə zərəcə əhəmiyyət verilmirdisə, başqa cür olması da mümkün deyildi bəlkə... Çünki ölümə qarşı bunca biganəliyi həyatın adiləşməsi yaratmışdı. Həyatın mənasız olduğu dövənlərdə ölümə qarşı biganəliyin hökm sürməsi təbii idi. Həyat mənasızdırsa, o zaman mənasız olan bir şeyin itirilməsi kimin vecinə olacaqdı ki...

Boz duman səhranı əzirdi.

Yol uzanırdı...

* * *

Bəzən dönüb geriye boylananda zamanın axarında hər şey zəncir həlqələri şəklində görünürdü gözlərinə. Tarixin uzaq toranlıqlarında vaxt zəncirinin seyrək həlqələri qaralırdı: ulu babası, babası, atası... hər birinin ömrü məzarlarda düyümlənmişdi. Ancaq zəncir bununla bitməyəcəkdi, o da öz məzarıyla uzanıb gedən bu həlqələrdən birinə çevriləcəkdi. Aralarında yaşanan ömür uzunluğunda məsafə olan, zamanla biri-birinə bənd edilmiş zəncir həlqələrinin hardan başladığı kimi harda bitəcəyi də bilinməyəcəkdi. Zəncir həlqələri zamanın axarında düyümlənmiş ömürləri, bu ömürlərin arxasında nələrisə biri-birinə bağlayaraq uzanıb gedəcəkdi.

Ancaq tarix o həlqələri yeyəcəkdi və bir vaxt gələcək geriye boylananda gözlərinə boşluqdan savayı bir şey toxunmayacaqdı.

O vaxt axarına qoşularaq uzanıb gedən zəncir həlqəsinin ruhunu, ehtirasını çeynədiyini hiss edirdi.

Zaman axıb gedirdi.

* * *

Qoca artıq onu ovsunlayan, sehrinə, cazibəsinə salan bu yolçuluğun nə zamansa bitəcəyinə inamını itirdiyindən daha heç nəyin fərqundə deyildi. Uzandıqca uzanan, gedildikcə sonuna varılmayan bu yol insanın özüylə savaşına bənzəyirdi, nə qədər davam edəcəyi, hansı şərtlərlə bitəcəyi bəlli deyildi. Ancaq bu elə bir savaşı ki, ondan vaz keçmək, geriyyə çəkilmək, təslim olmaq heç cür mümkün deyildi.

Sonu, mənzili bilinməyən yol ardınca çəkib apardıqca hər şeyi unudur, ayıqlıqda olduğu kimi yuxularında da at ayağının yeknəsəq tappıltısı qulaqlarında səslənirdi.

İçində savaş ehtirasının hər gün bir az daha kükrədiyini hiss edir, savaşın səsinə, fəryadını duyurdu. Səs o qədər məhrəm idi ki, o bu səsə təslim olmaqdan savayı özgə heç nəyin barəsində düşünə bilmirdi. Qoca getdiyi yol kimi, içində kükrəyən savaş ehtirasının da bitməyəcəyini dərk edirdi. Bu nə savaş idi belə? Onu niyə bunca məşğul edirdi?

Qoca indiyədək özüylə bu sayaq savaşımaq ehtiyacı duymamışdı. Ruhuna, varlığına hakim kəsilən bu savaş ehtirası onu sirr, müəmma və mübhəmliklərlə dolu keçmiş səsləyirdi. Onu ayaq üstə saxlayan da bu savaşıdı.

Yol uzanırdı...

XIII FƏSİL

Hardasa su səsinə bənzər xəfif bir şırıltı eşidərək atının başını çəkdi, sol əlini qaşına qoyaraq ucsuz-bucaqsız ənginlikləri xeyli süzdü, ancaq gözlərinə bir şey toxunmadığından atını dəhmərləyərək təkrar yoluna davam eləməyə başladı. Bir qədər gedəndən sonra bayaq qulağına dəyən şırıltı səsinin artdığını duydu və uzaqlarda çay vadisinə bənzər nə isə gözlərinə toxundu. Yaxınlaşanda səhranın içərisi ilə böyük bir çayın axdığını gördü.

Uzun zaman dənizə, çaya, bulağa həsrət qaldığından suyun şırıltısı içərisində qərribə bir çalxantı yaratdı. Sanki çoxdanan bəri unutmş olduğu, yadına sala bilmədiyi nəyi isə birdən-birə xatırladı.

Ancaq çaydan su deyil, boz rəngdə qatı lil, lehmə axırdı.

Bu torpaqdan, gildən, suxurlardan yuyulmuş adi lilə bənzəmirdi, çayın yatağı ilə lal, səssiz şırıltılarla axıb gedən tarixin çirkabı, yaxantıları idi.

Çayın qatı, bulanıq məcrası boyu adda-budda gözə dəyən insan kəllələri lilə batıb çıxır, dalğaların açdığı şırımtların önündə fırlana-fırlana axıb gedirdi. Kəllələr lehməyə bulaşdığından sifət cizgiləri tanınmaz olmuşdu.

Qoca sahilə dayanıb səhranın ortasıyla axıb gedən bu nəhəng çayın məcrasına sığmayan axarına, lilə-lehməyə bulaşan kəllələrə tamaşa eləməyə başladı.

«–Burdanmı keçəcəkdiniz?!» – Özü özünə sual verdi.

«–Yox, bu çayı keçmək asan olmayacaq», - tezəcə də özü öz sualını cavablandırdı.

«–Bəs onda nə edəcəkdiniz? Bəlkə çayın üstündə körpü ola bilərmi?».

«–Səhranın ortasında, əldən-ayaqdan uzaq bir yerdə körpü ola bilərmi?».

«–Bu növbəti sınaqdı bəlkə? Bəs onda nə zamana qədər tələyin imtahanına çəkiləcəksiniz?».

Özünə ünvanladığı bu suallar cavabsız qaldığından çayın vadisi boyu atını sürərək qarşı tərəfə keçmək üçün körpü axtarmağa başladı.

Çayın axarı səmtlə bir qədər gedəndən sonra atının başını çəkərək çevrilib arxaya boylandı. «Bəlkə geriye dönsün, əks səmtə doğru getsin» - öz-özünə düşündü.

Ona elə gəlirdi ki, çayın mənbəyinə doğru getsə, o biri sahile keçməsi daha asan olar. Çünki mənsəbə doğru çayın yatağı daha da böyüyür, genişlənirdi.

«İndi səhranın ortasında körpünü hardan tapacaqdınız? Belə bir yerdə körpünün olması ağla gələn işdimi? Yoxsa onu keçmişə aparın yol burdamı bitəcəkdiniz? Axı, bu nəhənglikdə çayın üstündən körpü salmaq mümkün idimi? Mümkün olsa belə, bunu kim salmalı, nə üçün salmalı idi? Yox, o əbəs yerə özünü yorur, aldadırdınız?».

Ancaq başqa yolu da yox idi, atının başını geriye çevirsəydi, bundan belə qoyub gəldiyi o uzaq məkana – gələcəkdən ayrılaraq keçmişə dönməyə qərar verdiyi yerə gedib çıxmağa ömrü yetməzdi. Ona görə də yoluna davam etməkdən, körpü tapmaq ümidilə çayın mənbəyinə doğru getməkdən savayı çarəsi qalmadığını anlayırdı.

Yol əzəlki kimi uzun, ağır və yorucu idi. Ona elə gəlirdi ki, çayın üzərindən keçmək üçün körpü olmasa belə nə isə buna bənzər, körpünü əvəz edə biləcək bir qurğu, ya tikili ilə rastlaşmalıdı. Yoxsa çayın üzərindən heç cür keç-

mək, adlamaq mümkün olmayacaq, suyun mənbəyinə doğru getmək məcburiyyətində qalacaqdı.

Yolunu çay kəsəndən hər şey təsəvvüründə dəyişib başqalaşmış, özgə bir örtüyə bürünmüşdü. İndi çayın vadisi boyu atını sürdükcə bu nəhənglikdə suyun öz mənbəyini hardan aldığını, məcrasına necə sığdığını, hayana axıb töküldüyünü düşünür, bunu ağına sığışdırma bilmirdi.

Nə qədər yol getdiyini xatırlamırdı.

Eynən səhranın içi ilə getdiyi kimi, gecələri dincəlir, gündüzlər atını sürürdü. Ancaq nə çayın mənbəyinə yetişir, nə də körpü adına hər hansı bir tikiliyə rast gəlirdi.

Çay eyni ahəng, eyni ləngərlə səhranın sinəsi boyu axıb keçirdi.

Zaman geriyə fırlanırdı.

* * *

Neçə günün yolçuluğundan sonra çayın üstündə ensiz, dar, bəyaz rəngə çalan körpü ilə üzləşəndə rahat nəfəs aldı. Keçmişə aparan yollar düşündüyünün əksinə olaraq bağlı deyildi və körpünün üstündən adlayıb qarşıdakı sahilə keçməklə yoluna davam edə biləcəkdə. Qarşısına çıxan çay onu nə qədər ümitsizləşdirsə də, körpüyə rast gəlməklə bütün əzablarını bir andaca unutmuş kimi oldu.

Yaxınlaşanda körpünün döşəmə və məhəccərlərinin büsbütün insan sümüklərindən hörüldüyünü gördü. Yerə enərək atın yüyənini körpünün məhəccərinə bağladı və çayın üstüylə uzanıb gedən bu qəribə tikiliyə heyrətlə tamaşa etməyə başladı.

«Nə olursa-olsun, burda bir sirr gizlədir... Yoxsa, insan sümüklərindən də körpü salınardımı? Bu sayaq körpü onunla atının ağırlığına davam gətirəcəkdimi?».

Qoca nəyisə aydınlaşdırmaq üçün bir daha ətrafa göz gəzdirdi; çayın vadisi boyu ucsuz-bucaqsız qum yatağından savayı bir şey görünmürdü. Birdən-birə ona körpünün nədən insan sümüklərindən düzəldildiyi aydın oldu. Səhrada qum yatağında gözə toxunan tək şey adda-budda insan sümükləri idi. Güman ki, körpünü inşa edənlər səhrada başqa bir xammal tapmadıqlarından körpünü insan sümüklərindən hazırlamağa məcbur olmuşdular.

Qoca nə qədər fikirləşirdisə, körpünü adlayıb o biri sahilə keçməkdən savayı bir yol tapa bilmirdi. Elə buna görə də xeyli tərəddüddən sonra qorxa-qorxa körpüyə yaxınlaşdı, ağırlıq salmamaq üçün yəhərdən enərək atın yüyənindən tutub yavaş-yavaş çəkməyə başladı. Körpüyə bələd olmasa da, başqa bir seçim imkanı yox idi və bunu bildiyindən lüzumsuz yerə vaxt itirmək istəmirdi.

At əvvəlcə hüpküb çəkildi, sonra ayaqlarını ehtiyatla insan sümüklərindən hörülmüş körpünün üstünə basaraq addımlamağa başladı.

Qoca yeridikcə insan sümüklərinin xırçılısı onda vahimə yaradır, bir an öncə qarşı sahilə çıxmaq üçün atın yüyənini çəkərək yerişini sürətləndirmək istəyirdi. Ancaq at da onun kimi qorxu içərisində olduğundan addımlarını ürək-ürkək atır, ehtiyatı əldən vermək istəmirdi. Atın gözləri duyduğu vahimədən böyüyüb alacalanmışdı.

Qoca atın vahimədən qopmaq üçün özünü lil nəhrinə atacağından, təmtəkcə səhrada qalaraq qurda-quşa yem olaçağından qorxur, buna görə də heyvanı ürəkləndirmək üçün qorxusunu büruzə vermirdi.

Ən qorxulusu bu idi ki, üstünə ayaq basdıqca körpü elə titrəyirdi ki, az qala uçulub dağılacaq, yerlə-yeksan olacaqdı. Körpü titrədikcə çatlayıb qırılan, ovxalanıb tökülən insan sümüklərinin xırçılısı eşidilirdi.

At səksəkə içində kişnədi və müvazinətini saxlamaq üçün ayaqlarını kilidləyərək durdu.

İndi qoca neyləyəcəyini bilmədiyindən özünü büsbütün itirmişdi. Körpü o qədər ensiz idi ki, geriyyə dönmək mümkün deyildi, irəli də gedə bilmirdi, daha doğrusu, at ayaqlarını yerə dirəyərək getmək istəmirdi.

O, atın yüyənindən tutaraq var gücü ilə çəksə də, heyvan körpünün ağırlığa tab gətirəcəyinə şübhə etdiyindən ayaqlarını yerdən qoparmaq istəmirdi.

Körpünün yırğalanması baş gicəllənməsi, ürək bulanması, halsızlıq gətirirdi.

Qoca körpünün üstündəki ləpirlərə baxdı. Bütün ləpirlər əks istiqamətdə idi. İlk dəfə idi ki, ayaq izləri körpünün qarşı səmtinə aparırdı. Bu da onu vahimələndirir, körpünün silkələnməsinin bir səbəbini də bunda görürdü.

* * *

Bir azdan körpünün yırğalanmasının azacıq səngidiyini hiss edərək yenidən ehtiyatla atın yüyənini çəkməyə başladı. Çünki irəliyə doğru getməkdən, çayı adlayıb qarşı sahilə keçməkdən başqa çarəsi yox idi. Gözlədiyinin əksinə olaraq at ona sarı bir addım atdı və ehtiyatla yeriməyə başladı. Elə bil ki, heyvan vəziyyətin mürəkkəbliyini, sahibinin çarəsizliyini hiss etdiyindən nə olursa-olsun irəli getməkdən savayı çıxış yolunun olmadığını anlamışdı.

Körpü ahəstəcə yırğalanır və bu yırğalanma ona baş gicəllənməsi və ürək bulanması gətirirdi.

Baş gicəllənməsini hiss etməmək üçün gözlərini xəfifcə yummuşdu. Bununla diqqətini çayın axarından azacıq da olsa yayındırmaq istəyirdi. İndi burda, körpünün ortasında ən çox qorxduğu şey baş gicəllənməsindənmi, yaxud müvazinətini itirməkdənmi çaya yığılmaq, lil nəhrinin bulanıq dalğalarında boğulmaq idi. Ona görə də nə cür olursa-olsun müvazinətini saxlamağa çalışır, tələsmədən, ehmalca atının başını çəkirdi. Atını da tələsdirməməyə çalışırdı ki, heyvan yenidən ayaqlarını yerə dirəyərək dayanıb durmasın.

Körpünün sonuna - çayın o biri sahilinə qədər olan yol ona o qədər uzun gəlirdi ki, sanki yola çıxandan bəri bu qədər məsafə qət eləməmişdi.

Qarşı sahilə çıxanda böyük bir təhlükəni sovuşdurmuş kimi rahat nəfəs aldı.

Dönüb arxaya baxdı. Qürub edən günəşin qızılı şəfəqləri çayın lehməsinə qarışaraq axıb gedirdi. Yaşadığı bu qədər həyəcandan sonra azacıq da olsa, dincəlib özünə gəlmək üçün atını çidarlayaraq isti qumun üzərinə uzandı.

Dərhal yuxuya getdi.

* * *

Ayıqlıqda olduğu kimi yuxularında da yer üzü bozluq, dumanlıq içərisində idi; gözlərini yuman kimi hər şey bomboz örtüyə bürünürdü.

Bir də yuxuda hər şey darısqallıq içərisində idi; elə bil şəbəkəli dəmir qəfəsdəydi, hayana dönür, çevrilirdisə, şəbəkələrlə üzləşirdi. Bəlkə buna görəydi ki, nə qədər yatıb din-

cəlsə də, yolun yorğunluğunu canından çıxara bilmir, hər səhər yuxudan bir az daha sustalmış halda oyanıb qalxırdı.

Yuxudan ayılında zaman məfhumunu büsbütün itirmiş olurdu, nə qədər yatdığını, günün hansı vədəsi olduğunu xatırlaya bilmirdi. Əvvəlcə bu onu darıxdırır, əsəbiləşdirirdi, sonra buna da alışdı.

Tarixin içərilərinə doğru irəlilədikcə bir zamanlar onu heyrətləndirən nə varsa, indi hədsiz dərəcədə adiləşməyə başlamışdı. O, həyatın bu qədər sadə, dünyanın bunca adi olduğunu əvvəllər xəyalına belə gətirə bilmədiyinə indi təəssüf edirdi. Dünyanın gözlərində dəyişib bambaşqa bir rəng alması ona olduqca qəribə gəlir, hafizəsini qarışdırırdı.

O daha tələsmirdi...

Bundan belə də tələsməyəcəkdi...

Ancaq tələsməmək həyəcanını boğmaq, səngitmək əvəzinə bir az da artırırdı.

Yol uzanırdı...

XIV FƏSİL

Uzaqdan gözlərinə insan selini xatırladan qarma-qarışıq bir məkan görünəncə buranın Sarı dərvişin bəhs etdiyi ruh dərgahı olacağını düşündü.

Əslində Sarı dərviş ruh dərgahına qədər olan yolun nə qədər çəkcəyini, dərgahın əlamətlərini belə bitdə-bitdə ona söyləmişdi. Dərgaha yetişən kimi Ağ dərvişi soraqlaşib tapmasını, düyünçəni təslim etməsini, onun razılığı və tövsiyəsi olmadan bircə addım atmamasını bərk-bərk tapşır-mışdı.

«Ruh dərgahına getdiyini unutma. Hələm-hələm insanın gedib çıxma bilməyəcəyi bir yerdi», - demişdi.

Sarı dərviş bu sözlərlə qocaya ruh dərğahına gedən yolçuluğun asan olmayacağını xatırlatmaq istəmişdi.

Bundan əlavə, Sari dərviş ruh dərğahının min ildə bir dəfə açıldığını, zamanında yetişməzsə, yaxud hansı səbəbdənsə fürsəti əldən verərsə zəhmətinin hədəf gedəcəyini də bildirmişdi.

İndi qoca Sarı dərvişin ruh dərğahı haqqında daha nələr söylədiyini təfərrüatı ilə xatırlamağa çalışdı, ancaq yadına özgə bir şey düşmədi. Hafizəsində dərvişin söhbətləri ilə bağlı nə varsa zamanın axarında əriyib itmişdi.

O axtardığı ünvana yetişdiyinə əmin olmaq üçün atını irəli sürərək qarşısına çıxan bir nəfərdən:

– Ruh dərğahına getmək istəyirəm, düzmü gəlmişəm?
- deyə soruşdu.

Qocanın sualından adamın sifətinə qəribə bir təbəssüm yayıldı, ancaq dərhal da təbəssümünü gizlədərək əlini qarşı səmtə tuşlayıb:

– Düz gəlmisiniz, o görünən ruh dərğahıdır, - dedi.

Qoca təşəkkürünü bildirərək yoluna davam etdi.

Uzaqdan böyük daş təknə içərisinə həkk olunmuş «Ruh dərğahı» lövhəsi gözlərinə sataşınca üstündən ağır yük götürülmüş kimi rahat nəfəs aldı. Sanki uzaq yolun yorğunluğunu indi, dərğaha çatdığı andaca hiss etdi. Zaman duyğusunu itirdiyindən dərğaha yetişmək üçün nə qədər yol gəldiyini xatırlamırdı.

Dərğahın qarşısı o qədər gur və izdihamlı idi ki, iynə atsan yerə düşməzdi. Ona görə də ilk öncə atını yaxınlıqda münasib bir yer taparaq rahatladı. Sonra Sarı dərvişin əmanət etdiyi düyünçəni bir daha əlilə yoxlayaraq dərğahın giriş qapısına doğru yönəldi.

Qəfildən bir dəstə adam qabağına yüyürüncə özünü itirən kimi oldu. Onlardan birisi:

– Nə lazımdı sizə? Ruh alırsan, ya satırsan? - deyə soruşdu.

Başqa birisi qolundan tutaraq:

– Mənimlə gəlin! - dedi. - Nə lazımsa kömək edəcəyəm.

Alçaqboy bir kişi isə hündürdən:

– Rahat buraxın onu, mənim müştərimdi! Onu hamıdan öncə mən gördüm...

Sonra qarşısını kəsən, tanımadığı bu adamlar tutaşib süpürləşməyə, qabağa keçmək üçün itələşməyə başlayınca qoca onlardan yaxasını qurtarmaq üçün çarəsiz-çarəsiz böyür-başına göz gəzdirdi. Ancaq ətrafdakılardan bir kimsə ona məhəl qoymadığından kömək alacağına ümidini üzmüş halda addım-addım geri çəkilməyə başladı.

Göz qırpımındaca hardansa peyda olan əli şallaqlı hündürboy bir adam gəlib onları qovub uzaqlaşdırdı və qocaya sarı dönərək:

– Bunlar ruh dəlləllər idi, - dedi, - üz verməyin.

Dərgahın önündə giriş-çığışa nəzarət edən xüsusi geyimli dağları görüncə içərisində qorxuya bənzər hansısa duyğunun baş qaldırdığını sezdi.

Dağlar içəri girənlərin üst-başını yoxlayır, bəzilərini sorğu-suala tutaraq kimliyi ilə maraqlanır, şübhəli bildiklərini isə uzaqdan-uzağa onlara göz qoyan mühafizəçilərə təhvil verirdilər. Ancaq dağalardan heç biri ona məhəl qoymadığından giriş qapısından rahatca adlayıb içəri keçdi.

Dərgahın içərisinə yenicə qədəm qoymuşdu ki, onun naşılığını anladığındanmı, aldana biləcəyini düşündüyün-

dənmi, ya hansısa başqa bir səbəbdən tanımadığı kimsə güclə eşidiləcək səsle:

– Ehtiyatlı ol, - dedi - ruhunu çalarlar.

– Necə yəni?

– Bazar oğrularla, hırsızlarla doludu...

– Nə bazar? Bura bəyəm dərğah deyilmi? - qoca yanlış gəldiyini düşünərək narahat oldu.

Adam onun narahatlığını duyunca:

– Rəhmətliyin oğlu, nə qoyub nə axtarırsan? Fil qulağında yatmısan bəyəm, dərğah neçə illərdi ki, bazara dönüb, hələ xəbərin yoxdu...

Qoca nə isə söyləmək istədi, ancaq söhbətin lüzumsuz məcraya yönələcəyini düşünərək susdu. Bir-iki addım atmışdı ki, arxadan həmin adamın səsini duyub geri çevrildi:

– Köməyə ehtiyacınız varsa, lütfən çəkinmədən söyləyin.

Qoca sanki bu sözə bəndmiş kimi:

– Ağ dərvişlə görüşmək istəyirəm. Tanrı eşqinə, onun harda yaşadığını söylərmisiniz? - deyə sordu.

Onu başdan-ayağa kimi süzən kişi başını bulayaraq:

– Özünü yorma, - dedi, - Ağ dərvişlə görüşmək müşkül məsələdi.

– Nədən? Nə səbəbə?

– Sənin kimi minlərlə adam onunla görüşmək üçün növbə gözləyir...

Qoca səsində və cüssəsində sığmayan bir qətiyyətlə:

– Necə olursa olsun, onunla görüşməmiş burdan gedə bilmərəm, - dedi.

O, Ağ dərvişə şəxsən veriləcək əmanəti olduğunu və bu əmanəti kimsəyə etibar etmədiyini söyləyincə, kişi cavan bir oğlanı səs-ləyərək:

– Oğlum, qonağı Ağ dərvişin iqamətgahına götür, - dedi.

Gənc dinməz-söyləməz qocanın qabağına düşdü.

Ağ dərvişin iqamətgahına aparən yol dərğahın içərisindən, ensiz, buruşuq küçələrdən keçib gedirdi. Gənc bir qədər irəlidə çevik addımlarla yeriyir, hərdən yerişini yavaşdıraraq qocanın gəlib yetişməsini gözləyirdi. Güclə ayaqlaşsa da, qoca səsinə çıxarmadan gəncin dalınca addımlayırdı.

Qoca Sarı dərvişin verdiyi düyünçəni bərk-bərk vücuduna sıxmışdı. Salıb itirə biləcəyindən, yaxud oğurlanacağından ehtiyat eləyirdi. Bəlli idi ki, düyünçəni əldən verərsə, Ağ dərvişlə görüşü müşkülə dönəcək və ruh dərğahına gəlməsinin, bunca ağır yolçuluğun bir faydası olmayacaqdı.

Yol boyu gözlərinə toxunan hər bir şeyi heyərlə izlədiyindən qoca Ağ dərvişin mənzilinə nə zaman yetişdiklərini hiss etmədi.

Nəhayət, gəlib ətrafı qamış hasarla çevrələnmiş bir iqamətgaha çatdılar. İqamətgahın qapısı önündə insan əlindən tərənək mümkün deyildi. Ağ dərvişlə görüşmək üçün gələnlərin sayı o qədər çox idi ki, adamların sırası bir neçə dəfə iqamətgahın başına dolanırdı. Növbəyə duranların əksəriyyəti halsız və ya xəstə olduğundan ayaq üstə dayana bilmir, yerdəcə uzanıb gözləyirdi.

Gənc əlilə ətrafı hasarla çevrələnmiş qübbəni xatılandan böyük bir çadırı nişan verərək:

– Ağ dərviş gördüyünüz bu alaçıqda yaşayır, - dedi və sağollaşaraq qocadan ayrıldı.

Ancaq qocanı Ağ dərvişin hüzuruna asanlıqla buraxmadılar. İqamətgahın qapısına yaxınlaşmaq istəyəndə iki nəfər divar kimi qarşısını kəsərək:

– Növbəsiz keçmək olmaz, - dedi.

Qoca:

– Mən Sarı dərvişin əmanətini gətirmişəm. Şəxsən özüm təqdim etməliyəm, - dedi.

Sarı dərvişin adını eşidincə mühafizəçilərdən biri çadırların arasında gözdən itdi. Xeyli keçəndən sonra qayıdaraq qocaya Ağ dərvişin ruhlarla təmasda olduğunu və mərasim bitənə qədər gözləməyi bildirdi.

Qoca mühafizəçinin göstərdiyi ağ, yastı daşın üstündə oturub gözləməyə başladı.

Bir azdan mühafizəçi təkrar Ağ dərvişin çadırına baş vuraraq qayıtdı və qocaya ardınca gəlməsini söylədi. Qövs şəklində sıralanmış alaçıqların arasından keçərək qübbəli çadıra yaxınlaşdılar.

Ağ dərviş qocanı gülərüzlə qarşıladı.

Qoca:

– Sizə Sarı dərvişin əmanətini gətirmişəm, - dedi.

– Sarı dərvişdən soraq gələcəyi dünən gecə yuxuda ayan olmuşdu mənə, - deyincə qoca təəccübləndi, ancaq bir söz söyləmədi.

Qoca Sarı dərvişin verdiyi düyünçəni ona uzatdı.

Ağ dərviş düyünçəyə gözünün ucu ilə belə baxmadan onu bayaqdan bəri başının üstündə müntəzir dayanan, saqqalı az qala dizlərinə qədər uzanmış arıq, şümərək bir kişiyyə ötürdü.

Qoca:

– Mən gələcəkdən imtina etdim, keçmişə sarı gedirəm.

Ağ dərviş:

– Hər şeyi bilirəm, söyləməyə ehtiyac yoxdu, - dedi və sonra qocanı başdan-ayağa süzərək: - Sən vücudunda ölü ruh gəzdirirsən. Ruhunu diriltmək lazımdı, - əlavə etdi.

– Bu, mümkün olacaqmı?

– Qabaqcadan söyləmək olmaz.

– Nə qədər zaman aparacaq sizcə?

– Bunu da bilmək olmaz.

– ...

– Öncə ruhunu vücudundan çıxarıb müayinə edəcəyəm. Yalnız bundan sonra dəqiq vaxtı söyləmək olar.

Qoca mərasimdən qabaq ruh bazarını gəzib dolaşmaq istəyirdi. Bayaqdan bəri dərgahın bazara çevrilməsi ilə bağlı eşitdikləri zehni məşğul etməkdəydi. Ona görə də Ağ dərvişdən icazə istədi.

– Sizdən bir ricam var, baba dərviş. Rüşxət verərsəniz, bir neçə saatlığa bazarı gəzib dolaşmaq istəyirəm.

Ağ dərviş:

– Peşman olacaqsan, - dedi.

Ancaq qoca içini bürüyən maraq duyğusunu boğa bilmədiyindən bir daha üz vurdu:

– Bunca ağır yolçuluqdan sonra ruh bazarını görmədən getməyimi özümə bağışlaya bilmərəm. Sizdən israrla icazə vermənizi rica edirəm.

Ağ dərviş:

– Bu qədər təkid edirsənsə, yoluna sədd çəkməyim insafdan olmaz, - dedi.

Dərvişin sözlərindən qocanın çöhrəsinə ilıq bir təbəssüm yayıldı.

Sonra dərviş çadıra keçərək bir azdan əlində gümüş sini geri döndü və sinidən dolu kasanı alaraq qocaya uzatdı:

– Əvvəlcə bunu iç, - dedi.

Qoca təəccüb dolu nəzərlərlə dərvişi süzərək:

– Bu nədir belə, baba dərviş? - sordu.

– Qorxa, iç, - dedi. - İksirdi, öz əllərimlə hazırlamışam.

Qoca kasanı ağzına apararaq bir-iki qurtum uddu, ancaq maye dadsız və ürəkbulandırıcı olduğundan ögüdü, içə bilmədi.

Ağ dərviş:

– Saxlama, sona qədər iç.

– İçə bilmirəm, ürəyim ağzıma gəlir.

– İçməsən, bazara getməyinin bir faydası olmayacaq.

– Nə səbəbə?

– Çünki iksiri içməsən ruhları görə bilməzsən.

Dərvişin sözləri sanki təkan oldu, qoca iradəsini toplayaraq kasanı başına çəkib son qətrəsinə qədər içdi.

Kasanı əlindən yerə qoymamış bədəninin sürətlə sustaldığını, canından nəyinsə qopub ayrıldığını, havasız məkəndaymış kimi çəkisizləşdiyini duydu. Vücudu o qədər yüngülləşmişdi ki, indicə ayaqlarının yerdən üzüləcəyini, quş kimi səmaya qalxacağını hiss edirdi. Başı hərləndiyindən müvazinətini saxlamaq üçün gözlərini yumdu.

Ağ dərviş:

– Özünü necə hiss edirsən?

– Yer ayaqlarımın altından qaçır, qanadlanıb uçmaq istəyirəm.

– İndi bazara gedə bilərsən.

Ağ dərviş çadırın ətrafında dolaşan mühafizəçilərdən birini səslədi. Mühafizəçi gəlincə:

– Qonağı apar, bazarı görsün. Tələsdirmə, qoy ürəyi istəyən qədər gəzib dolaşsın. Ancaq yanından ayrılma, gözün üstündə olsun.

Bazara girəndə vücudunda bir əsinti, çalxantı duymağa başladı. Özünü tanıya bilmirdi, sanki əvvəlki adam deyildi, dönüb bambaşqa bir canlıya çevrilmişdi. Ruhların çevrəsində olduğundanmı, ya ilk dəfə belə bir bazara düşdüyündənmi özünü, sözünü bilmirdi.

Bu gördüyü, gəzdiyi bütün bazarlardan, hətta bundan xeyli öncə qədəm qoyduğu vaxt bazarından da seçilirdi. Vaxt bazarı ilk baxışda nə qədər qərribə görünsə belə, orda bunca həyəcanlandığını xatırlamırdı.

Bazar qarışqa yuvası kimi qaynayır, insan selinin ucubacağı görünmürdü. O qədər nəhəng idi ki, günlərlə gəzilsəydi belə bazarın sonuna varmaq mümkün deyildi.

Qoca mühafizəçinin ardınca tələsmədən, ehtiyatla, böyür-başına göz gəzdirə-gəzdirə addımlayır, içərisi ilə keçib getdiyi bazarın cikinə-bikini, sirrini, incəliklərini öyrənmək istəyirdi.

Bazarda kimi satır, kimi alır, kimisi isə nə istədiyi bəlli olmadan eləcə aşağı-yuxarı gəzib dolaşırdı. Ancaq bazar əhlinin sir-sifəti, çöhrəsi ona son dərəcə qərribə gəlirdi. İndiyədək bu çöhrədə, bu sir-sifətdə insanlarla üzləşdiyini xatırlamırdı.

Bazarın bir tərəfində sıra ilə qəfəslər düzülüşdü. Qoca mühafizəçidən bunun nə olduğunu soruşdu. Mühafizəçi dərindən köks ötürərək:

– Bunlar əsir ruhlardı, - dedi.

– Əsir ruhlarmı?

Mühafizəçi başı ilə təsdiq etdi.

Qoca köhnə, paslı bir qəfəsin önündə ayaq saxladı. Ruh qəfəsin bir küncündə yarpaq kimi soluxmuş halda düşüb qalmışdı, artıq əsarətlə barışdığından heyrət və həyəcan duyğusunu qeyb etmiş, gözlərini məchul bir nöqtəyə zillə-yərək soyuq, biganə nəzərlərlə baxırdı.

Qəfəslərin birində ruh çırpınır, çabalayır, açılmaq, azad olmaq istəyirdi. Görünür ki, əsir olsa da, taleyilə barışmaq niyyətində deyildi.

Əsir ruhlardan bir qədər aralıda axta ruhlar satılırdı. Axta ruhlar əsirlər qədər bədbin və duyğusuz deyildi. Onlarda bir qədər hərəkətilik hiss olunur, düşükləri mühütün eybəcərliklərini həyat tərzinə çevirmiş kimi görünür, arsız nəzərlərlə gəlib-gedənləri süzür, hırıldaşırdılar.

Qoca bazarda addımladıqca gördüklərindən heyrətə düşürdü. Bir nəfər ona yaxınlaşdı:

– Sizə diri ruh lazımdır mı? - soruşdu. - Mən yardımçı ola bilərəm. Ruhuma and olsun ki, yalan danışmıram.

Qoca cavab vermədi.

Yorğun, halsız bir adam bazarı gəzə-gəzə dodaqlarının altında öz-özünə mızıldanırdı:

– İllərdir canımda ölü ruh daşıyıram. Nə illah eləyirəmsə, ondan xilas ola bilmirəm. Allah rızası üçün mənə kömək edin. - Qocanı görən kimi duruxdu, bir anlığa baxışlarını onun vücudunda gəzdirdi, sonra yenə də mızıldana-mızıldana yoluna davam etdi.

Bir başqası ruhunu itirdiyindən şikayət edirdi:

– Bilmirəm nə zaman, harda qeyb etdim ruhumu. Dünyanın altını üstünə çevirmişəm, ancaq gördüm deyən yoxdu. Daha dözəmmirəm, ruhsuzluq əldən salıb məni. Bilmirəm başıma haranın külünü töküm...

Bazarda sahibsiz ruhlar da gözə dəyirdi. Özləri özlərini satmaq istəyirdilər. Ancaq bazarın kasadlığından aralıqda sərgərdan-sərgərdan gəzib dolaşırdılar. Bir alıcı peyda olunca əməlli-başlı savaşa çıxır, müştərinin yaxasından yapışaraq əl çəkmirdilər.

Bir dəstə ruh onlara sarı gəlirdi. Sanki bazara yeni qədəm qoyduğundan xəbər tutmuşdular. Qarşılaşanda heç nə söyləmədən əl açdılar. Qoca nə edəcəyini bilmədiyindən çaşıb qaldı.

Güclə eşidiləcək səsle:

– Nə istəyirsiniz? - deyə soruşdu.

Mühafizəçi:

– Üz verməyin onlara, dilənçi ruhlardı. Abrımızı aparırlar.

Biri ona sarı dönərək:

– Hardan gəlmisən? – deyə sordu.

Qoca cavab verməyə macal tapmamış mühafizəçi dilənçi ruhlara açaqlandı:

– Çəkilin yoldan, yoxsa bu saat darğanı çağıraram.

Darğa adı gəlincə dilənçi ruhların hərəsi bir tərəfə qaçıb dağılışdılar.

Bazarın bir tərəfində, pərdə kimi nazik divarın kölgəsində sifətləri şırım-şırım qırıqlarla örtülü yaşlı qarılar təsbəh oynadırdı. Canlı meyidi xatırladan qarıların başına xeyli adam yağışmışdı. Qoca təəccüblə onları süzəndə mühafizəçi:

– Bunlar ruhları çağırır, - dedi.

Qocanı maraq götürdü:

– Doğrudanmı ruhları çağıra bilirlər? - deyə soruşdu.

Mühafizəçi müəmmalı tərzdə başını bulayaraq:

– Nə deyim? Düzünü bilmək istəsən, bu dərgahda Ağ dərvişdən savayı bir kimsənin ruhlarla təmas qurmasına inanmıram. Ancaq neyləyəsən ki, bunların bazarı kasadlaşmaq əvəzinə gündən-günə gurlaşır.

Bazardan qayıdanda ilkindi çağıydı. Gün dönsə də hava əvvəlki kimi bürkü idi. Göyüzünü damar-damar naxışlayan buludların kölgəsi qərribə bir mənzərə yaradırdı. Bazarı gəzib-dolaşarkən vaxtın necə sovuşduğunu duymasa da, indi əməlli-başlı yorulduğunu hiss etdi.

Ağ dərviş qocanı alaçıqın qapısı önündə qarşıladı:

– Ürəyincə gəzib dolaşa bildinmi?

Qoca:

– Təşəkkür edirəm, baba dərviş, - dedi.

Ağ dərviş:

– Mən bazara getməyinə razı deyildim. Ancaq israr etdiyini görəncə mane olmaq istəmədim. Güman ki, gedib görməyinə peşmansan. Etiraf etməsən belə, üz-gözündən peşmanlıq yağır.

Qoca:

– Kaş ki, sözlərinizi qulaq ardına vurmayaıdım. Heç vaxt yaşamadığım ağır sarsıntı keçirdim, - söylədi.

Ağ dərviş:

– Belə olacağına şübhəm yox idi...

– Ruh dediyin nədi, bazar nədi? Ruh bazara çıxarılırsa, onda həyatın mənası nədi, baba dərviş?

Dərviş dərindən köks ötürdü:

– Güman ki, eşitməmiş olmazsan, bura əvvəl bazar deyildi, dərgah idi. Sonradan bazara çevrildi. İndi kimdən soruşsan, söyləyə bilməz bunun gerçək səbəbini. Doğrusunu deyim, heç mən özüm də bilmirəm ki, ruhun dərgahı nədən bazara dönüşdü...

Qoca:

– Bunu duyunca, çox üzöldüm.

Ağ dərviş:

– Özünü çox üzmə, - dedi. - İndi sənin ruhunu dirildəcəyəm.

– Ruhun dirilməsi nə deməkdi, baba dərviş?

– Ruhun özünə, əslinə dönüşü...

Qoca bir söz söyləməyincə Ağ dərviş ondan rüsxət istəyib əynini dəyişmək niyyətilə çadırın yuxarı başındakı qapalı hücrəyə girdi. Bir az sonra geriyə dönəndə qoca onu tanımadı. Dərvişin cismi yox olmuş, təkcə ruhu qalmışdı.

Heyrətdən özünü itirmiş qoca dönüb ehtiyatla ətrafına göz gəzdirincə yalnız Ağ dərvişin deyil, gözlərinə toxunan hər şeyin dəyişdiyini, canlı-cansız nə varsa başqa bir örtüyə büründüyünü, dünyanın büsbütün çılpaq ruhlara tərk olduğunu gördü.

Qoca nə edəcəyini bilmədən heyrət və həyəcan içərisində yaşıyanları seyr edirdi.

Alçaqdan çalınan qaval səsi eşidilincə dərvişin ruhu pəsdən zümzümə etməyə başladı. Səs o qədər məlahətli idi ki, adamın zehni dumanlandırır, aqlını başından alırdı. Qoca özünü, varlığını unudaraq dərvişin ruhundan süzülüb gələn zümzümənin sehrinə, cazibəsinə düşmüşdü və səs onu tilsim kimi çəkib ardınca aparırdı. Səsin içərisindən əriyib zamanın sonsuzluğuna dağılan tarixin gizli, bilinməz sirləri boylanırdı. Yadında, yaddaşında nə varsa səsin sehrinə, cazibəsinə yenilərək sönmüş, bitmiş, tükənmişdi...

Bir azdan qocanı yuxuya bənzər nə isə alıb apardı və ayılıanda dərvişi başının üstündə gördü.

Ağ dərviş:

– Özünə gəldinmi? - deyə sordu.

Qoca:

– Elə bil yuxu aparmışdı məni, - dedi.

Ağ dərviş:

– Yox, yuxu aparmamışdı. Mən ruhunu diriltmək istəyirdim, buna görə də vücudunu uyutmam lazım idi.

– Hər şey bitdimi?

Ağ dərviş təəssüflə başını bulayaraq:

– Yox, bacarmadım. Ruhunu vücudundan çıxara bilmədim.

– Nədən?

– Baş tapa bilmirəm. Elə bil ruhunu içində azdırmısan.

– Necə yəni? Ruh azdırmaq mı olur?

– Mən də mat-məttəl qalmışam. Əslində vücudunda ruha bənzər nə isə dolaşır, onun izinə düşmək istədim, ancaq bacarmadım.

Qoca sanki söylənilən hansısa sözü duyub eşitməyəcəyi qorxusu ilə gözlərini dərvişin ağızına dikib durmuşdu. Ağ dərviş bir qədər fikrə gedərək:

– Zənnimcə, bu ruh deyil, ruhun görüntüsü kimi bir şeydi, - dedi.

– Anlaya bilmədim sizi, baba dərviş.

– Çox üzgünəm, mən də anlaya bilmirəm. Həyatım boyunca belə bir şeyə təsadüf etmədim.

– ...

– Sən şər ruhların hökmran olduğu bir diyardanmı gəldin?

– Bilməm...

– Çəkinmə, söylə...

Qoca təsdiq işarəsi kimi başını tərpətdincə dərviş:

– Özgə cür ola da bilməz, - dedi.

– ...

– Ruhun bunca təhdid olduğunu heç duymadım. Güman ki, ruhunun özgüləşməsi uzun illər şər ruhlar səltənətində ömür sürməyinlə bağlıdır. Başqa heç bir təxminim yoxdu.

– Bəs indi necə olacaq, baba dərviş?

– Vücudundakı ruha bənzər nədirsə əslindən, kökündən o qədər uzaqlaşmış ki, geriyə dönüşü mümkün deyil.

– ...

– Sən öz ömrünü yaşamamısan.

– Bəlkə heç yaşamamışam, baba dərviş...

– Bəlkə də...

Ağ dərviş yaxınlaşaraq qoca ilə göz-gözə dayandı. Qoca dərvişin baxışlarına davam gətirməyib gözlərini yandırdı.

Ağ dərviş:

– Qəm yemə, - dedi, - yoluna davam etməyin üçün ciddi bir maneə görmürəm.

Sonra qocanı qucaqlayıb bağrına basdı. Bir xeyli dincəlməz-söyləməz dayanıb durdular. Qoca vücuduna qərribə bir hərarət yayıldığını duydu.

Ağ dərviş:

– Yıxıl yat, bir qədər dincini al, qarşıda səni uzun yolçuluq gözləyir.

Qoca güclə eşidiləcək səslə:

– Təşəkkür edirəm, baba dərviş, - dedi.

Ağ dərviş qocanın təşəkkürünə mülayim təbəssümlə qarşılıq verdi.

Çox keçmədən Ağ dərvişin köməkçisi qocanı alaçıqın yuxarı başında dincəlmək üçün hazırlanmış yatağa dəvət etdi.

Qoca paltarlı-paltarlı yatağa uzandı.

Yatağına uzansa da, uyumaq istəmirdi, ürəyinə dammışdı ki, yatıb yuxuya qalarsa, eynən vaxt bazarında Sarı dərvişlə görüşdüyü zaman olduğu kimi oyananda ətrafında bir kimsəni görməyəcək.

Ancaq yuxu amansızcasına onu qoynuna çəkir, göz qapaqları öz-özünə yumulurdu.

Sonrasını xatırlamırdı.

Yuxudan oyananda dan yeri yenicə sökülürdü. Qalxıb böyür-başına göz gəzdirdi; nə Ağ dərvişdən, nə qübbəli alaçıqdan, nə də iqamətgahın ətrafını bürüyən izdihamdan əsər-əlamət yox idi.

Gözləri ilə atını aradı.

Buraya gələrkən dərğahın qabağında necə bağlamışdısa, at həmin yerdəcə dayanıb dururdu.

Ancaq ətrafda Ağ dərvişin mühafizəçisi ilə gəzib dolşdığı bazara çevrilmiş ruh dərğahını, qarışqa kimi qaynaşan insan selini xatırladan hər hansı bir nişanə gözə dəymirdi.

Qarşıda ucsuz-bucaqsız qum dənizi dalğalanırdı.

* * *

Qoca nə qədər yol gəldiyini unutmuş, illəri, fəsilləri, ayları, həftənin günlərini hafizəsində qeyb etmişdi. İndi bütün bunların onun üçün zərrəcə əhəmiyyəti qalmamışdı. Bir zamanlar vaxta nə qədər dəyər verdiyini xatırlayır, səmərəsiz keçən günlərə, saatlara görə xiffət çəkdiyini, itirdiyi zamanı yuxusuz gecələrin hesabına doldurmağa çalışırdı.

dığını yadına salır, vaxt anlayışının nədən bunca gərəksizləşdiyinin səbəbini bilmək istəyirdi.

Onun üçün vaxt, zaman məfhumunun bitdiyini, artıq heç yana, heç yerə tələsmədiyini, nəyə isə zamanı yetməyəcəyi üzündən narahatlıq duymayacağını düşündükcə vaxtın, zamanın yalnız ömrünün arxada qalmış çağlarında dəyər daşdığını anlayırdı.

Bir zamanlar vaxtın, zamanın axını dünyanı sahmana salaraq çıxıb gedirdi, yer üzündə nizamsız-düzənsiz nə varsa vaxta dəyərək dağılır, yerinə, sırasına dönürdü. İndi isə dünyanın ahəngində zamanın ritmi əvvəlki kimi hiss olunmadığından hər şey ona ayrı cür görünürdü.

Tarixə uzanan yol boyunca zaman sezilmədən öz dəyərini, zəruriliyini itirmiş, həyatının nizamı dəyişərək dünyanın başqa bir ahənginə təslim olmuşdu.

O daha bir ömür içini yeyən, hər şeyi özündən keçirərək bambaşqa qəlibə salan vaxtı görmür, duymur, hiss etmirdi. Vaxt onu tanımır, ona toxunmadan ötüb keçirdi.

Qoca vaxtın sərhədlərindən kənara çıxmış, zamansızlıq boşluğuna düşmüşdü. Bu boşluğun içərisində çabalaya-çabalaya anlayıb-bildiği hər şeyin əzəli ölçüsünü, sərhədini itirdiyini hiss edirdi. Ancaq bunun nə zaman baş verdiyini, zamansızlıq girdabına nə zaman endiyini xatırlaya bilmirdi. Çünki gələcəkdən imtina edərək keçmişə üz tutduğu ilk çağlarda hələ zaman anlayışı mövcud idi, ola biləcək hər şeyi hansısa bir zaman çərçivəsindən kənarında düşünmək mümkün deyildi, vaxt bunca dəyərsizləşməmişdi.

Zamansızlıq ömrünü doğrayırdı...

XV FƏSİL

Qarşıda, səhra boyunca açıq məzarlığı xatırladan, üst-üstə qalaqlanmış saysız-hesabsız insan skeletlərinin ucu-bucağı görünməyən qorxunc mənzərəsi açılırdı. Məzarlıq səhranın qum örtüyünü büsbütün altına aldığından bu nəhəng genişlikdə skelet yığınının savayı heç nə gözə dəymirdi.

Qoca ixtiyarsız olaraq atının başını çəkib dayandı və heyrətlə səhranı örtən bu müdhiş mənzərəyə tamaşa etməyə başladı. Ona elə gəlirdi ki, artıq səhra bitmiş, qum nəhri sümük yığına tərk edilmişdi.

Açıq məzarlıq səhrada hər şeyin rəngini, ruhunu, ovqatını dəyişmiş, uzun yol boyunca görmədiyi, duymadığı, xəyallarına belə gətirmədiyi qorxunc bir mənzərə yaratmışdı.

«İrəlimi gedəcək, yoxsa geriyəmi dönəcəkdiniz?» - Yol boyu dəfələrlə özünə ünvanladığı bu sualın cavabını bilsə də, özü də fərqi varmadan zəhində təkrarlayırdı.

Qoca atını sürüb yoluna davam etmək istəyirdi, ancaq səhranı örtən skelet məzarlığından necə adlayıb keçəcəyini düşündükcə bəri-bədəni sustalır, neyləyəcəyini bilmirdi.

Qəfildən içərisinə kor bir qaranlıq çökdüyünü, zəhni, düşüncəsini, xəyallarını bürüyən qaranlıqda ruhunun zədələndiyini hiss elədi.

«Bu, tarixin hansı məqamında baş vermiş qanlı savaşa mənzərəsi, hansı döyüşün nişanəsi idi belə?».

Qoca bütün bunları düşünə-düşünə atının başını saxlayıb səhrada göz işlədikcə uzanıb gedən savaş səhnəsini süzürdü. O belə səhnələrlə bağlı bir zamanlar ağızdan-ağıza

gəzən söhbətlərdən eşitmişdi, ancaq ilk dəfə idi ki, bu mənzərəni belə yaxından seyr edirdi.

Gördüyü mənzərə nə zamansa baş verən döyüşün, ölüm-dirim savaşının amansızlığından xəbər verirdi. İnsan skeletlərilə örtülən səhra başa çatmış hansısa toqquşmanın, son nəfərinədək biri-birini qırıb tükətmiş toplumun qoyub getdiyi mənzərə idi. Skeletlərin ətrafında müxtəlif ölçülü ucu sivri daşlar gözə dəyirdi. Bəzi yerlərdə insan skeletləri at skeletlərinə qarışdığından onları biri-birindən ayırmaq mümkün deyildi.

Aradan bunca zaman keçməsinə baxmayaraq savaş səhnəsini seyr etdikcə biri-birinin qanına susayan, məhv olana kimi vuruşan insan xilqətinin acı, kədərli taleyini açıqca oxumaq olurdu.

Qoca burnuna qan qoxusunun dolduğunu və bu qoxunun hafizəsindəki bütün başqa qoxuları unutturmağa başladığını hiss edirdi. Qan qoxusu get-gedə artır, düzü-dünyanı örtürdü. Qoxunun təsirindən beyni çatlayır, ürəyi ağzına gəlirdi. Bu kəşif qoxunun hardan gəldiyini müəyyənləşdirmək, mənbəyini tapmaq üçün ögüyə-ögüyə o yan bu yana göz gəzdirirdi. Ancaq hər şeyin sonsuza qədər bozluğa büründüyü səhrada qan qoxusunun gələ biləcəyi nə isə gözə dəymirdi.

Qoca qan qoxusunun hardan gəldiyini kəsdirə bilmədiyindən darıxır, hövsələsi daralır, qoxunun bozluqla uyuşmadığını duya-duya, elə hey gözləri ətrafını gəzirdi. Ancaq fəhmlə qan qoxusunun tarixin arxasından, o qanlı savaşın içərisindən kükrəyib qalxdığını duyurdu. Düşmən tərəflərin biri-birinin qanıyla qızartdıqları torpağın köksünə hoparaq tarixin yaddaşında yuvalanmış bu dözülməz qoxu elə bil indi, məhz indi, onun gəlişilə oyanmışdı.

Qocaya elə gəlirdi ki, bu müharibə insanla dünya, dünyanın hansısa görünməz, bilinməz bir qüvvəsi, bəlkə ölümlə olum arasındadı. Sanki insanı bağlı olduğu dünyadan qoparmaq üçün, yaşamağın bundan belə mümkün olmadığını, bitməsi gərəkliyini anlatmaq üçün bu yerlərə çəkib gətirmiş, burdaca hər şeyə son qoymuş, ömrün, həyatın gözəlliyini bunca məzarlığa çevirmişdilər.

Ancaq əsrlər, qərinələr çevrilsə də, savaş nəinki bitməmiş, azacıq olsun belə səngiməmişdi. Savaşlara son qoymaq cəhdləri zaman-zaman iflasa uğramış, kimsənin buna gücü, iqtidarı çatmamışdı. Yer üzünü nə qədər belə savaşlara səhnə olmuşdu?! İndi tarixin içərilərinə doğru irəlilədikcə hər addımbaşı buna bənzər mənzərələrlə rastlaşır...

Biri-birini əvəz edən savaş səhnələrinə tamaşa etdikcə ona elə gəlirdi ki, tarixin axarı müharibələrdən təkən aldığından insanlar gələcəyə doğru gedə bilmək üçün yolları üstündəki hər şeyi qırıb tökməyə məhkumdur. İnsanlığın yolu üstündəki maneələrin zaman-zaman müharibələrlə dəf edilməsi dünyada ədalətin zordan asılılığına gətirib çıxarmışdı və bundan xilas olmağın yollarını aramaq kimsəni düşündürmürdü.

Heyrətlər içərisində ətrafı süzən qocanın diqqətini bir şey çəkdi; skeletlərin heç birinin kəlləsi gözə dəymirdi. Kəllələr öz vücutlarını tərk edərək çıxıb getmişdilər.

Gözlərinə inanmırmış kimi dönüb ətrafına, səhranı örtən açıq məzarlığa bir daha nəzər saldı. Yanılmamışdı, skeletlərin heç birinin kəlləsi üstündə deyildi.

* * *

Qoca tarixin viranə qoyulmuş mənzərələrini seyr etdikcə dünyanın sirri, sehri, cazibəsi qarış-qarış açılır və anlayırdı ki, yer üzündə mütləq və əbədi olan heç nə yoxdu; maddi olan hər şey ölümə, mənəvi dəyərlər adına yaradılanlar isə unudulmağa məhkumdu. Ölüm və unudulmaq dünyanın gerçək mahiyyətini şərtləndirən məqamlardı və biri-birilə çulğaşaraq həyatın mənzərəsini tamamlayırdı.

O, əcdadının xaraba qoyduğu keçmişin acı, kədərli mənzərələrini seyr etdikcə öz-özünə düşünürdü: «Tarix dedikləri bu idimi? İnsanlıq əsrlər boyu bununlamı öyünür, bununlamı fəxr edirdi? Bunumu özünə örnək bilir, gələcəyini bununmu üzərində qurmağa çalışırdı?».

Qarşılaşdığı mənzərələr tarix boyunca aparılan müharibələrin nəyisə dəyişmədiyini, insan oğlunun bununla heç bir şeyə nail olmadığını göstərirdi. İndi savaş meydanına tamaşa etdikcə ona elə gəlirdi ki, bu döyüşdə qalib olmayıb; qarşılaşan tərəflər son nəfərinə kimi qırılıb qurtarıb, onlardan bir kimsə sağ qalmayıb, geri dönməyib...

Qoca içərisinə dolan qüssə və kədər duyğularını özündən qovub uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Sanki tarixin viranəliklərə, xarabalıqlara çökən ruhu ona özünün də anlamadığı doğma, məhrəm olan nəyi isə xatırladır, bu kimsəsizlikdə tənhalığını, yalnızlığını unuttururdu.

XVI FƏSİL

Qoca hələ də heyrət içərisində qarşısındakı mənzərəni seyr edirdi. Bu, onun əcdadıydı və gördüyü qorxunc səhnə tarix adına gələcəyə miras qoyulmuşdu.

İndiyəcən gördüklərinin heç biri – nə vaxt bazarı, nə ilan yatağı, nə xaraba dəyirman, nə lilli-lehməli nəhrin üstündəki insan sümüklərindən hörülmüş körpü, nə də bazara çevrilmiş ruh dərgahı bu qanlı savaş mənzərəsi qədər onu sarsıtmamışdı.

Tarixin xarabalıqlarına göz gəzdirdikcə indi skeletə çevrilmiş insanların canlı şəklini gözləri önünə gətirir, bir zamanlar burda gedən qanlı savaşı xəyalında canlandırır. Bəzən qulaqlarına dəyən at ayaqlarının tappıltısı, bəzənsə kişnərti səsləri onu ixtiyarsız olaraq özündən alıb aparırdı. Hərdən də hayqırış, imdad və fəryada bənzəyən qırıq-qırıq insan səsləri eşidilirdi. Ruhunu titrədən bu səslər, içində olduğu tarixin cahangirlik dönəmindən nişan verirdi. Səs hərdən kəsilir, sanki harasa qeyb olur, sonra isə yenidən qayıdır, bir addımlığında imiş kimi aydınca eşidilirdi. «Tarix xarabazara çevrildiyi halda, bu səslər nədən itməmiş, qeyb olmamışdı? Bəlkə elə tarixi yaşadan, onu gələcəyə aparən bu səslər idi?».

Qoca tarixin xarabalıqları içində dayanıb hərdən aydınca eşidilən, hərdənsə öləziyib itən bu səsləri dinlədikcə sanki yaddaşının mürgüsü açılırdı. Ona elə gəlirdi ki, tarixin içərisi ilə deyil, insanlığın qeyb etdiyi ruhların arasıyla addımlayır...

* * *

Sonra qoca atdan enərək səhranı örtən skelet yığınının arası ilə addımlamağa başladı. Ona elə gəlirdi ki, açıq məzarlığa deyil, ölümün içərisinə qədəm qoyurdu.

Skeletlər o qədər sıx idi ki, ayaq basmağa yer tapmırdı. Atın yüyənindən çəkir, heyvanı zorla arxasınca

dartıb aparmaq istəyirdi. Ancaq at gördüyü mənzərədən vahimələndiyindən addım atmaq istəmir, ayaqlarına dəyən insan sümüklərindən diksinir, hürküdü.

O ehtiyatla irəliləyə-irəliləyə gözlərinə toxunan hər şeyi heyrət içərisində seyr edir, tükləri vahimədən biz-biz olurdu.

Skeletlərin əsrlərlə açıq havada qalmaqdan çürümüş, görkəmini itirmiş əzalarının biri-birinə qarışması döyüşün əlbəyaxa getdiyinin nişanəsi idi. Canlı ikən biri-birinə qənim kəsilənlər həyatla vidalaşandan sonra qan yaddaşının cazibəsilə bu qənimliyi unudaraq yanaşı uzanmışdılar. İndi aradan bunca zaman keçəndən sonra kimin suçlu, kimin suçsuz olduğunu söyləmək mümkün deyildi; tarixin təknəsində hər şey məharətlə yoğrulub qarışdırılmışdı.

Savaş meydanı ilə irəlilədikcə yerimək çətinləşirdi. Elə olurdu ki, ayaqlarını qoymaq üçün boş yer tapmır, skeletləri o yan-bu yana itələyərək birtəhər özünə və atına yol açırdı.

Qarşıda isə bəmbəyaz skelet yatağı uzanıb gedirdi. Yolun nə qədər uzanacağını bilmirdi. Bəlkə bundan belə yolu insan skeletlərinin arası ilə davam edəcəkdi...

At artıq skeletlərin arası ilə yeriməyə öyrəşdiyindən, yaxud gözləri bu qorxunc mənzərəyə alışdığından əvvəlki kimi vahimələnib hürkmür, sahibinin iradəsinə tabe olaraq onun ardınca addımlayırdı.

Qoca çöhrəsində əzab ifadələri daşlaşmış skelet yığınının seyr etdikcə ruhu, varlığı silkinib oyanır, savaşın getdiyi o uzaq tarix yaddaşına canlı şəkildə dönürdü. Özünü bambaşqa bir dünyada hiss edirdi. Damarlarında illər boyu kirəcləmiş qanı coşub qaynayır, özünü tanıya bilmirdi.

İrəliyə doğru addımladıqca heyrətamiz mənzərələrlə qarşılaşdı. Budur, dəyirmi meydanda iki insan skeleti bir-birindən azacıq aralı düşüb qalmışdı.

Qoca ixtiyarsız olaraq ayaq saxladı. Yaxınlıqda başqa bir skeletin olmaması döyüşün bu iki şəxs arasında olub bitdiyini göstərirdi. Üz-üzə gəlmiş qoşun son nəfərinə kimi biri-birini qırıb tükədənədən sonra onlar qarşılaşmış və ölüncəyədək vuruşaraq bu amansız savaşı bitirmişdilər. Savaş bitmiş və bu savaşla birgə hər şey bitmişdi.

Yanlarına düşən metal tac, dəmir işləməli geyimlər və naxışlı silah parçaları onların sərkərdə, yaxud da hökmdar olduqlarını nişan verirdi. Kim bilir, bəlkə də bu böyüklükdə qırğına onlar bais olmuş, ya döyüş ölümləri ilə bitmiş, yaxud başqa bir məcraya yönəlmişdi. İndi min illərin uzaqlığından bunu necə ayırd etmək olardı...

Birinin qolu dirsəkdən bir az yuxarı vurulmuş, o birinin isə kəllə sümüyü hansısa dəmir alətlə əzilərək içəri batmışdı.

Skeletlərin duruşundan onların son nəfəslərinə kimi vuruşduqları aydın oxunurdu.

* * *

Qoca neçə gündən bəri insan skeletlərinin arası ilə özünə yol aç-aça hərəkət etdiyindən büsbütün yorulub əldən düşmüşdü. Gecələr isə yatıb-dincəlmək əməlli-başlı müşkülə çevrilmişdi. Gecələdiyi yeri skeletlərdən təmizləsə də, səhərə qədər gözlərinə yuxu getmir, sümük yığınlarının əhatəsində özünü son dərəcə narahat hiss edirdi. Bir yandan da bütün günü piyada yol getdiyindən gecələr ayaqlarının ağrısı ona əzab verir, yuxularını qaçırırdı. Ancaq çıxış yolu

olmadığından yoluna davam etməkdən savayı çarəsi yox idi.

İnsan skeletlərinin seyrəkliyindən qoca artıq savaş meydanının bitməkdə olduğunu anlayırdı. Bunun nə qədər çəkəcəyini isə söyləmək çətindi. Kim bilir, qarşıda onu bundan da nəhəng skelet məzarlığı gözləyirdi...

Skeletlərin arası ilə neçə gündən bəri davam edən yol səhranın rəngini-ruhunu yadından çıxarmışdı. İndi get-gedə insan skeletlərinin arası ilə gözə dəyən talaya bənzər qum-sallıqlar ona doğma gəlir, açıq səhraya çıxacağı zamanı səbirsizliklə gözləyirdi...

Yol uzanırdı...

* * *

Səhra titrəyirdi...

Qoca atını löhrəm yerişlə sonu görünməyən səhranın qoynu ilə sürməkdə davam edirdi.

Səhrada hər şey əvvəlki kimi bozluğa qər q olmuşdu. Sis-duman kimi yer üzünə çökmüş bu rəng səhranı, havanı, səmanı bir-birinə elə qovuşdurmuşdu ki, onların sərhədini seçmək, ayırmaq olmurdu.

Qoca onunçün dözülməz olan bu rəngə alışmaq istəsə belə bacarmırdı.

Boz rəng hər şeyi içərisinə aldığından daha yolun, səmtin nagümanlığı onu əvvəlki kimi qorxutmurdu. Bəs at necə? O, bozluq içərisində yolu, səmti duyurdumu? Ona elə gəlirdi ki, at da yol, səmt tutmadan addımlayır. Eləcə fərqi-nə varmadan yerindəcə fırlanır, dövrə vururdu.

XVII FƏSİL

Gecənin bir aləmi səhra küləyinin çəkib gətirdiyi toz, qum qarışıq qoxu onu yuxudan oyatdı. «Bu nə qoxuydu belə? Nədən gecənin bu vədəsi bu qoxunun ətrinə bələnərək şirin yuxudan oldu?».

Qoca başını heybənin üstündən qaldırıb qoxunu aram-aram ciyərlərinə çəkdi. Səhranın uzaq dərinliklərindən axıb gələn bu qoxu nə zamandan bəri sinirlərinəcən işləyən leş, cəmdək, meyit, qan iyini unuttururdu. Bu qoxu bir azca da süd qoxusuna bənzəyirdi; sanki qoxunun içərisində kör-pəliyini, uşaqlığını – ömrünün erkən illərini yadına, xatırına gətirən nə isə sirli, sehrlı bir şey var idi. Ona hədsiz dərəcədə tanış gələn, ruhunu, varlığını gizildədən bu qoxunu ilk dəfə nə zaman, harda, ömrünün hansı çağında duyduğunu xatırlaya bilmirdi.

Qoca onu bihuş edən bu qoxunu yalnız burnuyla deyil, üzü, gözləri, yanaqları – vücudunun bütün əzaları ilə duyur, bu qoxunun qeyri-adi məstlik gətirən cazibəsindən qopub açıla bilmirdi. Gecəyə, qaranlığa, səhranın intəhasızlığına qarışan bu qoxu dünyanın ətrini, rayihəsini dəyişir, yer üzünə indiyəcən duyulmayan, bilinməyən bambaşqa ab-hava gətirirdi.

* * *

Dünyanın bitməz-tükənməz bozluğu içərisində düşüb qalmışdı. Hər şeyin boz örtüyə bürünməsi duyğularını küt-ləşdirmiş, yaddaşını, hafizəsini qatıb-qarışdırmışdı.

Səhranın dərinliklərindən axıb gələn dəli uğultu da boz rəngdəydi sanki. Bu səsdə ölüm kimi, dünya kimi bir

sonsuzluq, bitməzlik, tükənməzlik vardı... Boz rəng gəzərgi ağrı kimi içində, varlığında dolaşır, qarşısına çıxan hər şeyi çəkib özünə bağlayır, canına hopdururdu. Təkcə gözlə görünənlərin deyil, hissələrinin, duyğularının da boz rəngin ahənginə bürünməsinə get-gedə daha artıq duyur və bundan heç cür qaçmaq mümkün olmayacağına çarəsizliyi içərisində nə edəcəyini bilmirdi.

Bozluq işərisinə, yaddaşına, ruhunun dərinliklərinə, oradan da böyüyə-böyüyə, arta-artı bütən yer üzünə yayılırdı. O, üstünə yeriən bozluğun içərisindən sıyrılıb çıxmağa çan atsa da, bacarmır, həyəcan və xof içərisində dünyanın öz təravətini itirməsinə, rənglərin yox olmasına tamaşa eləyirdi.

Bozluq görünən, görünməyən hər şeyi örtüyündən onun arxasından heçlik boylanırdı. Onu ən çox qorxudan da bozluqla heçliyin qovuşması, birləşməsi, eyniləşməsi idi. Bəlkə elə buna görə də heçliyi boz rəngdə təsəvvür edirdi.

Dünyanın rəngləri bozluğa qarışaraq əriyirdi.

* * *

İndi səhrada hayana baxırdısa kəlləyə rast gəlirdi. Kəllələr atın arxasınca düşür, onu addım-addım izləyir, rahat buraxmırdılar. Dığırılana-dığırılana ona çatmaq istəyir, atını çapıb uzaqlaşacağından qorxduqları üçün mü, ya nədənsə geri qalmamağa çalışırdılar.

Kəllələrin isti, qızmar qumun üstü ilə dığırılanmaları qorxunc, heybətli bir mənzərə yaradırdı. At bu mənzərənin yaratdığı vahimədən hövlləndiyindən sürətini daha da artırır, onlardan xilas olmağa çalışırdı.

Ancaq bu heç cür mümkün olmurdu; yol üstündə rastlaşdığı kəllələr də dığırlanan dəstəyə qoşulur, necə olursa olsun onu haqlamaq istəyirdi.

Kəllələr biri-birinə macal vermədən nə isə deyir, anlatmağa çalışır, qocanı yoldan eləmək, ya diqqətini çəkmək üçün cürbəcür səslər çıxarırdılar. Qoca dığırlandığırlana onu təqib edən kəllələrin söylədiklərini anlaya bilmədiyindən narahat olur, bəzən də qorxur, xoflanırdı.

O nə qədər baxırdısa, səsin kəllələrin harasından çıxdığını kəsdirə bilmirdi.

Qoca bir yandan kəllələrdən qaçıb qurtarmaq istəsə də, o biri yandan onların sir-sifətindəki qeyri-adi həyəcanı duyur və fəhmlə bunun səbəbsiz olmadığını anlayırdı. Sanki kəllələr insan oğlunun bilməsi gərəkən nələri isə bilir, ona bəlli olmayan hansısa qorxunc bir sirri açmaq istəyirdilər. Bəlkə də onu yoldan eləmək, getdiyi mənzilin sonunun qaranlıq olduğunu, yaxud bu yolçuluğun nə ilə qurtaracağını bəri başdan anlatmaq istəyirdilər. Ancaq qoca kəllələrin anlaşılmaz səslər çıxara-çıxara ona anlatmaq istədiklərini heç cür başa düşmür, eyni zamanda hansısa sarrin açılacağından qorxub ehtiyatlandığından dayanıb durmurdu. Ona görə də atını dəhmərləyərək dığırlandığırlana-dığırlandığırlana arxasınca tökülüb gələn kəllələrdən bir an əvvəl qopub xilas olmağa çalışırdı.

Atını çaparaq kəllələrdən uzaqlaşma bildiyi zaman içində rahatlıq duyurdu. Gərilməmiş əsəbləri sakitləşir, bir qədər özünə gəlirdi. O biri gün səhrada yolu üstə çıxan kəllələr dığırlandığırlana-dığırlandığırlana atının arxasınca düşəndə hər şey yenidən təkrar olunmağa başlayırdı.

Kəllələr peyda olandan gecələr yuxusu büsbütün çəkilməmişdi. Gözlərinə görünməsə belə daim kəllələrin ona göz qoyduğunu hiss edirdi.

Arxasınca dığırlandıb gələn kəllələrin biri o birilərindən xeyli seçilirdi. Dəstədən kənarda heç bir küy çıxarmadan səssizcə dığırlanan bu kəllənin yanaq sümüklərində qəribə bir mülayimlik və məhrəmlik kölgələnirdi. Göz oyuqlarından axan qəribə işıq dalğa-dalğa böyüyərək hər şeyi əzib keçən baxışlara çevrilirdi.

Kəllələrin hərəkətlərində və səslərində duyulan həyəcandan onda zərrəcə əsər-əlamət yox idi. Sadəcə uzaqdan-uzağa onu izləyir, hay-küylə dığırlanan dəstədən geri qalmamağa çalışırdı.

Qoca həmin kəlləyə gizlicə göz qoyurdu. Onun kəllə yığınınından bir qədər arxada dığırlanması, kimsəyə qoşulmamasının, səssiz-səmirsiz davranmasının səbəbini bilməyə çalışırdı.

* * *

Gecənin bir vədəsi zəif, güclə eşidiləcək hənirti duyaraq yuxudan oyandı. Nə baş verdiyini kəsdirə bilmədiyindən səssizcə qalxıb oturdu, yarıyuxulu nəzərlərlə böyürbaşını gözdən keçirdi. Göy üzü boz-bulanıq rəngdəydi, kiçik bir işartı belə gözə dəymirdi. Səhranın dərinliklərindən əsib gələn sərin meh havanın hərarətini bir qədər sənqidərək gecəyə ruhu sığallayan xəfif mülayimlik gətirirdi.

Ancaq üçün səmti-yönü bəlli olmayan bir narahatlıq və həyəcan axırdı, elə bil ona kənardan göz qoyur, hərəkətlərini oğrun-oğrun izləyirdilər. Həmişə belə idi, içindəki

narahatlığın bəlli bir səbəbi olmalıydı. Bunu bildiyindən yuxudan oyanmasının sirrini arayıb-axtarmaq istəyirdi.

Səhraya gecənin zəhmi, ağırlığı çökmüşdü. Yenidən baxışlarını gecənin uzun qaranlığı boyu gəzdirdi; gözlərinə bir şey toxunmadığından nə isə yuxu gördüyünü zənn edərək heybəsini başının altına qoyub arxası üstə uzandı. Ancaq başını yerə qoyan kimi təkrar hənirti duyaraq yenidən qalxıb oturdu.

«Gecənin bu vədəsi yuxusuna haram qatan, səhranın kar sükutunu çeynəyən kim idi belə? Bəlkə tanımadığı, bilmədiyi kimsə izinə düşmüşdü, qarabaqara izləyirdi onu? İndi hər şeyin can verdiyi qaranlıqda bunu hardan, necə, nə üsulla öyrənib biləcəkdiniz?».

Birdən gözləri ondan azca aralı qaranlıqda ağaran kəlləyə sataşdı. Diksinərək bir qədər geri çəkildi.

– Lənət şeytana! – Qoca pıçıldadı.

Kəllə astaca:

– Qorxma, - dedi.

Qoca bu gözlənilməz gecə qonağının hər gün dəstədən kənardə dığırılanan, onu uzaqdan-uzağa izləyən həmin kəllə olduğunu, üstəlik anladığı dildə danışdığını duyunca ürəyi bir qədər toxladı. Sonra onun tək olub-olmadığını yoxlamaq üçün böyür-başına göz gəzdirdi.

Kəllə yalnızdı.

– Nə var, nə istəyirsən? – dedi, - Sizin əlinizdən nə gündüz rahatlıq var mənə, nə gecə. Çıx get burdan, yatıb dincəlmək istəyirəm...

Kəllə:

– Sənə sözüm var, - dedi.

– Nə deyəcəksənsə söylə...

– Özüm də bilmirəm hardan başlayım...

– Söylə görüm axı, nə demək istəyirsən? - Qoca əsəbi şəkildə dilləndi.

– Lütfn, əsəbiləşmə.

Kəllənin bu sözü onsuz da əsəblərini cilovlaya bilməyən qocanı özündən çıxardı:

– Niyə məni gecənin bu vədəsi yuxudan eləyirsən?

– Özgə vaxt mümkün deyil. Bunu özün də bilirsən...

– Açıq söylə, səni onlarmı göndərib məndən söz almağa?

– Yox, yox, gizlincə gəlmişəm, heç kəs bilmir mənim bura gəlməyimi, - kəllə cavab verdi, - sənə söyləyəcəyim vacib bir məsələ var.

– Nədir o vacib məsələ? Söyləsənə, niyə bu qədər uzadırsan?- Qocanı əsəb qarışıq maraqlı bürüdü.

– Çoxdandan bəri təkliddə görüşmək üçün fürsət gəzirdim, ancaq heç cür alınmırdı. Doğrusu, bir az da çəkinirdim səndən. Görüşünə gəlməyimin yubanmasına səbəb də elə buydu. Nəhayət, görüşməyə qərar verdim. Sonra gec olacağından qorxdum. Kəllələrin içində məni fərqləndiyinizi duyurdum. Bu bir qədər cəsarət verdi mənə.

Bayaqdan bəri söhbət etsələr də, qoca kəllə ilə aralarında dil maneəsi olmadığına fərqlənə varmamışdı. Qəfildən bunu duyunca çöhrəsinin qırıqlarına ilıq bir təbəssüm axdı, çünki bu uzun yol boyu ilk dəfə idi ki, qarşısına çıxan kəllələrdən birinin dilini, danışığını anlayır, onunla rahat söhbət edirdi.

– Mənim dilimi hardan bilirsən, anlatsana?..

– Hələ anlamadınımı bunun sirrini?

– Yox, agah elə...

– Gecənin bu vədəsi səni aramağımın əsil səbəbi elə bununla bağlıdır.

– Necə yəni?

– Mən sənin ilk ömrünəm.

– ...

– Bir-birimizin dilini anlamağımıza səbəb budur...

Qoca heyrət içərisində baxışlarından «özünü ələ al», «toxdaq ol», «həyəcanlanma» kimi ifadələr oxunan kəlləni süzür, ancaq içindəki çalxantını heç cür ovuda bilmirdi.

– Sən məndən çox-çox sonra dünyaya gəlmişən. Mən öləndən sonra ruhum sənin cisminə sığııb... İndi cismində mənim ruhumu daşıyırsan.

– ...

– Sənin ilk həyatın mən olmuşam, anladınmı?

– ...

– Gələcəyini bilirdim. Min ildi ki, yolunu gözləyirdim. Dəqiq vaxtını bilməsəm də, bir gün mütləq gələcəyinə inanırdım. Axır ki, gəldin. İlk dəfə uzaqdan-uzığa at ayaqlarının tappılısını duyanda ürəyim titrədi. Ruhumun mənə sarı addımladığını hiss etməmək mümkündürmü?

– ...

– O zamandan bəri arxanca dığırlanan kəllələrin içində sənə göz qoyurdum. Ancaq qorxurdum ki, günlərin bir günü məndən xəbərsiz atını çapıb gedəsən, bütün bunları sənə anlatmağım mümkün olmağa.

– ...

– Əvvəlcə elə bilirdim ki, məni görəni kimi tanıya-caqsan. Ancaq az sonra bunun belə olmadığını anladım.

Kəllə sözlərinə davam etsə də, qoca artıq onu eşitmirdi. İçərisini bürüyən heyrətdən ağılı, idrakı kilidlənmişdi. O, indiyədək ilk ömrü ilə qarşılaşa biləcəyini xəyalına belə gətirməmişdi. «Demək, nə zamandan bəri arxasınca dığırla-

nan, uzaqdan-uzağa onu izləyən bu kəllə ilk ömrü, ilk taleyi idi. Kim bilir, aralarında neçə əsrlik zaman məsafəsi uzanırdı. Bu necə ola bilərdi, fələk? Bu boyda məsafəni necə qət eləmişdi? Bəlkə taleyi bu uzun yola ilk ömrü ilə qarşılaşması üçün çıxarmışdı onu?».

Eşitdiklərinin gözlənilməzliyi və ağlagəlməzliyindən quruyub qalmış qoca baxışlarını qaranlıqda ağaran kəllədən çəkə bilmirdi. Qarşısındakı kəllə ilə özünün bir ömür yaşadığını, ortaq ruh daşdığını düşünmək ona inanılmaz dərəcədə qəribə gəlirdi. Xəyalında kəlləni canlı insana çevirir, onun boy-buxununa, uca qamətinə, gücünə, qüdrətinə tamaşa edirdi. Ancaq bu bir anlıq çəkir, yenidən qaranlıqda ağaran kəllə yaddaşının gerçəkliyində düyünlənirdi.

Qoca ilk ömrünün quru kəlləyə çevrilərək dünyanın zamansızlığı içində yer almasını, rüzgarın ahənginə təslim olaraq səhranın qoynunda belədən-belə dığırılanmasını düşündükcə yaddaşı ürpəşirdi. Kəlləyə illər boyu içində gəzdirə-gəzdirə bu günəcən gətirdiyi, bilməsi, öyrənməsi gərəkən sualları vardı. Ancaq suallar o qədər çox idi ki, onları sormağ üçün zehmində sahəmə sala bilmirdi. Kəllənin də ona sualları olduğunu hiss edirdi.

O, qaranlıqda ağaran kəlləni süzdükcə, eyni anda özünün həm dünənini, həm bu gününü, həm də gələcəyini görürdü. Bir zaman gələcək, onun da həyatı eynən bu cür olacaqdı. Hər şey bitəcək, sonra beləcə səhranın ahənginə tabe olacaqdı. Ömürlərin eyni zaman nöqtəsində qoşalaşması ağlın hüdudlarına sığmayan bir şeydi.

– Hara getdiyini, məqsədini, məramını bilirəm. Sənin içini, qəlbini özümünkü kimi hiss edirəm. Söyləməyinə ehtiyac yoxdu. Çünki söyləmədiklərini də bilirəm. Məndən heç bir şeyin gizlin deyil. Sən mənim üçün sirr deyilsən.

– ...

Qoca kəllənin söylədiklərinin cazibəsindən açılmamışdı. Bayaq gəlişindən narahat olsa da, indi ondan ayrılmaq istəmirdi. Ancaq hiss edirdi ki, kəllə öz yoldaşlarının duyuyq düşməsindən ehtiyatlandığı üçün getmək istəyir.

Qoca kəllədən axan istiliyi, məhrəmliyi sığallaya-sığallaya:

– Səni də özümlə aparmaq istəyirəm, - dedi, - qal, getmə, səhər erkəndən yola çıxarıq.

Kəllə:

– Aramızdakı münasibətləri, sənin ilk ömrün olduğumu kəllələrə hiss etdirməməlisən. Bu, hər ikimiz üçün təhlükəlidir.

Qoca təəccüblə:

– Nə səbəbə?

– Səni öldürmək istəyirlər. Qorxuram ki, xətər yetirməyincə əl çəkməyələr... Dillərini itirdiklərindən biri o birinin dediyini anlamır, buna görə də sözü bir yerə qoya bilmirlər. Ayrı-ayrılıqda gücləri çatmaz sənə, ancaq sözləri bir olsa, canını qurtara bilməzsən. Bacardıqca ehtiyatlı ol onlardan...

– Niyə öldürmək istəyirlər məni?

– Bu saat anladaram sənə...

Qəfildən qaranlığın içərisindən, kəllə yığnağının uyuduğu səmtdən nə isə qərribə səslər eşidilməyə başlayınca sözü ağzında qaldı.

– Daha gecdi. Sabah hər şeyi anladaram, -dedi.

Kəllə bir az öncə gəldiyi kimi hiss olunmadan dığırlana-dığırlana qaranlığa qarışaraq gözdən itdi.

Qoca bir müddət kəllənin getdiyi səmtdən gözlərini çəkə bilmədi.

* * *

Kəllə dığırlandı qaranlığa qarışandan sonra qoca heybəsini başının altına qoyaraq qumun üstünə uzansa da, xeylaq gözlərinə yuxu getmədi. Bayaq eşitdiyi sözlər, səslər böyüyərək içinə sığmırdı. Kəllənin gecə yuxusuna haram qataraq öteri anlatdıqları onun həyat, ölüm, dünya haqqında təsəvvürlərini alt-üst etmişdi. Artıq nə zamandan bəri qoyunda at sürdüyü səhra gözlərində başqa bir mənzərə almağa başlamışdı. Qocaya elə gəlirdi ki, kəllələr qaranlığın müxtəlif səmtlərindən dığırlandı-dığırlandı üstünə gəlir, bir azdan onların mühasirəsinə düşərək ölümə təslim olacaq.

Yalnız səhər üzünün alatoranlığında bir qədər çimir eləyə bildi. Ancaq yuxusu uzun sürmədi; təzəcə huşa getmişdi ki, qəfil hay-küy və fəryad səsi duyaraq səksənib oyandı. Gecəylə gündüzün təmasında qopan hay-küyün kəllə yığnağından gəldiyinə qəti əmindir; çığırışa-çığırışa mübahisə edir, nəyisə aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Ancaq bu vədə kəllələrin uyuyan zamanı idi və ilk dəfə idi ki, onların belə səs-küylə gecənin sükutunu pozduqlarını duyurdu.

Onu kəllələrin hay-küyündən daha çox hay-küyün içərisində sıxılan, boğulan fəryad səsi narahat edirdi.

Nə edəcəyini bilmədiyindən bitib yerində qalmışdı. Handan-hana özünə dönərək gözləri ilə alatoranlığı ələk-vələk eləsə də, səsin hayandan gəldiyini kəsdirə bilmədi. Ancaq bu fəryadın gecə görüşdüyü kəllənin səsi olduğuna şübhə etmirdi.

Səsi bir də duyunca vücudu titrədi. Ancaq bu dəfə səs zəif, sıxılmış, heydən düşmüş kimi gəldi ona. Sanki səsi

nəyinsə içərisinə salıb ağzını bağladılar. Boğuc bir fəryad-dan sonra səs öləziyərək tamam kəsildi.

Səhər üzünün alatoranlığı əriməyə başlayınca kəllələrin yığışdığı səmt yavaş-yavaş aydınlaşdı. Qoca nə baş verdiyini bilmək üçün həmin səmtə sarı yönəldi. Uzaqdan onu görən kəllələr itələşə-itələşə dağılışıb uzaqlaşdılar. Bir qədər irəli gedərək həmin yerə yaxınlaşanda onu ziyarətə gəlmiş kəllənin – ilk ömrünün xıncım-xıncım edilərək qətlə yetirildiyini gördü.

Qoca qətl edilmiş kəllənin önündə ayaq saxladı. Çömələrək əllərilə qum üzərinə dağılmış sümük parçalarına sığal çəkdi. Gecə üz-üzə söhbət eləyərkən kəllədən axan istilik, mülayimlik qeyb olmuşdu.

Birdəncə içərisində qeyri-adi bir boşluq kükrəyib qalxdı və boşluq vücudundan sıyrılib çıxaraq bütün səhraya dağıldı.

Elə bil qumun üstünə kəllənin sümüklərini deyil, onun ruhunu qırıb tökmüşdülər.

Qoca son dəfə kəllənin qum üstünə dağılmış sümüklərini süzdü, süzdü, sonra qəti addımlarla atına sarı gedərək cəld yəhərin üstünə aşırıldı. Ancaq səmti qeyb edibmiş kimi bir müddət hayana gedəcəyini bilmədi. Atın başını havalı-havalı sağa-sola fırlayır, hansı səmti tutacağını qərarlaşdırmaq istəyirdi. Handan-hana at səmt alaraq yola düzəldi.

Ancaq yol getməyə əvvəlki kimi həvəsi qalmamışdı; tez-tez atının başını çəkib saxlayır, çevrilib arxaya, kəllənin qətl edildiyi səmtə baxırdı. Kəllənin qəfil, gözlənilməz qətli onu büsbütün sarsıtmışdı.

Yol uzanırdı...

Ancaq hər gün arxasınca düşərək dığirlana-dığirlana onu izləyən kəllələr daha gözə dəymirdi.

«Görən niyə kəllələr onu öldürmək istəyirmiş? Niyə bunun səbəbini dünən gecə kəllədən soruşub öyrənmədi? Bəlkə israr etsəydi, kəllə söyləyəcəkdi. Bir də hardan biləydi ki, hər şey bu cür gözlənilmədən faciəvi şəkildə qurtaracaq. Nə qədər soruşmalı, öyrənməli məsələlər vardı. Hər şey bir andaca məhv olub getdi».

İndi atın üstündə həmişəki kimi yol gedə-gedə kəllələrin onu qətlə yetirmək istəməsinin səbəbini özü üçün aydınlaşdırmaq istəyirdi. «Bəlkə gəlişilə onların dünyasını dağıtmışdı? Bəlkə keçmişə qaytardığı üçün ondan intiqam almaq istəyirdilər? Yaxud da bu dönüşün arxasındakı sirri, müəmmarı anlamadıqları üçün onu öldürməyi düşünürdülər? Daha nələr, nələr ola bilərdi onların istəyinin arxasında?».

Təxminlər çox olduğundan qoca onların hansınasa ağırlıq verə bilmir, elə hey yeni səbəblər arayırdı.

* * *

Onun tənhalığını, kimsəsizliyini pozan bir də ölümdü və bu genişlikdə ölümün varlığını bütün ruhuyla hiss edirdi.

Göyüzü əvvəlki kimi qaranlıq idi və göz-gözü seçməyən bu qaranlıqda ölümün ona sarı gəldiyini hiss etdi. Üstünə yeriyən ölümün qaranlıq boyda vücudu gözlə sezilməsə də, onun sopsoyuq nəfəsi üz-gözünə yayıldığından ixtiyarsız olaraq dikəlib oturdu.

Səhradan ölüm mehi əsirdi. Ölüm mehi onu vurduqca ruhuna, varlığına qərribə bir soyuqluq yayılırdı.

Əslində ölüm haqqında illərlə düşüncələri heç bir zaman onu tənha buraxmamışdı. Ancaq bu yola qədəm qoyduğu gündən bəri ölümün varlığını bunca hiss etməmişdi. İndi bu uzun yol boyu öz ölümü barədə narahatlıq keçirməməsi, başqaları kimi dünya ilə vidalaşacağını xəyalına belə gətirməməsi ona qərribə gəlirdi. Yol boyu gördüyü saysız-hesabsız mənzərələr – savaqların buraxdığı açıq məzarlıq, arxasınca dığrılanan kəllələr, insan sümüklərindən hörülmüş asma körpü ölüm düşüncələrindən bir an belə olsun qopmasına, uzaqlaşmasına imkan verməmişdi. Ancaq indi ölüm hər zamankından daha yaxın idi; onu görür, duyur, hiss edirdi.

Birdəncə ona elə gəldi ki, ölüm nə zamandan bəri onunla yanaşı addımlayır və geri qalmamaq üçün addımlarını atın yerisinə uyğunlaşdırmağa çalışır; gecələr isə gözdən qoymamaq üçün onunla yanaşı uyuyur, daha istəsə belə ölümdən qopub ayrılma, uzaqlaşma bilməyəcək. Onu qovan, tələdirən də bəlkə elə ölümdü...

Bir zamanlar ölüm ona sadəcə gecə yatagına girərkən əbədi yuxuya getmək, sonra da qalxmamaq kimi gəlirdi. Hərdən də ölümün icra edilməsi gərəkən vacib bir mərasim olduğunu, bundan qaçıb qurtulmağın mümkünsüzlüyünü düşünürdü.

İndi ona elə gəlirdi ki, ölümün nəfəsini duysa, atdan enib əllərilə özünə səhrada bir məzar yeri qazacaq və məzarın içərisinə uzanaraq hər şeyin bitməsini gözləyəcək. Ölümündən sonra gecə başlayan xəfif rüzgar soyumuş cəsədini örtərək gizləyəcək, sonra da büsbütün məzarını itirəcək. Səhər açılınca ucsuz-bucaqsız qum nəhrinin qoynun-

da onun varlığının, mövcudluğunun heç bir izi, nişanəsi qalmayacaq. Bəlkə də ölüm elə sürətlə başının üstünü alacaq ki, məzarını qazmağa fürsət tapmayacaq, qum nəhrinin qoynunda dalğalanan cəsədi quzğunlara yem olacaq, yalnız bəmbəyaz skeleti qalacaq. Rüzgarın yeni dalğası skeletini də dağıdıb tökəcək. Beləcə o da nə zamandan bəri arxasınca düşən bu kəllələr kimi səhrada belədən-belə dı-ğırılacaq, dərdini, kədərini bölüşmək üçün müsahib, həmsöhbət arayacaq. Kimsəsiz qalan atı isə bir müddət onun cəsədi yanında keşik çəkərək sonra səhranın kimsəsizliyində qurda-quşa yem olacaq. Onun da həyatı beləcə bitəcək.

Gecə uzanırdı. Hər şeyi içərisinə alıb gizləmiş qaranlıq gecənin bağrını əzib tökməkdə idi.

Birdən-birə nə zamandan bəri qoynu ilə nagəhan səmtə doğru at sürdüyü səhra ona boş və kimsəsiz göründü. O anladı ki, indiyəcən boş və kimsəsiz hesab etdiyi səhra əslində düşündüyü kimi yalnız deyilmiş, tək də olsa onun varlığı burda həyatın mövcudluğunu təmin edirmiş, əsil kimsəsizlik bundan sonra, onun ölümüylə, yoxluğuyla başlayacaq.

Ölümün məhrəmliyini əvvəllər də hiss edir, ancaq o qədər də ehtiyatlanmırdı. İndi isə ölümün məhrəmliyini deyil, onun qaçılmazlığını hiss edirdi. Ölüm elə yaxındı ki, onu hiss etməmək, varlığını duymamaq, görməzliyə salmaq heç cür mümkün deyildi.

O bunun səbəblərini anlamasa da, sanki içərisində gəzən hansısa bir duyğu ilə ölüm ərəfəsində olduğunu hiss edirdi. Ölümü məğlub edə biləcəkdimi? Yoxsa, əksinə o özü inadsız, müqavimətsiz ölümə təslim olacaqdı?

Axı, bütün canlılar kimi onun da həyatının sonu, nəhayəti olmalıydı. Hər şeyin bir gün bitəcəyi qaçılmazdı.

Ömür, həyat əbədi deyildi, insanın taleyinə ikinci dəfə dünyaya gəlmək yazılmamışdı. İnsan bir dəfə, yalnız bircə dəfə doğulur, yaşayır, ömrün, həyatın ləzzətini, şirinliyini, ağrılarını, əzablarını daşıyır, sonra da hər şeyə son qoyaraq dünya ilə vidalaşır.

İndi bütün bunları düşündükcə qoca içində yaşadığı dünyanın da gözlərində dəyişərək başqa bir örtüyə büründüyünü hiss edirdi.

Ölüm sanki sarmaşığı kimi vücuduna sarıldığından ondan açılıb qurtulmaq mümkün deyildi. Ölümün damarlarındakı qanına qarışmış axdığı hiss etdiyindən əlləri, ayaqları soyuyur, bəri-bədəni sustalırdı.

Fikri, düşüncəsi də tamam dəyişmişdi, daha əvvəlki kimi gedəcəyi yolun, yaxud da səmtin onu haraya aparacağını, mənzil başına nə zaman yetişəcəyini düşünmür, bütün bunları özünə dərd eləmir – ölüm düşüncəsi hər şeyi dəyişib başqa bir məcraya yönəlmişdi. Elə bil ki, ölüm düşüncələri indiyədək macal tapıb görə bilmədiyi, yaxud da başlayıb bitirə bilmədiyi işlərə özünün gəlişi ilə xitam vermişdi. Hər şeyin gərəksiz, əhəmiyyətsiz olduğunu ortaya qoymuşdu. İçində gizlənən bütün duyğuları çək-çevir edərək onların yanlışlığını, mənasızlığını üzə çıxarmışdı. Ölüm düşüncələri bir də dönüb həyatına təzədən, ancaq çevikliklə baxmaq imkanı vermişdi. Bundan sonra nəyi isə düzəltməyin, atdığı hər hansı yanlış addımın islah olunmasının mümkünsüzlüyünü xatırlatmışdı.

Ölüm düşüncəsinin arxasında bütün bunlardan savayı ağlının, şüurunun vara bilmədiyi daha ciddi nələrsə dəyəndiyini hiss edirdi.

...Gecənin zülmət kimi qaranlığı axıb səhranın dərinliklərinə yayılırdı. Ancaq bu hər gün vərdiş etdiyi qaranlığa bənzəmirdi; sanki səhraya his çökmüşdü.

Yuxusu çəkildiyindənmi, ya ölüm düşüncələrinin qəlbini sıxdığındanmı xeylaq uyuya bilmədi, yalnız səhər üzü bir azca gözlərinin acısını aldı.

XVIII FƏSİL

Yuxuda görürdü ki, saçı-saqqalı qar kimi bəmbəyaz pirani bir loğman titrəyən əllərilə tarixin yaralarına məlhəm çəkir.

Loğman məlhəm çəkdikcə yaraların böyüklüyünə, ağırlığına dözə bilmir, tez-tez hüşünü itirərək bayılır, sonra təkrar özünə gələrək işinə davam edirdi.

Tarixin yaralarından qan sızırdı və o nə illah eləyirdisə sızan qanı kəsə bilmirdi. Yaradan axan qan yığılıb tarixin ayaqları altında göllənmişdi. Hədsiz qan itirdiyindən tarixin bənizi ağarıb bəmbəyaz olmuşdu, ancaq yaraların ağırlığından halsız düşsə də, ağrılarını, əzablarını gizləməyə, bürüzə verməməyə çalışırdı.

Loğman tarixin yaralarına məlhəm çəkə-çəkə can verməkdə olan bu nəhəng varlığı heyrət içərisində süzür, keçmişsiz gələcəyin necə ola biləcəyini təsəvvürünə gətirməyə çalışır və bundan xoflanırdı.

Yaralar köhnə olsa da, qaysaqlamamış, adda-budda göz tutmuş yerlərinin isə qaysağı qoparıldığından üzərində qan damlaları muncuqlanmışdı. Yaraların bəzi yerlərinə naşı əllərlə tikiş vurulmuşdu, ancaq ilmələrin dibi irin verdiyindən tikişlər sökülərək saçaqlanmışdı.

Tarixin vücudu çürümüşdü və çürümüş yaralar əlçim-əlçim qopub tökülür, yerində çopur-çopur çuxurlar qalırdı. Loğman içindəki həyəcanı çeynəyə-çeynəyə yaralara məlhəm sürtməkdə davam edirdi.

Əsrlər boyu biri-birinin ardınca vurulan yaralar tarixi büsbütün taqətdən salmışdı. Ancaq bu azmış kimi, ona təzə-təzə yaralar vurulmaqdaydı; həm də vücudunda sağlam yer qalmadığından insafsızcasına yara, yara üstündən vurulurdu.

Loğman keçmişdən ibrət almayanların, tarixi məntiqin qaçılmazlığından xilas olmaq istəyənlərin dönüb ona təkrar yara üstündən yara vurmaqlarını seyr etdikcə bu intiqamın sirlərini, səbəblərini anlaya bilmir, insan oğlunun bunca idraksızlığına, düşüncəsizliyinə acıyırdı.

Tarixin ruhu vəhşicəsinə didik-didik edilmişdi və ağır-ağır nəfəs aldıqca ruhun yaralarından fısqıran qan vücudunu al qırmızı rəngə boyayırdı. Yaraları seyr etdikcə içini, varlığını isti xof bürüyür, onun nə zamansa sağala biləcəyinə olan ümidlərini qeyb edirdi, ancaq buna baxmayaraq məlhəm çəkməkdə davam edirdi.

O hərdən əl saxlayıb tarixin ruhunu başdan-ayağa qədər süzür, ilkin görkəmini itirərək tanınmaz şəklə salınan nəhəng vücudun bu qədər yaralara necə tab gətirdiyinə, necə yaşadığına heyrət edirdi.

Loğman tarixin ruhunu hörürdü; onun uzun, ağ tüklü barmaqları tarixin pırtlaşıq ruhuna daraq çəkdikcə əsəbləri sakitləşirdi. Özü də fərqi nə varmadan barmaqlarının nəvazişi ilə ruhu xilas etmək, ona can vermək istəyirdi.

Ancaq ruh bütün bunlara məhəl qoymadan içini yeyirdi. O, ruhun özünü büsbütün yeyib qurtaracağından, bitib-tükənəcəyindən qorxurdu. Çünki ruh içini yeyirdisə onun

yaralarının sağalacağına ümid bəsləmək əbəs idi. Bu özü-nəqəsdin, qəddarcasına qətlin, intiharın səbəbi nə idi görənlər?

Ruh tarixin xəstə cisminə dönmək istəmirdisə, onun sağalması mümkün olacaqdımı? Buna ümid bəsləmək sadə-lövhlük deyildimi? Ruh tarixin cismindən ayrılımışdısa, bu cismdə yaşamağın mümkün olmaması anlamına gəlmirdimi? İndi ruh özü can verməkdə, son nəfəsini yaşamaqda idi. Tarixin yaralarına vurulan məlhəmin şəfəsiz olması başqa səbəblə deyil, bəlkə elə bununla bağlı idi?

O, bir zamanlar dünyaya meydan oxuyan, haqlı-haqsız ittihamlara cəsarətlə sinə gərən tarixin indi müvazinətini itirərək arxası üstə düşüb qalmış ruhunu seyr etdikcə bu müdhiş ölümlə nələrin baş verəcəyini fəhmlə anlayır, ancaq tarixin ruhunu ölümün pəncəsindən qoparmaq üçün nələri etmək gərəkdiyini bilmirdi.

Qeybdən gələn bir səs onu suallara tuturdu:

– Neylədiyindi, qoca?

– Bu nə sualdı?..

– Mən sənə neylədiyini soruram, qoca!

– Görmürsənmi qosqoca tarix gözümüzün önündə can verir...

– Can verdiyini görürəm, ancaq sənə ne etdiyini anlama bilmirəm.

– Məlhəm çəkirmən tarixin yaralarına.

– Məlhəm? Məlhəmmi söylədin?

– Hə, məlhəm.

– Sən əllərindekini nə olduğunu görmürsənmi?

– ...

– Bir əllərinə baxsana.

Loğman ixtiyarsız olaraq əllərini o üz-bu üzə çevirərək tamaşa eləyir, bunun nə olduğunu bilmək istəyirdi.

- Əlbəttə, məlhəmdi.
- Əllərinə diqqətlə bax.

Loğman özünü itirmiş halda bir daha əllərinə göz gəzdirir, ancaq heç nə anlamadığından dayanıb durur.

– Sənin əllərindəki məlhəm deyil, qoca. Bir bax, əllərin tamam çirk içərisindədi. Görmürsən məgər?

– ...

– Səninləyəm eşidirsənmi?

– ...

– Tarixin ruhuna vurulan yaraları əllərinin çirkiləmi sağaltmaq istəyirsən, qoca?

Bu sual ixtiyarsız olaraq loğmanı düşüncələrə çəkmiş oldi; o, zaman-zaman tarixin ruhuna vurulan yaraları məlhəm çəkməklə sağaldacağını düşünürdü, ancaq indi bəlli olurdu ki, məlhəm bildiyi sadəcə əllərinin çirkidi... Əllərinin çirkilə tarixin çürüməkdə olan vücudunu xilas edə biləcəkdimi?..

* * *

Yuxunun cazibəsindən uzun müddət ayrılı bilmədi. Qoca loğmanın məlhəmləmi, yoxsa əllərinin çirkiləmi tarixin nəhəng vücudunu sağaltmaqla bağlı səmərəsiz cəhdləri gözlərinin qabağından çəkilib getmək bilmirdi. Hayana baxırdısa, hər şey ona tarixin xəstə, yaralı vücudu şəklində görünürdü. Qocaya elə gəlirdi ki, üstündə gəzdirdiyi səhra can verən tarixin nəhəng vücudunun kiçik bir əzasıdır. Ayaqlarını yerə basmağa ehtiyatlanır, torpağın üstündə yeridikcə tarixin xəstə vücudunun bir az da haldan düşəcəyindən qorxurdu...

XIX FƏSİL

Yol uzanırdı...

Qoca tarixin içərilərinə doğru irəlilədikcə gələcəyini, gələcəklə bağlı düşüncələrini, ömrün yaşanılan illərinin ona miras buraxdığı təcrübələrini qeyb etdiyini duyurdu. Ruhunda, varlığında bir ömür ona asudəlik verməyən gələcəyin cazibəsinin zərrə-zərrə azaldığını hiss edir, bir qədər rahatlanan kimi olurdu. İndi artıq gələcək onu əvvəlki kimi məşğul etmir, özünə çəkmirdi. O, tarixin yaşanılmış səhifələrini təkrar vərəqlədikcə bir zaman gələcəyin də tarixə çevrilərək viran qoyulacağını fəhmlə duyur, gələcəyin cazibəsindən qopduğu, ayrıldığı üçün bir qədər təskinlik tapırdı.

İndi onunçün hər şey keçmiş zamanda qalmışdı. Əslində gələcəyindən imtina edərək keçmişə üz tutmaqla istər-istəməz gələcəyi keçmişə çevrilmişdi. Zamanların beləcə yer dəyişməsi onsuz da qarışıq olan yaddaşında hər şeyi pərən-pərən salmışdı. Hafizəsini sahmana salan tək bircə şey vardısı, o da səhranın qoynu ilə uzanıb gedən yol idi.

Yol isə bitmək, tükənmək əvəzinə elə hey uzanır, uzanırdı...

* * *

Qoca bir ömrün hüdudları çərçivəsində yaşadığı dünyanın sirrini, mahiyyətini zərrəcə anlaya bilməmişdi. Nədən insan dünyaya gəlmiş, bu qədər əzab-əziyyətlərə si-

nə gərmiş, taleyinə yüklənmiş bu ağır yükü daşımağa məhkum edilmişdi?.. Bunca sirr və mübhəmlilik yuvası olan dünyanın, yaradılışın özü nə demək idi?.. İnsanlar doğulur, yaşayır, ölür və hər şey beləcə dəyişməz bir məcrada təkrarlana-təkrarlana sonsuzluğa doğru uzanıb gedir... Dünyaya gələnlər dünyadan gedənlərdən zərrəcə ibrət götürmək istəmir. Hər yeni doğulan insan zamanın axarında özünü yer üzünün ilk sakini qismində görür, ölümün uzaqlığına görə öləriliyini unudaraq həyatının əbədi olduğunu düşünür. İnsan ancaq ömrünün qürubunda, dünyanın, həyatın qaçılmaz iradəsinə təslim ərəfəsində özünü, kimliyini, varlığını anlamağa başlayır ki, bu anlayışı da ölümüylə torpağa gömmüş olduğundan səmərəsiz qalır.

Qocaya elə gəlirdi ki, həyat deyilən şey sadəcə bitməz-tükənməz yoldan ibarətdi. Bu yolun dayanacaqları məzara çevrilərək yol kənarlarında bitən insan taleləridi. İllər keçdikcə zamanın gərdişi ilə o məzarlar da dağılıb məhv olacaq, yer üzündə insan adına bir iz, bir nişanə qalmayacaq. Ancaq yol davam eləyəcək, insan da əbədi olaraq bu yolun yolçusu kimi öz məzarına, ölümünə, son mənzilinə tələsəcək...

Qocanın düşüncəsinə görə insanın ən böyük faciələrindən biri unutkanlığı idi; insan öz əcdadının tarix boyunca qoyub gəldiyi məzarlıqları hafizəsində yaşada bilməmişdi. Əcdadının taleyini düşünmədiyindən getdiyi yolun əbədi sakinlərindən sadəcə biri olduğunu dərk etmir, bu böyüklükdə dünyanın taleyinə cavabdehlik daşdığını duymadan, anlamadan dünyaya gəlir və dünyadan gedirdi.

Bir də insan min illər boyu özünün yaratdıqlarından, yer üzündə qoyub getdiklərindən xəbərsiz, bütün bunların

fərqində olmadan yaddaşsız, keçmişsiz, tarixsiz ömür sürməkdə davam edirdi.

«Beləydisə, insanın fikrinə, düşüncələrinə nə yolla haqq qazandırılıla bilərdi? Bu unutqanlıqın mütləq bir səbəbi olmalıydı. Axı, yer üzündə hər şey ağıla, məntiqə, qanunauyğunluğa söykənməkdədi. Bəs onda bunun səbəbi nəydi?».

* * *

Birdən-birə ona elə gəldi ki, günəş qızılı rəngini itirərək get-gedə bozarır və axıb gələn bozluğun arxasınca bambaşqa bir dünya başlayır. Gördüklərinə inanmırmış kimi gözlərini bir də yumub açdı, heyrətli baxışlarla dünyanı süzdü; günəş əriyib səmaya qarışır, bütün yer üzünü boz rəngə boyayırdı. Rəng dünyanın belə uzununu yeriir, yer üzündə gözlə görünən nə varsa, bu qatı, bulanıq bozluğun arxasında qalırdı.

Qoca heyrət içərisində dünyanı süzür, onu darıxdıran, həyəcanlandıran bu qorxunc mənzərədən bir şey anlaya bilmirdi. «İlahi, bu nə işdi belə... Bu rəngdə, bu görkəmdə də dünya olarmı? Dünyaya işıq, aydınlıq gətirən günəş sönüb gedirdimi? Hər şeyin axırı, sonudu bəlkə? Bəs onda bundan belə nə edəcək, hayana üz tutacaqdı?».

Qorxudanmı, vahimədənmi qeyri-ixtiyari yumruqları düyümlənib açıldı, dartıb köynəyinin yaxasını cırdı; ancaq bütün bunlar əbəs idi. Dünya bomboz bozaraq tanınmaz görkəm almış, ətrafda nə varsa boz rəngin içərisində əriyib görünməz olmuşdu.

Quzğunlar vəhşi səslə çığırişa-çığırişa, dünyanın beləcə qəribə rəng almasını görmürmüş, duymurmuş kimi əzəl-

ki həvəs və iştahla cəmdəyi didişdirirdilər. O, quşların sə-sində heç bir narahatlıq hiss edilməməsinə təəccüblənir, bu-nun səbəbini anlaya bilmirdi.

At löhrəm yerişini sındırmadan tutduğu səmtə doğru baş alıb gedirdi; günəşin rəngini dəyişməsi, yer üzünün qatı bozluğa boyanması quzğunlar kimi onun da vecinə deyildi.

Gözlərini ovuclarının içilə ovxalayır, bərk-bərk yumub-açır, kipriklərini yolub tökür, az qala bəbəklərini barmaqları ilə oyub çıxarmaq istəyirdi. Ancaq bütün bunların zərrə qədər də əhəmiyyəti yox idi.

... Birdən onu dəhşət bürüdü, heybətdən tükləri iynə kimi qabarıb qalxdı. Qeyri-ixtiyari köksündən dəhşətli bir qışqırıq qopdu. At alışmadığı bu qəfil, qorxunc, ətürpədici səsdən hürküb çapmağa başladı.

Bir əli yəhərin qaşında, o biri əli ilə atın yüyənini boşaldaraq sürətlə çapır, nə zamandan bəri can atdığı mənzil başına deyil, sadəcə dünyanı örtən bu müdhiş bozluqdan xilas olmağa, işığın, aydınlığın olduğu bir yerə çatmağa tələsirdi. Ona elə gəlirdi ki, bir qədər irəli gedə bilsə, bu qatı bozluqdan qopub qurtulacaq, işığa, aydınlığa qovuşacaq və bütün gördükləri yuxu kimi, xəyal kimi arxada qalacaq.

Atı qamçılıya-qamçılıya yalvarırdı:

– Açı gözlərimi, Tanrım, aç, aç! İtin ollam, Tanrım, bircə gözlərimə dəymə, dəymə, dəymə!..

At hansı səmtəyə çapıb gedir, qocanın imdad və yalvarış səsi yel kimi, rüzgar kimi səhranın səssizliyindən əsib keçərək zamanın boşluqlarına dağılırdı.

Elə hey yalvarırdı:

– Mənə işıq ver, Tanrım, dəymə, dəymə gözlərimə...

– Sənin qüdrətinə pənah aparıram, Yaradanım, qıyma gözlərimə...

– Tanrım, işığıni əsirgəmə məndən...
Yol uzanırdı...

* * *

Hər şey bükülərək, nazilərək zamanın içərisindən keçib gedirdi. Zaman isə olub-bitənlərin, olacaqların fərqiinə varmadan əvvəlki məcrası ilə axıb getməkdə idi. Bəlkə bu zamanın əvvəlki məcrası deyildi, dəyişməz kimi görünərsə də, o da dəyişmiş, bilinməz, anlaşılmaz səmt almışdı.

«Axı, zamanın yönü, məcrası, onun axış səmti hansı əsasla, nəyə istinadən müəyyənləşdirilmişdi? Bəlkə zaman da külək kimi, rüzgar kimi səmtini dəyişə, fərqli məcraya yönələ bilirdi... Zaman gözlə görünəcək bir şey deyilsə, onun varlığı, mövcudluğu nə ilə sübut edilə bilərdi? Zamanmı onu qovur, yoxsa o, zamanımmı arxasınca sürünürdü?».

Zehnini, iradəsini yoran, yoğuran bu suallar o qədər hədsiz-hüduzsuzdu ki, cavab tapmağa deyil, onları xəyalından ötürü keçirməyə belə səbri, təkmini çatmırdı.

Hərdən də zamanın nə olduğu barədə özünə də qərribə gələn düşüncələrə dalır, bəzənsə onun varlığına şübhə ilə yanaşırdı. «Zaman vardı mı? Vardısı, onun varlığını, mövcudluğunu hiss etdirən nəydi? Zaman vardısa, bəs onda zamansızlıq nə deməkdi? Zamanla zamansızlığın sərhədləri hardan başlayıb harda bitirdi? Və bitirdimi?».

İndi zamanla bağlı bu düşüncələr birdən-birə hardan gəlib hafizəsinə doldu, fikrini, xəyalını biri-birinə qarışdırdı?

Yol uzanırdı...

At yerişinin ləngərini pozmadan səhranın içərilərinə doğru baş alıb gedirdi. Qoca at ayaqlarının yeknəsəq tappılıtlarının çox-çox uzaqlardan, tarixin, zamanın əlçatmaz dərinliklərindən gəldiyini hiss edirdi. Və ona elə gəlirdi ki, şirin, şipşirin bir yuxu içərisindədi, indicə ayılıraq gözlərini açacaq və olub-bitən hər şey bu mübhəm, sirlə, sehlə örtülü yuxunun arxasında qalacaq; fəqət zaman əvvəlki ahəngi və ləngəri ilə axıb keçir, heç bir şey dəyişmirdi.

Sonra qoca bütün bunların yuxu olmadığını biləndə qışqırıb haray salmaq istədi, ancaq bu qışqırığa, fəryada bənzəmirdi; o, yalquzaq kimi ulayırdı. Vəhşi səhra quzğunları qum nəhrinin intəhasızlığında ilk dəfə eşitdikləri bu ulaş səsinin vahiməsindən cəmdəkdən qopub uçuşdular. Səsin səksəndirdiyi at dəli sıçrayışla çapmağa başladı.

Günəşin son şəfəqləri sürətlə solub gedirdi; bir azdan qaranlıq düşəcək, səhranın üstünə qapqara örpək çəkiləcəkdi, ancaq daha onun üçün gecəylə gündüzün, zülmətlə aydınlığın fərqi yox idi.

Nə zamandan bəri onu tilsim kimi çəkib sonsuzluğa, bitməzliyə aparan səhra qəribə bir örtüyə bürünmüşdü. O hər şeydə bu fərqliliyi hiss etdiyindən səhranın əvvəlki halətinə dönəcəyini xəyalına belə gətirə bilmirdi. Bu dönüşün, bu qəfil dəyişimin səbəbi, sirri ona bəlli olmadığından yol ayrıcında qalaraq hansı səmti seçəcəyini bilməyən nabaləd insanlar kimi qərarsızlıq içərisindəydi.

İndi sadəcə at ayaqları altında nəfəs alan qum nəhrinin döyünən ürəyini hiss edirdi. Səhranın köksü ağır-ağır qalxıb enir, hələ yaşadığını, var olduğunu, nə zamandan bəri üz tutduğu yolun bitmədiyini xatırladırdı.

EPILOQ

Ucsuz-bucaqsız qum nəhrində qəfil qasırgaların yaratdığı boz təpələr səhranın görkəmini xeyli dərəcədə dəyişməklə yanaşı, yolu-rizi çətinləşdirirdi.

Göy üzünün qərb səmtində axşam günəşi közərə-közərə, allana-allana dünyanın işığını, aydınlığını üfüqlərə sarı qovurdu. Bir azdan günəş səhranın bozluğu üstünə qapqara pərdə sərərək uzaq üfüqlərdə itəcək, gecə başlayacaqdı.

Yolçu bütün bunları görmədən, duymadan atını əvvəlki ağır, löhrəm yerişlə naməlum səmtə sürürdü. Nə qum nəhrinin amansız dalğaları, nə qarşıdan gələn səhra gecəsinin vahiməsi, nə qocalıq, nə aclıq, nə susuzluq qorxudurdu onu. Bir az sonra qum təpələrinin arxasında görünməz olacaqdı.

Qəfildən eşitdiyi dəhşətli ulartı səsinin vahiməsindən yolçunun ilikləri sızıldıadı. Səs elə səksəkəli, elə qorxunc idi ki, az qala onun zərbindən göy qübbəsi qopub töküləcək, yerin damarları qırılacaqdı. Sanki Tanrı milyard illər boyunca yaratdıqlarını bir an içində uçurub dağıtmaq, yerlə yeksan etmək, xarabazara çevirmək istəyirdi. Qoca yəhərin üstündə müvazinətini güclə saxlayıb dururdu.

Ancaq nə sirdisə, at bu səsdən səksənmədi, qımzandı, ağır, löhrəm yerişini zərrəcə pozmadı, elə bil yerli-dibli bu səsi duymamış, eşitməmişdi.

Qoca nə illah eləyirdisə, onu vahimələndirən bu ulartı səsinə harda eşitdiyini yadına sala bilmirdi. Səsin içiylə axan qorxu, vahimə, ümitsizlik sinirlərinə dolaraq vücudunun ən uzaq əzalarına yayılır, ruhunu keyləşdirirdi.

Birdəncə hiss etdi ki, bəri-bədəni, əli-qolu başdan-başa tük içərisindədi. O, ulartı səsilə birgə vücudundan göyərrib qalxan tüklərin xəfif xışıltısını duyurdu.

Əllərini gözlərinə çəkdi...

Bəbəklərinə yumşaq, zərif tük gəlmişdi.

*2002-2010,
Qlazqo-Belfast-London-Bakı*

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Səhra metaforası (<i>Cavanşir Yusifli</i>)	3
Müəllifdən	11
Səhra savaşı (roman)	14

Vaqif Sultanlı
Səhra savaşı
(roman)
Bakı, Azərneşr, 2015

**Müəlliflə əlaqə saxlamaq üçün aşağıdakı
ünvana müraciət oluna bilər:**

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Z.Xəlilov küçəsi, № 23, Bakı Dövlət Universiteti,
Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Tel.: (+99412) 539-04-25 (iş)

(+99450) 313-10-22 (mob)

E-mail: vagif_sultanli@yahoo.com

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
pofessor Nadir Məmmədli**

Nəşriyyat redaktoru:
Xəyalə Zərrabqızı
Bilgisayar bəzəyi:
Məhəbbət

Yığılmağa verilmiş 16.11.2015
Çapa imzalanmış 25.12.2015
Formatı 64x108 1/16
Şerti çap vərəqi 11,5
Sayı 1000
Sifariş № 299
Qiyməti müqavilə ilə

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.